

חלק ה: ימי שיבת ציון

פרק כח: מיהו ה'מלך'?

התקופות הנעלמות – קנקני 'למלך' – הבעיות בייחוס 'למלך' לחזקיהו – סמלי הכנפיים – איזה כתב נהג ביהודה בימי שיבת ציון? – למה נאספו הקנקנים? – סיכום

התקופות הנעלמות

ממלכת בית דוד התקיימה מאות שנים, עד שנכבשה על ידי נבוכדנצר מלך בבל שהחריב את בית המקדש והגלה את העם (586 לפה"ס). יהודה נותרה שוממה עד אשר כורש מלך פרס התיר ליהודים לשוב לירושלים (538 לפה"ס). בדור שאחריו הרשה המלך דריוש גם לבנות את בית המקדש (516 לפה"ס).

כמה עשרות שנים מאוחר יותר (458 לפה"ס) עולה עזרא מבבל ('העליה השנייה'), ומספר שנים אחריו מגיע גם נחמיה, הפועל לשפר את המצב ביהודה (445-432 לפה"ס). השנים שמחורבן הבית עד להצרת כורש הן 'ימי גלות בבל' (586-538 לפה"ס), והשנים שמהצרת כורש עד לעליית עזרא ונחמיה הן 'ימי שיבת ציון' (538-432 לפה"ס).

מהם השרידים הארכיאולוגיים מימי גלות בבל? לא כלום: "אין בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל פרק זמן שניתן לכנותו 'התקופה הבבלית'... חסרון ממצא כמעט מוחלט"⁴⁰⁴. הדברים תמוהים, כי אף שהיהודים גלו מן הארץ, אוכלוסיות אחרות (כדוגמת השומרונים) נותרו בה. מדוע מהן לא נותר דבר?

מן התקופה הבאה אחריה – תקופת שיבת ציון – התגלה ממצא זעיר: טביעות חותם וכלי יבוא, אך לא מעבר לכך. אין קרמיקה מקומית המתוארכת לתקופה זו, שהרי הכלים הקדומים ביותר המתוארכים לתקופה הפרסית נמצאו יחד עם מטבעות מסוף מאה ה' לפה"ס, כלומר, אחרי שנסתיימה תקופת שיבת ציון.⁴⁰⁵

⁴⁰⁴ שטרן, לראשיתה של מדינת "יהודה" בתקופה הפרסית, בתוך: פאוסט וברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס השלישי, רמת-גן תשנ"ח, עמ' 69.

לאפ שחפר בתל-אל-פול, ולאחריו ברקאי וחוקרים אחרים, טענו כי הצליחו לבודד שכבה המאוחרת לימי בית ראשון וקודמת לתקופה הפרסית, כלומר את התקופה הבבלית.

חוקרים אחרים מתייחסים לכך בספקנות: "הניסיונות שנעשו לשייך לפרק זמן זה מכלולים הינם בעייתיים" (דה גרוט, המאה השישית לפה"ס: מבט מירושלים, בתוך: ליפשיץ (עורך) האם ניתן להגדיר את הקרמיקה של המאה השישית ביהודה?, תל אביב תשנ"ט, עמ' 24).

גם הסבורים שקיים ממצא מהתקופה הבבלית, מודים שהוא דל ביותר: "עיקר המידע על התקופה מקורו, בינתיים, מן הקברים" (ברקאי, תקופת הברזל ג' – התקופה הבבלית, שם, עמ' 25).

⁴⁰⁵ שטרן, התרבות החומרית של ארץ ישראל בתקופה הפרסית, ירושלים תשל"ג, עמ' 75; שטרן, לראשיתה של מדינת "יהודה" בתקופה הפרסית, בתוך: פאוסט וברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס השלישי, רמת גן תשנ"ח, עמ' 69.

גם שרידי בניה מימי שיבת ציון כמעט שלא התגלו ביהודה⁴⁰⁶, ואם נסתמך רק על הארכיאולוגיה, נצטרך להסיק שהיהודים עדיין לא חזרו בתקופה זו לארצם: "ירושלים היתה דלה ועלובה לא רק בזמן שלאחר החורבן, אלא גם בשיאם של ימי שיבת ציון".⁴⁰⁷ היעלמותן של התקופה הבבלית ותקופת שיבת ציון היא אחת הבעיות החמורות של הארכיאולוגיה הארץ ישראלית, ובשורות הבאות ננסה לתת לה פתרון. לשם כך נסייע באחד הממצאים הידועים, והוא קנקן 'למלך'.

לוח הזמנים המקובל

תאריך	שם היסטורי	שם ארכיאולוגי
900-1000 לפה"ס	ראשית בית ראשון	ראשית תקופת ברזל 2
700-900 " "	אמצע בית ראשון (יהואש עד חזקיהו)	אמצע תקופת ברזל 2 ('למלך')
586-700 " "	סוף בית ראשון (מנשה עד חורבן הבית)	סוף תקופת ברזל 2 ('ורדה')
538-586 " "	גלות בבל	—
432-538 " "	שיבת ציון	—
332-432 " "	המחצית השנייה של התקופה הפרסית	התקופה הפרסית

(קיימות שיטות שונות לחלוקת תקופת ברזל 2. לכן בחרנו להשתמש במינוחים 'ראשית' 'אמצע' ו'סוף').

קנקני 'למלך'

החפירות בארץ יהודה גילו כי באמצע תקופת 'ברזל 2' הוטבעו קנקנים רבים בחותמת 'למלך'. לכיתוב 'למלך' נילוה סמל בעל 4 כנפיים, שהוחלף לאחר מכן לסמל בעל 2 כנפיים. בתקופת 'למלך' אירע חורבן כללי של יהודה.

בתקופה שאחריה – סוף 'ברזל 2' – פסק השימוש בחותמת 'למלך', ובמקומו בא סמל מלכותי חדש: סמל בדמות פרח המכונה במחקר 'ורדה' (רוזטה בלעז). גם תקופה זו הסתיימה בחורבן. מקובל לייחס את חותמת 'למלך' לימי חזקיהו מלך יהודה, ואת חותם ה'ורדה' לימי יורשיו. ולפי זה החורבן של תקופת 'למלך' הוא החורבן שבא ליהודה מידי סנחריב מלך אשור בימי חזקיהו, שממנו ניצלה רק ירושלים. וחורבן תקופת ה'ורדה' הוא החורבן שבו חרב בית המקדש הראשון.⁴⁰⁸ מהי משמעות סמל 4 הכנפיים? מדוע הוא הוחלף בסמל 2 כנפיים? ומדוע הוא שונה שוב לסמל ה'ורדה'? שאלות אלו נשארו פתוחות: "לא נמצא פתרון מניח את הדעת לבעיית החילופים התכופים של "סמלי המלכות".⁴⁰⁹

להלן ננסה לתת תשובה לשאלות אלו, אך לפני כן נבדוק האם הסמלים הם אכן מימי בית ראשון, או שמא מאוחרים יותר.

⁴⁰⁶ ליפשיץ, "... ואין בתים בנויים": מדיניותה של האימפריה הפרסית ודלותו של הממצא הארכיטקטוני ב'יהוד מדינתא', בתוך: פאוסט וברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס השביעי, רמת גן תשס"ב, עמ' 45-47.

⁴⁰⁷ ליפשיץ, ירושלים בין חורבן להתחדשות, ירושלים תשס"ד, עמ' 247.

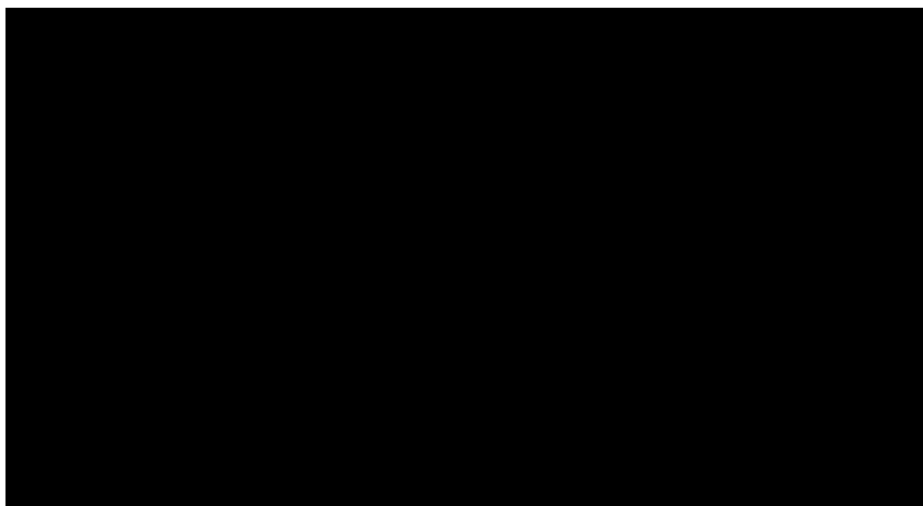
⁴⁰⁸ אהרונ, הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, ת"א תשל"ח, עמ' 224; אביגד, א"מ ג', עמ' 80; מזר, בין פלשת ליהודה, ארץ ישראל י"ח (תשמ"ה), עמ' 308; גרפינקל, מבנה הירארכי ב'טביעות הפרטיות' שבקנקני 'למלך', שם, עמ' 112; ברקאי, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא, יחידה 9, ת"א תש"ן, עמ' 162; Lipschits, Royal; Judahite Jar Handles, Tel Aviv 37 (2010), pp. 7-28.

⁴⁰⁹ שטרן, קדמוניות 21, תשל"ג, עמ' 15.

הסמל הארבע-כנפי עם הכיתוב 'למלך'.

(באדיבות פרופסור דוד אוסישקין, אוניברסיטת תל אביב)

הסמל הדו-כנפי

סמל הורדה (רוזטה)

הבעיות בייחוס 'למלך' לחזקיהו

קנקני 'למלך' אינם מימי חזקיהו, אלא מימי תקופת שיבת ציון. הראיות לכך הן: א. באי יב שבדרום מצרים התקיימה בימי שיבת ציון קהילה צבאית יהודית שממנה שרדו תעודות רבות.⁴¹⁰ גם שם נמצאו כדים הנושאים עליהם את המילה 'למלך', כדברי החוקר סוקניק: "כתובות אלו שזמנן הוא סוף מאה ו' או ראשית מאה ה' לפה"ס (ימי שיבת ציון) יכולות לשמש הקבלה מצוינת לחותמות שנמצאו ביהודה. הן מכילות גם את המילה "למלך" וגם את סמל הכנפיים".⁴¹¹

יהודי יב חיו 200 שנה אחרי חזקיהו והיו חייליו של מלך פרס, ומכאן שהוא 'למלך' הרשום על כדים בליווי סמל כנפיים.

[סוקניק ובעקבותיו שטרן ניסו ליישב את מציאות חותמות 'למלך' בתקופה הפרסית עם תיארוך לימי חזקיהו כך: "התניבה למלך והסמל מציינים מידת נפח תקנית. זו נהגה לא רק ביהודה כפי שמעיד השימוש בה בתקופה הפרסית".⁴¹² כלומר, הסימון 'למלך' אין כוונתו 'מיועד למלך', אלא זו שמה של מידת נפח בינלאומית.

תוצאות שהתקבלו מחפירות מאוחרות סתרו השערה זו, שכן התברר שתכולת הקנקנים הטבועים אינה אחידה, "ומכאן שהטביעות לא נועדו לציין נפח קבוע של הכלי".⁴¹³ זאת מלבד הדוחק לפרש כך את המילה 'למלך'. הסבר זה גם לא עונה כיצד סימון שנהג בימי חזקיהו ופסק לאחר מותו חוזר ומופיע 200 שנה לאחר מכן.]

על כן עלינו להסיק שזמנו של 'למלך' הוא ראשית התקופה הפרסית.⁴¹⁴ ב. בתקופה הפרסית נקראה ארץ יהודה 'פחוות יהוד', וחרסים הטבועים בשם זה – 'יהד' – התגלו במקומות שונים. טביעות 'יהד' התגלו יחד עם טביעות 'למלך' ו'ורדה'.⁴¹⁵ איך הגיעו טביעות מימי בית שני לשכבה "מימי חזקיהו"? התשובות הן: "מילוי מאוחר", "בורות", "נמצאו על פני השטח", או סתם "הקשר סטריגרפי לא ברור".

הסברים מאולצים אלו נובעים מן האמונה כי 'למלך' ו'ורדה' הן מימי בית ראשון. אך כאשר רואים פעם אחר פעם כי 'למלך' נפגש עם 'יהד' באותה השכבה, פירוש הדבר הוא כי 'למלך' ו'יהד' הם בני אותו הזמן. כלומר, 'למלך' אינו מימי בית ראשון, אלא מימי בית שני. זאת ועוד, בחלק מחותמות 'יהד' קיים גם סמל הכנפיים או סמל הורדה.⁴¹⁶ הדבר מוכיח שוב כי תקופת 'למלך' ותקופת ה'ורדה' היו בימי בית שני.

⁴¹⁰ פורטן, יהודים מיב וארמים מסון, ירושלים תשל"ד.

⁴¹¹ סוקניק, קדם ב', תש"ב, עמ' 35.

⁴¹² שטרן, קדמוניות 21, תשל"ג, עמ' 15.

⁴¹³ אוסישקין, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 862.

⁴¹⁴ יש דעה המתארכת את קנקני 'למלך' לימי בית תלמי (עציון, התנ"ך האבוד, תל אביב 1991, עמ' 242-245). כתובות יב סותרות גם תיארוך זה.

⁴¹⁵ גבעון – שטרן, התרבות החומרית של ארץ ישראל בתקופה הפרסית, ירושלים תשל"ג, עמ' 35-36. רמת רחל – אהרני, ידיעות י"ט, תשט"ו, עמ' 160, 163, 165. הנ"ל, ידיעות כ"ד, תש"ך, עמ' 102, 114; ברקאי, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 1480, 1483. תל א-נצבא – ברושי, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 1083. רוגם גנים – Greenberg and Cinamon, Stamped and Incised Jar Handles from Rogem Ganim, Tel Aviv 33 (2006), p. 230-231.

⁴¹⁶ שטרן, מדינת 'יהוד' בחזון ובמציאות, קתדרה 4, תשל"ז, עמ' 20-21; סוקניק, קדם תש"ב, עמ' 36; נגב, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 172.

ג. סמלי מלכי פרס זהים לסמלי הכנפיים שבחותמות 'למלך' ולסמל ה'ורדה', כמו שיובא להלן. לעומת זאת, סמלו של המלך חזקיהו שהתגלה לפני מספר שנים שונה מהן.⁴¹⁷ הדבר מלמד כי קנקני 'למלך' ו'ורדה' יוצרו בימי מלכי פרס ולא בימי חזקיהו.

ד. הוכחה נוספת היא הדמיון שבין קנקני 'למלך' לקנקני התקופה הפרסית. טיפוס קנקני התקופה הפרסית "ממשיך בבירור את קנקן "למלך" משלהי התקופה הישראלית... עובדה מעניינת היא שתפוצתו – בדומה לקנקן "למלך" – היא בתחומי פחוות יהודה בלבד".⁴¹⁸

הדמיון בין קנקנים 'מימי חזקיהו' לקנקני אמצע התקופה הפרסית תמוה, שכן בין שתי התקופות מבדילים דורות רבים הכוללים גם את ימי גלות בבל, והיינו מצפים למצוא שינויים ניכרים בין הקנקנים מימי בית ראשון לקנקנים הפרסיים.

אם קנקני 'למלך' דומים לקנקני אמצע התקופה הפרסית, אות הוא כי הם מן התקופה הסמוכה לה, כלומר מראשית התקופה הפרסית.

מכל הנ"ל עולה שקנקני 'למלך' ושאר הממצאים שמקובל לשייכם לסוף ימי בית ראשון (מאות ח-ו לפה"ס), הם לאמיתו של דבר מימי שיבת ציון, ולכן קיימת רציפות בינם לבין המחצית השנייה של התקופה הפרסית.

מצאנו אם כן את 'שכבת ימי שיבת ציון' האבודה. (על ימי גלות בבל ידובר להלן).

סמלי הכנפיים

לאחר שהיסקנו ש'למלך' הוא מלך פרס, נוכל להבין מהו הסמל הארבע-כנפי, מדוע הוא הוחלף לסמל דו-כנפי, ומדוע הסמל הדו-כנפי הוחלף לסמל הורדה, אלא שלשם כך עלינו להכיר את מלכי ראשית התקופה הפרסית.

המלך הראשון היה כורש (530-539 לפה"ס), שגבר על נבונאיד מלך בבל והקים את האימפריה הפרסית. כאויבו המנוצח, אימץ אף הוא את אל הירח סין, והכריז: "סין מסר לידי את ארבע רוחות השמים", וכינה את עצמו "מלך ארבע הרוחות".⁴¹⁹ בכניסה לארמונו היתה מצוירת דמות בעלת ארבע כנפיים ומתחתיה כתובת "אני כורש האחמני".⁴²⁰ העיטור הארבע-כנפי היה אם כן סמלו של כורש, ששימש מן הסתם גם בימי בנו כנבוזי (522-530 לפה"ס).

לאחר מכן לכד את המלוכה דריוש (486-521 לפה"ס) והנהיג דת חדשה, המאמינה באל טוב יחיד ששמו 'אהורה-מזדה'. בכתובת הנצחון שלו אשר ב'בהיסטון' מצויר דריוש מקבל את מלכותו מידי האל החדש המוקף עיגול בעל שתי כנפיים. גם בחותמת המלך מופיע האל מעל דריוש, ובחותמות אחרות צוירו רק העיגול והכנפיים, הנהגה לסמל הדו-כנפי שבחותמות 'למלך'.⁴²¹ העיטור הדו-כנפי מסמל אם כן את האל אהורה-מזדה וזהו סמלו של דריוש.

כאשר נכונה המלוכה ביד דריוש הוא ביקר במצרים, הוכתר שם לפרעה, ובהתאם לנוהג המצרי הוכרז ל'אל'. בשובו הוא בנה את העיר פרסא (פרספוליס), והקים בה ארמון לתפארת. על קירות הארמון צויר 'אהורה-מזדה', אך על ראש אהורה-מזדה הולבש עתה כתר הזהה לכתר המלך – כתר עליו חקוק סמל ה'ורדה'. שינוי זה מבטא עליה במעמד המלך, כפי שהסבירה א' פוראדא: "בבהיסטון שונה עטרתו של האל מכתרו של המלך, המקושט באגדי פרחים ושושנות. בפרספוליס הושוו זה לזה נזריהם של האל והמלך, אולי מתוך כוונה לזהותם זה עם זה... תמונה מרמזת שהמלך הועלה לספירת הכוחות העל טבעיים... הוא תופס עמדה

⁴¹⁷ דויטש, מסרים מן העבר, תל אביב תשנ"ז, עמ' 171.

⁴¹⁸ שטרן, התרבות החומרית של א"י בתקופה הפרסית, ירושלים תשל"ג, עמ' 106, 96.

⁴¹⁹ זר-כבוד, דעת מקרא – עזרא ונחמיה, נספחות, עמ' 8; תדמור, היסטוריה של עם ישראל, שיבת ציון – ימי מלכות פרס, ירושלים תשמ"ג, עמ' 14.

⁴²⁰ פוראדא, איראן הקדומה, תרגם דוד ישראלי, ת"א 1964, עמ' 147.

⁴²¹ תדמור, ההיסטוריה של עם ישראל, שיבת ציון – ימי מלכות פרס, תמ' 6-5; שטרן, התרבות החומרית של ארץ ישראל בתקופה הפרסית, עמ' 96.

רמה יותר מאשר בכתובות בהן הוא מודה בענווה לאהורה-מזדה. אפשר שדריוש ירש ממצרים את ההשקפה על מעמדו העל אנושי של המלך⁴²². עיטור ה'ורדה' (שושנה) מבטא אם כן את המעמד האלוהי שייחס לעצמו המלך. וסמל זה ממלא את קירות הארמון.⁴²³ במות דריוש ירש את כסאו בנו אחשורוש (465-485 לפה"ס), ואחריו נכדו ארתחשטא א' (-465 424 לפה"ס). בימיהם גבר עיטור הורדה המסמל את המלך, על עיטור הכנפיים המסמל את האל, ומכאן ואילך הפך סמל הורדה לסמלם העיקרי של מלכי פרס. (אולי זו הסיבה שסמל זה מצויר בדרך כלל ללא הכתובת 'למלך'. כי עיטור זה מסמל את המלך עצמו, ולא את האל המעניק לו את המלוכה, ולכן אין צורך להוסיף את הכיתוב 'למלך'). לסיכום: העיטור הארבע-כנפי היה סמלם של כורש וכנבוזי, העיטור הדו-כנפי סמלו של דריוש, ועיטור הורדה סמלם של המלכים שמאחשורוש ואילך. על פי זה נוכל לתארך מחדש את התקופות הארכיאולוגיות:

לוח זמנים מתוקן

תאריך	שם היסטורי	שם ארכיאולוגי
538-485 לפה"ס	ראשית ימי שיבת ציון (ימי כורש-דריוש א')	אמצע ברזל 2 – 'למלך'
485-432 לפה"ס	המשך ימי שיבת ציון (ימי אחשורוש וארתחשטא א')	סוף ברזל 2 – 'ורדה'
432-332 לפה"ס	המחצית השנייה של התקופה הפרסית	התקופה הפרסית

איזה כתב נהג ביהודה בימי שיבת ציון?

תיארכנו את חותמות 'למלך' לימי שיבת ציון, וכאן מתעוררת שאלה: חותמות 'למלך' הן בכתב עברי קדום. והרי כידוע, בימי שיבת ציון חדלו להשתמש בכתב העברי הקדום שהיה נוהג בימי בית ראשון והחלו להשתמש בכתב האשורי, שהוא הכתב הנוהג עד היום. כיצד אם כן אפשר לתארך את חותמות 'למלך' לימי שיבת ציון?

אך האמת היא שהנחה זו, שבימי שיבת ציון בוטל הכתב העברי הקדום, בטעות יסודה. כפי שניתן להיווכח מאוסף של טביעות חותם (כולות) מימי שיבת ציון, העשויות בכתב עברי קדום. בין היתר כולל האוסף חותמת של אשת מושל יהודה (ה'פחה'): 'שלומית אמת אלנתן פחוא', שסבורים כי היא שלומית בת זרובבל, המושל הראשון של ימי שיבת ציון, הנזכרת בספר דברי הימים (דהי"א ג, יט).

כך כותב על חותמות אלו נ' אביגד: "עומדת בעינה התמיהה על הכתב הקדום המיוחד אותן. לדוגמא, חותם שלומית על פי כתבו בלבד ניתן לייחסו ללא היסוסים רבים למאה ז' לפה"ס (ימי בית ראשון), אבל התואר 'פחוא' מעיד בברור שיש לייחסו לתקופה הפרסית... בדומה לכך אפשר לומר על הבולות, כי לפי צורת הכתב בלבד לא היה מייחס אותן איש לתקופה הפרסית, אלא שהמכלול האחיד מעיד שיש לייחסן לתקופה ההיא."⁴²⁴

⁴²² פוראדא, איראן הקדומה, עמ' 167-169.

⁴²³ ראה דוגמאות אצל: תדמור, ההיסטוריה של עם ישראל, שיבת ציון – ימי מלכות פרס, תמ' 8-9.

⁴²⁴ אביגד, בולות וחותמות מתוך ארכיון ממלכתי מימי שיבת ציון, קדם 4, 1976, עמ' י"ד.

הממצא הארכיאולוגי מלמד אם כן כי בימי שיבת ציון המשיכו להשתמש בכתב העברי הקדום, שבו נעשו חותמות 'למלך'.

למה נאספו הקנקנים?

למעלה מאלף קנקני 'למלך' נמצאו עד כה באתרים שונים ביהודה, מה שמצביע על מבצע אגירה גדול. לאיזו מטרה נאספו הקנקנים?

בכדי לענות על שאלה זו עלינו להקדים ולבאר את מהות החורבנות, שכן כאמור לעיל, תקופת 'למלך' מסתיימת בחורבן יהודה, וגם בתקופה שאחריה (תקופת ה'יורדה') אירע חורבן. מה גרם לשתי החורבנות? במבט ראשון נראה שאין באפשרותנו לדעת, שכן "פחוות יהודה מסיום בניית המקדש ועד שובו של עזרא לוטה בערפל"⁴²⁵. אך כשנבדוק את הרמזים המועטים המופיעים בכתוב נגלה שאכן יהודה היתה פעמיים במצב קשה בזמן המדובר. למה הכוונה? הכתוב מספר שצרי יהודה ניסו למנוע מהם מלכנות בירושלים (עזרא ד, א-ה), אך המלך דריוש לא נתן לפגוע בהם (שם ו, א-כב). לאחר מותו כתבו האויבים לבנו אחשורוש כתבי שטנה, והכתוב סותם ולא מפרש מה אירע בעקבות זאת.

האויבים חזרו וכתבו בימי ארתחשסתא (424-465 לפה"ס), וכאן מרחיב הכתוב ומספר כי כתוצאה מהכתבים נתן המלך לשומרונים צו למנוע את הבניה, והם באו על ירושלים "בְּזֹרֶעַ וּבְחֵיל" (שם ד, ו-ז). יהודה הוכתה מכה קשה: "הַפְּלִיטָה אֲשֶׁר נִשְׁאַרְי מִן הַשְּׂבִי... בְּרָעָה גְדֹלָה וּבְחֶרְפָּה וְחֹמֶת יְרוּשָׁלַם מִפְּרָצָת וּשְׁעָרֶיהָ נִצְתוּ בְּאֵשׁ" (נחמיה א, ב-ג).

דברים מעין אלו אירעו מן הסתם גם לאחר כתבי השטנה של ימי אחשורוש, אף שהכתוב לא הרחיב על כך את הדיבור. (שהרי אם לא אירע דבר בעקבות הכתבים, לא היה צורך להזכירם).

היו אם כן שתי חורבנות בימי שיבת ציון, וזהו פשר החורבנות שנמצאו בסיום תקופת 'למלך' ובסיום תקופת ה'יורדה'. הם באו מידי השומרונים ואויביה האחרים של פחוות יהודה. לראשונה בראשית מלכות אחשורוש (485 לפה"ס), ואחריה בימי מלכות ארתחשסתא (סמוך ל-445 לפה"ס). [ממקורות חיצוניים ידוע שהפרסים דיכאו מרידות בראשית מלכות אחשורוש,⁴²⁶ ובימי ארתחשסתא א'⁴²⁷. החוקרים נוטים למצוא קשר בין מרידות אלו לכתבי השטנה⁴²⁸].

תיארוך חורבן שכבת 'למלך' לשנת מות דריוש, מסביר היטב את הריבוי העצום של קנקני 'למלך'. שהרי דריוש הציב לו למטרה את כיבוש יון, ולאחר שנחל תבוסה בקרב מרתון (490 לפה"ס), ביקש לעשות זאת פעם נוספת. להצלחת המסע הוא הטיל על תושבי האימפריה לספק לו כמויות גדולות מאד של מזון וציוד, כדברי ההיסטוריון הרודוטוס: "הוא ציוה לכל עיר ועיר להכין צבא, סוסים ודגן, הרבה יותר מאשר נתנו עד כה".⁴²⁹ מסתבר שארץ יהודה, שבה גדלים גפנים (וזיתים) לרוב, היתה צריכה לספק יינות (ושמנים) לצבא דריוש, ולכן נועדו קנקני 'למלך'.

בעודו מתכונן למלחמה מת דריוש בשנת 485 לפה"ס, ופחוות יהודה איבדה שליט אוהד. קנקני 'למלך' הם הקנקנים שאספו היהודים לצבאו של המלך שנטה להם חסד. שכבת החורבן המכסה על הקנקנים מלמדת שבמות המלך נפלו גם היהודים.

⁴²⁵ קרוס, שומרון וירושלים, בתוך: תדמור (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל, שיבת ציון – ימי מלכות פרס, עמ' 87.

⁴²⁶ כתבי הרודוטוס, תרגם א. שור, ירושלים תרצ"ה, ספר ז', ד'.

⁴²⁷ תוקידידס, תולדות מלחמת פלופונים, תרגם א' הלוי, ירושלים תשי"ט, א', קד-קט.

⁴²⁸ ייני, נציבות עבר הנהר, בתוך: תדמור (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל – שיבת ציון – ימי מלכות פרס, עמ' 113.

⁴²⁹ כתבי הרודוטוס, ספר ז', א'.

סיכום

תקופת שיבת ציון נחשבת מבחינה ארכיאולוגית לתקופה ממנה לא נותרו שרידי בניה או כלי חרס. הדבר נובע מטעות בתיארוך המשייך את הממצאים מתקופות 'למלך' ו'יורדה' (אמצע וסוף תקופת 'ברזל 2') לימי בית ראשון. בפרק זה הראנו כי לאמיתו של דבר תקופות אלו הן ימי שיבת ציון. כך מוצאים אנו את אותה תקופה אבודה, וכך נוכל להכיר טוב יותר את הימים שעליהם המקרא ממעט לדבר, כפי שנראה בפרק הבא.⁴³⁰

⁴³⁰ גם בצפון הארץ קיימת תקופה שהיא בבחינת 'חלל ריק', אך התאריכים שונים מהתאריכים שבארץ יהודה. חלל זה מתחיל בסוף המאה הח' לפה"ס, ונמשך כמאתיים שנה עד התקופה הפרסית: "נראה שחבל ארץ זה נותר ריק כמעט לחלוטין מיושבויו. כאשר בוחנים את המפות היישוביות של המאה הח' לפה"ס מחד גיסא, ושל התקופה הפרסית מאידך גיסא, ואת הפער היישובי הבולט ביניהן". (גל, הגליל התחתון בין הכיבוש האשורי לראשית התקופה הפרסית, בתוך: עמית וקלטר (עורכים), תקופות מעבר בארכיאולוגיה של ארץ ישראל, ירושלים תשס"ז). באזורים אלו תקופת ה'יורדה' מתוארכת נכון לתקופה הפרסית (שטרן, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 870), ואילו התקופה המקבילה ל'למלך' מתוארכת למאה ח' לפה"ס. הפתרון גם כאן הוא אותו הפתרון: לאחר את התקופה 'הקדומה' אל מקומה הנכון, וכך יתמלא הפער המדומה.

פרק כט: ספרי עזרא ונחמיה לאור הארכיאולוגיה

עליות עזרא ונחמיה – בין ימי דרוש לימי אחשורוש – טביעות 'יהוד' – חומת נחמיה

עליות עזרא ונחמיה

אחת הפרשיות הקשות במקרא היא פרשת עליית עזרא ונחמיה: הכתוב מספר כי בראשית מלכות כורש (538 לפה"ס) נתן המלך רשות לחזור לירושלים ויהודים רבים עלו (עזרא א, א; שם ב, ע). 80 שנה לאחר מכן, בשנת שבע לארתחשסתא (458 לפה"ס), נתן המלך רשיון לעזרא הסופר להעלות עמו אנשים נוספים ומינהו שליט על היהודים עם סמכויות ענישה (שם ז, יב-כו). בשנת 20 לארתחשסתא (445 לפה"ס) מינה המלך את נחמיה ל'פחה' (מושל) על יהודה והוא בנה את חומת ירושלים (נחמיה ה, יד; שם ב, א-ד, יז).

עליית עזרא מעוררת שאלה: מי שלט עד לבואו בירושלים? האם הוא הודח על ידי עזרא? אם כן, מדוע אין רמז בכתוב שהיה על עזרא להתגבר עליו?

גם סיפור עליית נחמיה מציב בפנינו בעיות: מעת בוא נחמיה לירושלמה ועד להשלמת החומה לא נזכר שמו של עזרא, ורק לאחר השלמתה הוא מופיע, משתתף בחנוכת החומה ומלמד את העם תורה (שם יב, לו; שם ח, א-ח). אם עזרא היה השליט בעיר עד בוא נחמיה, כיצד יתכן שלא היה שותף בבניית החומה? בעיה זאת העסיקה רבות את החוקרים וניתנו לה מספר פתרונות, אך נקודת התורפה של כולן היא הצורך להגיה ולשנות את לשון הכתוב⁴³¹.

אך לאור מה שנכתב לעיל, כי תקופת ה'יורדה' שהסתיימה בחורבן ירושלים, היא ימי עזרא, העניין יובן. כך היה סדר ההתרחשויות: בשנת 538 לפה"ס נתן כורש ליהודים שלטון עצמי ומינה את מנהיגם ל'פחה' (מושל) (עזרא ה, יד). עם עליית אחשורוש לשלטון ו'כתבי השטנה', גברו אויבי יהודה והאוטונומיה היהודית בטלה (485 לפה"ס)⁴³².

עתה, כאשר יהודה היתה תחת שלטון זרים, התרבו נישואי התערובת, והתרופפה שמירת חוקי התורה. מצב המשתקף היטב בנבואת מלאכי הקורא לעם: "זָכְרוּ תוֹרַת מֹשֶׁה" (מלאכי ג, כב). כך

⁴³¹ראה סיכום אצל: דמסקי, ימי עזרא ונחמיה, בתוך: תדמור (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל, שיבת ציון – ימי מלכות פרס, עמ' 40-45.

⁴³²על ביטול עצמאות יהודה עמדו כבר: טלמון, שיבת ציון – השלכותיה לעתיד, קתדרה 4, תשל"ז, עמ' 30; שטרן, מדינת 'יהוד' בחזון ובמציאות, שם, עמ' 16.

נמשך הדבר עד ביאת עזרא (458 לפה"ס), שבה הוחזר השלטון העצמי ליהודים. עזרא הרחיק את הנשים הזרות והחל לבנות את החומה⁴³³.

עזרא קיבל את מינויו מאת המלך, אך ביקש לא להיזדקק לעזרתו. לכן נמנע מלבקש ליווי צבאי בדרכו, למרות הסכנה: "כִּי בִשְׁתִּי לִשְׂאוֹל מִן הַמֶּלֶךְ חֵיל וּפָרָשִׁים" (עזרא ח, כב). ובוודאי שגם בניית החומה נעשתה ללא שיתוף השלטון.

אופי פעולה זה עורר עליו את החשד, כי בכוונתו לפרוק את עול השלטון הפרסי, ולקיים ביהודה מדינה עצמאית. במיוחד לאור העובדה שבאותם ימים מרדה מצרים, ולמשך מספר שנים היא היתה חופשית מעול הפרסים. יש לזכור גם, כי בצבא המלך לא שירתו פרסים בלבד, אלא בני כל העמים באימפריה, ובכלל זה היהודים, וחיילים אלו יכלו להיות היסוד לצבא המדינה החדשה.

בשל זאת הורה המלך למנוע את בניית החומה בכוח הזרוע, ויהודה לא עמדה בפני הקמים עליה ונחרבה. עזרא עצמו שרד את החורבן, אך סמכויותיו ניטלו ממנו, והארץ חזרה לשלטון זרים.

מאוחר יותר מגיע נחמיה (445 לפה"ס). נחמיה כבר לא ביקש לפעול בנפרד מהשלטון, ובשונה מעזרא, הוא כן מגיע עם ליווי מלכותי: "וַיֵּשְׁלַח עִמִּי הַמֶּלֶךְ שְׂרֵי חֵיל וּפָרָשִׁים" (נחמיה ב, ט), וגם את בניית החומה הוא עושה כמפעל של המלך: "וַאֲמַר לַמֶּלֶךְ... אֲשֶׁר יִתֶּן לִי עֲצִים לְקִרְיֹת אֵת שְׁעֵי הַבִּירָה אֲשֶׁר לַבֵּית וְלַחֹמַת הָעִיר" (שם ז-ח). המטריה המלכותית מסייעת לו להתגבר על האויבים, ולבנות את החומה. עתה, כשהתייצב מעמדה העצמאי של יהודה, אפשר היה לקרוא לעזרא להדריך את העם (שם ח, א), אך הפעם כמנהיג רוחני ולא אזרחי.

מכל זה עולה, כי החורבן בתקופת 'סוף ברזל 2' (תקופת ה'ורדה') הוא חורבן ימי עזרא, שאירע לפני בוא נחמיה. לאחר חורבן זה היתה יהודה במצב ירוד שנמשך עד לתקופה ההלניסטית. השרידים הארכיאולוגיים מראים על שבר חריף, ועל ירידה במספר היישובים בתקופה זו לעומת שקדמה לה עד יחס של אחד לעשרה⁴³⁴.

אנו למדים מכך שלמרות פעולות השיקום של נחמיה, לא התאושש היישוב מן המכה שניחתה עליו. הדבר מסביר את השיממון הספרותי המאפיין את התקופה שלאחר נחמיה. כי היישוב היה דל ביותר ולא העמיד אנשי רוח בעלי שיעור קומה. כך נשכחה תקופה זו מזיכרון העם, ובדורות מאוחרים ידעו רק על חלקה הראשון של התקופה הפרסית.

בין ימי דרוש לימי אחשוורוש

כאמור, בתקופה הראשונה של ימי שיבת ציון נחתמו קנקנים בחותמת 'למלך', ובתקופה שאחריה בחותמת 'ורדה'. ניתוח הממצאים מראה כי מספר חותמות 'למלך' היה מצומצם, ובכל אחת מהן נחתמו מספר רב של קנקנים, ואילו חותמות הורדה היו מרובות, והשימוש בכל אחת היה מועט⁴³⁵. ריבוי חותמות ה'ורדה' מעיד כי בתקופת ה'ורדה' גדל מאוד מספר הפקידים הממונים על הגביה לעומת התקופה שקדמה לה. מדוע?

הבדל בין התקופות קיים גם ברמת החיים. תקופת 'למלך' היתה תקופה של רווחה כלכלית, ובתקופה שלאחריה חלה נסיגה⁴³⁶. מה גרם לירידה זו?

⁴³³ אמנם לא נאמר בפרוש מי בנה את החומה, אך כתוב שמדובר ביהודים שבאו מעם המלך לירושלים (עזרא ד, יב), שהוא תאור ההולם את עליית עזרא.

⁴³⁴ פאוסט, העורף החקלאי של ירושלים בשלב המעבר בין תקופת הברזל לתקופה הפרסית, בתוך: פאוסט וברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס השביעי, עמ' 86-83; קלונר, סביבות ירושלים בתקופה הפרסית, שם, עמ' 91-92.

⁴³⁵ קלטר, היבטים בתרבות החומרית של יהודה בסוף תקופת הברזל, דוקטורט, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 227.

החותמות עצמן לא נמצאו, כי הן נעשו מחומר מתבלה (עץ), אך ע"פ השינויים הזעירים שבין טביעה לטביעה ניתן ללמוד כמה קנקנים הוטבעו באותה החותמת: התברר שכמות חותמות הורדה ביחס לטביעות היא פי 20 ויותר לעומת חותמות 'למלך'!

הכרת ההבדלים בין המלכים באותם זמנים נותנת תשובה לשאלות אלו: בתקופת 'למלך' שלט רוב הזמן המלך דריוש, שהיה מלך בעל יוזמה, שתפס את השלטון בכוחות עצמו. הוא אירגן את האימפריה בצורה יעילה, ובכלל זה ייסוד הדואר המהיר שהגיע לקצווי הממלכה בימים ספורים. לעומתו, בנו אחשוורוש היה שליט קל דעת, הנגרר אחר הסובבים אותו. כמו שעולה ממגילת אסתר, וגם מכתבי ההיסטוריונים היוונים. הוא לא קידם את הממלכה המפוארת שירש מאביו, אלא להיפך, בימיו החלה הממלכה הפרסית לרדת.

הבדל זה שבין האב לבנו, הוא פשר ההבדל בין התקופות: לשליט חזק ויעיל יש 'צבא קטן וחכם', ואילו אצל שליט נרפה נספחים למערכת השלטונית כל מיני 'מקורבים' לא נחוצים, וכך הופך המנגנון למסורבל, שבו רבים עושים מלאכה האמורה להעשות על ידי מעטים. אחזקת המנגנון המנופח דורשת תוספת תקציב שאותו מממנים האזרחים, וכך יוצא שהתוצר מגיע בעיקר לאנשי השלטון, בעוד שאר הציבור חי חיי דחק.

זה ההסבר לכך שבתקופת 'למלך' (ימי דריוש) היו רק מעט חותמות, כלומר רק מעט אנשים השתייכו למנגנון הגביה הממלכתי. לכן המצב הכלכלי היה משופר, כי העול על האוכלוסיה לא היה כבד. לעומת זאת בתקופת ה'ורדה' (שהחלה בימי אחשוורוש) גדל מאוד מספר החותמות, כי נוספו אנשים רבים לממסד השלטוני. המסים גדלו ורמת החיים ירדה פלאים.

הדברים מפורשים בדברי נחמיה שהגיע לארץ בסיום תקופת ה'ורדה': "וְהַפְּחוּת הָרָאשִׁים אֲשֶׁר לְפָנַי הַכְּבִידוּ עַל הָעָם ... גַּם נִצְרִיָּהֶם שְׁלֹטוֹ עַל הָעָם..." (נחמיה ה, טו).

בכדי לתקן את המצב הכריז נחמיה כי על אנשי המיסד (העשירים) לוותר על החוב שחייבים להם אנשי העם (העניים): "וְהָיָה צִעְקַת הָעָם וְנִשְׁיָהֶם גְּדוֹלָה... לְוִינֹו כֶסֶף לְמַדַּת הַמֶּלֶךְ שְׂדֵתֵינוּ וְכַרְמֵינוּ... וְהָיָה אֲנַחְנוּ כְּבָשִׁים אֶת בְּנֵינוּ וְאֶת בְּנֹתֵינוּ לְעֻבְדִּים... וְאֶרֶיכָה אֶת הַחֲרִים וְאֶת הַסִּגְנִים וְאֶמְרָה לָהֶם... הָשִׁיבוּ נָא לָהֶם כְּהִיּוֹם שְׂדֵתֵיהֶם, כְּרִמֵּיהֶם, וְיִתִּיָּהֶם וּבְתִיָּהֶם וּמֵאֵת הַכֶּסֶף וְהַדָּגָן הַתִּירוֹשׁ וְהַיֶּצֶהָר אֲשֶׁר אָתָּם נָשִׁים בָּהֶם. וְיֹאמְרוּ: נָשִׁיב וּמָהֶם לֹא נִבְקַשׁ" (שם, א-יב בהשמטות). כך ביקש נחמיה לתקן את הנזק שעשתה התנהלות השלטון שהוריש אחשוורוש.

[בתחילת מגילת אסתר מסופר על נדיבותו הרבה של אחשוורוש, שעשה משתה לאנשי חצרו במשך 180 יום. בסוף המגילה מוזכר על חשבון מי היה המלך נדיב: "וַיֵּשֶׁם הַמֶּלֶךְ אֶחָשְׁוֶרֶשׁ מִסַּע הָאָרֶץ" (אסתר י, א). כעין זה היה המצב בארץ יהודה בימיו, השליטים ונעריהם התעשרו ושאר העם הדלדלו.]

לסיכום: ממצא החותמות מראה כי דריוש היה לא רק שליט אוהד ליהודה, אלא גם שליט יעיל שתורם לרווחת התושבים. בנו אחשוורוש, מלבד היותו עוין, היה גם שליט חלש ובזבזן, שהנהגתו הרסה את כלכלת יהודה.

טביעות 'יהוד'

היסקנו כי בראשית התקופה הפרסית היה השלטון יעיל, כפי שמעיד המספר המצומצם של חותמות 'למלך' ביחס לטביעות, ולאחר מכן היתה ירידה בתפקוד הפקידות השלטונית, כמו שניתן להסיק מריבוי חותמות ה'ורדה'.

למסקנות דומות הגיעו חוקרי טביעות 'יהוד', שלכל הדעות הינן מן התקופה הפרסית: בשלב המוקדם של טביעות 'יהוד' "מספר רב יחסית של טביעות נעשו באותו חותם", מה שמעיד על ממשל יעיל. (בדומה למה שמלמדות טביעות 'למלך').

בשלב שבא אחריו היה "גיוון רב בטיפוסים (של החותמות), עדות לשיטה מנהלית שלא התבססה".⁴³⁷ (בדומה למה שהיסקנו מטביעות ה'ורדה').

⁴³⁶ פאוסט, החברה הישראלית בתקופת המלוכה, ירושלים תשס"ה, עמ' 110; גבע, מערכה של ירושלים בין המאות השמינית והשביעית לפה"ס, בתוך: ברוך ופאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – הקובץ השמיני, ר"ג תשס"ג, עמ' 23-24.

⁴³⁷ ליפשיץ וואנדרהופט, ירושלים בתקופה הפרסית וההלניסטית לאור ממצאי טביעות 'יהוד', ארץ ישראל כ"ח, תשס"ח, עמ' 108-110.

בחומות 'יהוד' מגלים אנו אם כן את אותו תהליך שמצאנו בחומות 'למלך' ו'ורדה': בתקופה הראשונה כל חותם היה עושה טביעות מרובות, ובתקופה השנייה כל חותם היה עושה טביעות מועטות. כלומר, בתחילה היה השלטון יעיל ולאחר מכן נחלש.

חומת נחמיה

כאשר הגיע נחמיה לירושלים וראה את מצבה העגום, גמלה בליבו ההחלטה לבנות את חומותיה החרבות. סיפור בניית החומה מסופר בפירוט רב ובו החלו פעולות השיקום של נחמיה. היכן עברה חומה זו?

באמצע עיר דוד, במרומי המדרון שמעל נחל קדרון, התגלה קיר שזוהה כ'חומת נחמיה'. מכך עולה לכאורה כי החומה צימצמה את גבולות העיר בהשוואה לימי בית ראשון. אלא שממצאים מן התקופה הפרסית נמצאו דווקא מעבר לחומה המשווערת: "התגלה רובד חיים מתקופה זו (הפרסית). משמעותו טרם נתבררה לאשורה, שכן הוא נמצא מחוץ לחומת העיר שנבנתה בתקופה זו במרום הגבעה"⁴³⁸.

העובדה שבתקופה הפרסית גרו התושבים מחוץ למקום הנחשב ל'חומת נחמיה', מראה שכל הנראה אין זו חומת נחמיה, ואילו חומת נחמיה היתה במקום נמוך יותר. האם נוכל לגלות אותה? בטרם נחפש את חומת נחמיה, נקרא מה מספר הכתוב על הכנות נחמיה לבנייתה: "ואקום לילה ולא הגדתי לאדם מה אלהי נותן אל לבי לעשות לירושלים... ואהי סובר בחומות ירושלים אשר הם פרוצים... ואהי עולה בנחל לילה ואהי סובר בחומה" (נחמיה ב, יב-טו). לאחר סיור לילי זה החלה בניית החומה, שהושלמה בתוך 52 יום (שם ו, טו).

מתיאור זה ברור כי נחמיה לא בא להקים חומה חדשה מן היסוד, אלא רק להשלים ולסתום פרצות בחומה שהיתה קיימת בטרם בואו לירושלים. כלומר, נחמיה רק השלים את החומה שהוחל בבנייתה בימי עזרא (החומה מתקופת ה'ורדה').

דבר נוסף שיש ללמוד מן המילים "עולה בנחל" וסובר בחומה" הוא, שהחומה עברה בנחל קדרון שממזרח לעיר דוד. משמעות הדבר היא שחומה זו היתה מזרחית לעיר דוד, והיא החומה המזרחית ביותר מכל החומות שהיו לעיר בזמן מן הזמנים. (לא ידוע על חומה אחרת שהגיעה עד נחל קדרון). מה יכולים לספר על כך הממצאים? חפירות שנערכו בשנים האחרונות בעיר דוד גילו בערוץ נחל קדרון חומה משלהי תקופת הברזל, שהיא המזרחית מכל החומות שנחשפו.⁴³⁹

בחומה זו הוכרו שלשה שלבים: חלק מן החומה נבנה תחילה, מאוחר יותר נבנה חלק נוסף, ואז הוגבהה החומה על שני שלבים.⁴⁴⁰ תיאור זה הולם את חומת נחמיה, שהיתה כאמור השלמה של החומה שהחלה להיבנות בימי עזרא.

החומה מקיפה בין היתר את הבריכה החצובה שליד מעיין הגיחון, שהיא כפי הנראה "הבריכה העשויה" הנזכרת בתוואי חומת נחמיה (נחמיה ג, טז).

זוהי אם כן חומת נחמיה.

מצאנו את עקבות חומת נחמיה במזרח, ועתה נחפש את עקבותיה במערב:

⁴³⁸ גבע, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 639.

⁴³⁹ רייך ושוקרון, חומה משלהי ימי בית ראשון במזרח עיר דוד, בתוך: ברוך (עורך), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס הרביעי, רמת גן תשנ"ט, עמ' 15; הנ"ל, חומות ותעלות מתקופת הברונזה התיכונה ב' ומשלהי תקופת הברזל ב' במזרח עיר דוד – נתונים חדשים מעונת החפירות 2000, בתוך: פאוסט וברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס השישי, רמת גן תשס"א, עמ' 8; הנ"ל, חידושים בחפירות עיר דוד, בתוך: ברוך ופאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס השמיני, רמת גן תשס"ג, עמ' 16; הנ"ל, בכל זאת חומה מתקופת הברזל ב', בתוך: ברוך ופאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – קובץ י"ב, תשס"ז, עמ' 29; מזר, בירה בת 4000 שנה, ארץ ישראל כ"ח, תשס"ח, עמ' 126.

⁴⁴⁰ א' מזר, ביצורי ירושלים באלף ב' לפה"ס, בתוך: ברוך ופאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – קובץ י"ב, תשס"ז, עמ' 24.

ירושלים המקורית (עיר דוד) וההרחבה בימי עזרא ונחמיה

ירושלים הקדומה שכנה על שתי גבעות: המזרחית והמערבית. החפירות הראו כי בתחילה היתה בנויה רק הגבעה המזרחית ('עיר דוד'), עד לתקופת 'למלך', שבה נבנו בתים לראשונה גם על

הגבעה המערבית ('הר ציון'). לאחר תקופת 'למלך' התחילו להקיף את הגבעה בחומה, היא 'החומה הרחבה' שאותה ניתן לראות עד היום במרכז הרובע היהודי.

'החומה הרחבה' ברובע היהודי בירושלים

לפי האמור עד כה, מסתבר שה'חומה הרחבה' היא חלק מן החומה שהוחל בבנינה בימי עזרא, והושלמה בידי נחמיה. ואכן, נחמיה מזכיר את 'החומה הרחבה' כאשר הוא מפרט את תוואי החומה שנבנתה בידי אנשיו (נחמיה ג, ח).

חומת נחמיה הרחיבה אם כן את ירושלים הרבה מעבר לכל חומה שהיתה קיימת לפניו. על אף זאת, ירושלים נשארה קטנה מבחינה מספרית. כך אמר נחמיה לאחר סיום מפעלו: "וְהָעִיר רַחֲבַת יָדַיִם וְגְדוּלָּהּ וְהָעָם מְעַט בְּתוֹכָהּ וְאֵין בָּתִּים בְּנוּיִם" (נחמיה ז, ד), וכך גם הראו החפירות: "חלקים ניכרים משטחה נותרו ברובם לא מיושבים"⁴⁴¹.

לסיכום הפרק: הממצא הארכיאולוגי מתקופות 'למלך' ו'ורדה' (אמצע וסוף ברזל 2) הולם היטב את המסופר בספרי עזרא ונחמיה, ומסייע לנו להבין, כפי שראינו בפרק זה.

⁴⁴¹ גבע, מערבה של ירושלים בין המאות השמינית והשביעית לפה"ס, בתוך: ברוך ופאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – הקובץ השמיני, ר"ג תשס"ג, עמ' 21.

פרק ל: מי היתה עיר הבירה?

חרסי שומרון – איזו שפה נהגה בממלכת ישראל? – 'העיר הנעלמה' שומרון של סרגון –
המבנה המלכותי ברמת רחל – טביעות 'יהוד' מלמדות מי היתה הבירה – המצפה לכסא פתח
עבר הנהר

מי היתה בירת פחות יהודה בימי שיבת ציון? ירושלים כמובן, העיר שהיתה בירת ממלכת יהודה בימי בית ראשון. וכי תעלה על הדעת תשובה אחרת? אולם הארכיאולוגיה מראה כי בימי שיבת ציון תפסה את מקומה של ירושלים עיר אחרת. מיהי עיר זו? נניח כרגע לשאלה זו ונערוך הכרות עם ממצאים מבירת הממלכה הצפונית, היא ממלכת ישראל, ובעקבותיהם נוכל למצוא גם את בירת פחות יהודה.

חרסי שומרון

בדורות הראשונים של ממלכת ישראל, עד ימי עמרי (אביו של אחאב), היתה העיר תרצה עיר הבירה. עמרי ייסד את העיר שומרון שבנחלת שבט מנשה, ומימיו והלאה שימשה שומרון כבירת ישראל. בחפירות שנערכו במקום התגלו יסודות הארמון שבנה אחאב, ושהתקיים עד סוף ימי ממלכת ישראל.

בארמון מלכי ישראל התגלו חרסים שעליהם נרשמו משלוחי המס שהגיעו מרחבי הארץ. על כל משלוח נרשם שם היישוב שממנו הגיע, ולעיתים גם שם המחוז. מן הכתובות התברר שהמחוזות קרויים כולם על שמות צאצאיו של מנשה: שמידע, חלק, נועה, חגלה ועוד (נזכרים בספר במדבר כו, ל-לג). כלומר, המס הגיע כולו מתחום נחלת שבט מנשה.

היישובים הנזכרים בחרסי שומרון אינם מוכרים מהמקרא, אך שמות חלק מהם השתמר ביישובים באזור שומרון – נחלת מנשה.

ממצא זה מעלה תמיהה: מרשימות אלו עולה לכאורה שרק נחלת מנשה כלולה בממלכת ישראל, שהרי ממקומות אחרים לא מצאו רישום המעיד על הבאת מיסים. והרי ממלכת ישראל כללה גם את שאר השבטים (למעט יהודה ובנימין). מדוע לא נמצא תיעוד על מיסים שהגיעו ממחוזות אחרים? חוסר ההתאמה בין גודלה המצומצם של ממלכת ישראל העולה מן החרסים שנמצאו בארמון אחאב⁴⁴² בשומרון, לבין היקפה הנרחב של הממלכה הידוע מהמקרא, הוא נושא שהתלבטו בו החוקרים, ולהלן ננסה למצוא לו פיתרון.

⁴⁴² מזור, ערים וגלילות בארץ ישראל, ירושלים תשל"ו, עמ' 238-242.

שומרון ונחלת מנשה

יש העונים על השאלה כך: החדר שבו נמצאו חרסי שומרון היה מיועד למסים המגיעים מנחלת מנשה בלבד. מזר מסביר שהחרסים הם מימי המלך יהואחז, ולדעתו בימי יהואחז הצטמצמה ממלכת ישראל רק לסביבה הקרובה לעיר שומרון.

איזו שפה נהגה בממלכת ישראל?

מקובל להניח כי בני ישראל דיברו עברית עד שיצאו לגלות, שאז החלו לדבר ארמית. דברים אלו, הנראים כאילו אין לפקפק בהם, נמצאים בסתירה לממצאים מימי 'ארמון אחאב' שהתגלו בגליל, הכתובים ארמית.⁴⁴³

כיצד ניתן להסביר שימוש בארמית בממלכת ישראל? לדעת החופר כתובות אלו אינן ישראליות: "לשונן הארמית של הכתובות מעידה, שבשעת כתיבתן היו המקומות כבושים בידי הארמים".⁴⁴⁴ אך הסבר קשה. אמנם נזכר במקרא כי במלחמות הרבות שבין ישראל לארם היו גם נצחונות לארמים, וקרה גם שהגיעו עד שערי שומרון (מל"א כ, א; מל"ב ו, כד). אך לא ידוע שבעקבות כך התיישבו ארמים בתוך גבולות ממלכת ישראל. לכן נוטים היום לומר כי "באזור הספר של ממלכת ישראל דיברו ארמית".⁴⁴⁵

דברים אלו, כאילו נטשו בני ישראל את הלשון העברית בעודם יושבים על אדמתם, אינם מתקבלים על הדעת. מהו אם כן ההסבר לממצא, המראה כי בגליל השתמשו בארמית בתקופת 'ארמון אחאב'? גם על כך ננסה לענות בהמשך דברינו.

'העיר הנעלמה' שומרון של סרגון

ממלכת ישראל התקיימה כ-200 שנה, עד קרוב לסוף המאה הח' לפה"ס. אז נכבשה שומרון בידי סרגון מלך אשור, שהגלה את תושבי העיר והביא עמים אחרים במקומם. בכתובותיו הוא מספר על שומרון: "את העיר שומרון בניתי מחדש ועשיתיה גדולה משהיתה לפני".⁴⁴⁶

היינו מצפים כי החפירות בשומרון יגלו את העיר המפוארת שבנה סרגון, אך עיר זו לא נמצאה: "לא נתגלתה בה שכבת בניה מן התקופה האשורית".⁴⁴⁷

מאוחר יותר, בתקופה הפרסית, היתה שומרון בירת פחוזה (בירת מחוז). גם שרידי עיר זו לא נמצאו: "לא הצליחו שתי חפירות מקיפות שנערכו במקום להעלות אלא רמזים בלבד לעיר, שמן הסתם היתה אחת החשובות בארץ ישראל".⁴⁴⁸

להיכן נעלמה העיר שבנה סרגון? ולאן נעלמה העיר מהתקופה הפרסית?

כדי לענות על כל השאלות נציג ארמון מלכותי אחר, והוא הארמון ברמת רחל.

המבנה המלכותי ברמת רחל

ברמת רחל שמדרום לירושלים התגלה מבנה מפואר, שעל פי החרסים שתחת רצפותיו הוא נבנה בראשית תקופת ה'ורדה'. מכיון שעל פי המקובל הזמן הוא שלהי בית ראשון, זיהה הארכיאולוג אהרונז' מבנה זה עם הארמון שבנה המלך יהויקים הנזכר בספר ירמיהו (ירמיהו כב, יד).⁴⁴⁹

אלא שכאן התעוררה בעיה, משום ש'ארמון יהויקים' נבנה באותה מתכונת שבה נבנה 'ארמון אחאב' שבשומרון.⁴⁵⁰ בין אחאב ליהויקים מפרידות מאות שנים, ולא סביר ששניהם בנו ארמונות

⁴⁴³ אביגד, כתובת ארמית על קערה מתל דן, ידיעות ל', תשכ"ו, עמ' 209-211.

⁴⁴⁴ אביגד, שם, עמ' 212.

⁴⁴⁵ ליפשיץ, פולמוס בית דוד, בתוך: ברון וליפשיץ (עורכות), דוד מלך ישראל חי וקיים?, ירושלים תשנ"ז, עמ' 14.

⁴⁴⁶ תדמור, קווים לתולדות שומרון, בתוך: אבירם (עורך) ארץ שומרון, ירושלים תשל"ד, עמ' 70; דמסקי, מדריך במקורות חיצוניים לתולדות ישראל בתקופת המלוכה וימי שיבת ציון, רמת גן תשל"ל, עמ' 38.

⁴⁴⁷ שטרן, השפעת השלטון האשורי על התרבות החומרית של ארץ ישראל, ארץ ישראל כ"ז, תשס"ג, עמ' 222.

⁴⁴⁸ שטרן, התרבות החומרית של א"י בתקופה הפרסית, ירושלים תשל"ג, עמ' 31.

⁴⁴⁹ אהרונז', הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, עמ' 238.

⁴⁵⁰ הנ"ל, ידיעות י"ט (תשט"ו), עמ' 160-161.

זהים, וכמו שטען ידין: "קשה להאמין כי 250 שנה לאחר אחאב ו-120 שנה לאחר הרס שומרון ייבנה ביהודה בנין בסגנון זה"⁴⁵¹.

האתר הארכיאולוגי ברמת רחל

הדמיון בין 'ארמון אחאב' לארמון מתקופת ה'ורדה' שברמת רחל מורה שהמבנה המכונה 'ארמון אחאב' אינו מימי אחאב, אלא מתקופה מאוחרת יותר. של מי אם כן היה הארמון? בפרקים הקודמים למדנו כי תקופת ה'ורדה' היתה בימי שלטון פרס, ולכן ברור שהן המבנה המכונה 'ארמון אחאב' בשומרון והן המבנה המכונה 'ארמון יהויקים' ברמת רחל היו מרכזי שלטון פרסיים, ומכאן הדמיון ביניהם.

עתה נוכל לענות על כל השאלות: בחרסי שומרון מוזכרים רק יישובי מנשה. כי שומרון באותם ימים כבר אינה בירת ממלכת ישראל אלא בירת 'פחוות שומרון' שממדיה קטנים בהרבה,⁴⁵² וכוללים רק את המחוז הקרוב, כלומר, את נחלת מנשה. על כן לא נמצאו בארמון תעודות על מסים שהובאו מאזורים אחרים.

זו גם הסיבה לכך שבגליל השתמשו בארמית. כי בתקופה זו כבר לא ישבו כאן שבטי ישראל, שהוגלו משם בסוף ימי ממלכת ישראל: "בָּא תְּגִלַּת פִּלְאֶסֶר מֶלֶךְ אֲשׁוּר וַיִּקַּח ... וְאֶת הַגָּלִילָה כָּל אֶרֶץ נַפְתָּלִי וַיְגָלֶם אֲשׁוּרָה" (מל"ב טו, כט).

⁴⁵¹ ידין, ארץ שומרון, עמ' 62.

ידין עצמו הציע כי את הארמון ברמת רחל בנתה המלכה עתליה בת אחאב. את מציאותם של טביעות 'למלך' מתחת למרצפות הוא נדחק להסביר שהם הגיעו כאשר בוצע שיפוץ בסוף ימי ממלכת יהודה. אהרני לעומת זאת הצדיק את עמדתו המאוחרת לסוף ימי בית ראשון כך: "בבנייה זו לא ניכרת כמעט שום התפתחות. אין בשום אופן להשתמש בה כקריטריון לתיארוך מדויק" (אהרני, הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, עמ' 180).

⁴⁵² אפעל, השלטון האשורי בארץ ישראל, בתוך: מלמט (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל – ימי המלוכה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 197-198.

[בשונה מאזור שומרון שבו נשארה אוכלוסיה גדולה גם לאחר הגלות, שגרמה לכך שהעברית המשיכה להיות שפת המקום. בגליל לא נותרו כפי הנראה אלא מעט ישראלים, והעמים החדשים שירשו את ארצם דיברו ארמית ולא עברית.]
 זו גם התשובה לאן נעלמה העיר שבנה סרגון: שומרון של סרגון, כמו שומרון הבבלית והישראלית, נמצאות מתחת לארמון המכונה 'ארמון אחאב', אלא שהחופרים לא טרחו להעמיק יותר.
 לאמיתו של דבר הם מצאו שכבה קדומה יותר מתחת ל'ארמון אחאב' (תקופה I), אך בחרו להתעלם ממנה, כדברי נ' אביגד: "החופרת ציינה שנמצאו שני קירות שהיו מכוסים ברצפות של מבנים מתקופה I, אבל היא קובעת שלא נמצאו שום סימני יישוב עד ימי עמר"י"⁴⁵³. סיבת ההתעלמות מהשרידים הקדומים היא זו: מהכתוב משתמע ששומרון לא היתה בנויה עד ימי עמר"י, ובכדי לא ל'קלקל' את ההתאמה בין הכתוב לממצא, נקבע ששכבת 'ארמון אחאב' היא השכבה הקדומה ביותר. אם לא היו נעצרים כאן, יכלו החופרים למצוא את ארמון אחאב האמיתי.

טביעות 'יהוד' מלמדות מי היתה הבירה

המבנה המלכותי ברמת רחל היה אם כן מרכז השלטון הפרסי ביהודה. מדוע לא ירושלים? הסיבה לכך היא כמו שהוסבר לעיל, שבתקופת ה'ורדה' (ימי אחשורוש) בוטל מעמדה העצמאי של יהודה, והופקדו עליה מושלים זרים. צרי יהודה התנגדו לבניית ירושלים, ולכן הועברו בנייני הממשל אל מחוצה לה.

ממצא החותמות הממלכתיות מימי בית שני, כאשר ארץ יהודה נקראה 'פחוות יהוד', מלמד שכרוב ימי שלטון פרס היתה רמת רחל בירת הפחוות: רובן המכריע של טביעות 'יהוד' התגלה בשני האתרים: ירושלים ורמת רחל, כאשר כמות הטביעות שהתגלתה ברמת רחל (48%) גבוהה בהרבה מכמות הטביעות שהתגלתה בירושלים (26%).⁴⁵⁴

חלוקת הטביעות למוקדמות ומאוחרות מראה שהשלב המוקדם של טביעות 'יהוד' מיוצג בעיקר בירושלים. השלב הבא מיוצג בעיקר ברמת רחל (למעלה מ-2/3 מהטביעות) ומעט מאד בירושלים (פחות מ-10%). בהמשך התקופה הפרסית עדיין יש רוב לטביעות מרמת רחל (55%), אך יש ייצוג נכבד גם לירושלים (21%). בתקופה ההלניסטית רוב מוחלט לירושלים (61%).
 המסקנה מנתונים אלו היא זו: מסתבר שהמקום שבו נמצא המספר הגדול ביותר של טביעות ממלכתיות הוא עיר הבירה, ומהתפלגות הממצא ניתן ללמוד כי בראשית התקופה הפרסית הבירה היתה ירושלים, ולאחר מכן עברה הבירה לרמת רחל (כתוצאה מכתבי השטנה בראשית ימי אחשורוש). בהמשך חלה עליה במעמדה של ירושלים (בימי נחמיה), אך זו לא האריכה ימים, ורמת רחל חזרה להיות בירתה העיקרית של ירושלים עד סוף התקופה הפרסית, (כלומר, פעלו של נחמיה לרומם את ירושלים לא החזיק מעמד זמן רב), ורק בתקופה ההלניסטית חזרה ירושלים להיות הבירה.

המצפה לכסא פחת עבר הנהר

בירת יהודה מימי אחשורוש ואילך היתה אם כן רמת רחל. שמו הערבי של האתר הוא 'חרבת סאבחה' (שקיבל כימינו את השם העברי 'חרבת צווחה'). מה היה שם המקום בתקופה המקראית? מזר הציע לזהות את האתר עם 'נטופה', אהרונ' עם 'בית הכרם', וברקאי זיהה כאן את 'ממשות' של חותמות 'למלך'.

⁴⁵³ אביגד, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך שומרון, עמ' 1496.

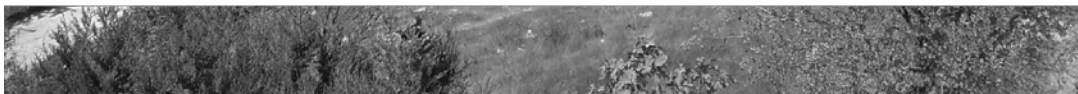
⁴⁵⁴ ליפשיץ וואנדרהופט, ירושלים בתקופה הפרסית וההלניסטית לאור ממצאי טביעות 'יהוד', ארץ ישראל כ"ח, תשס"ח, עמ' 108-110.

אך יישובים אלו היו במקומות אחרים: שמה של נטופה השתמר בחרבת נטף שבמערב הרי ירושלים (בימינו: המושב נטף), שמה של בית הכרם השתמר בכפר עין כרם שבדרום מערב ירושלים, ושמה של ממשלת השתמר בממשית שבנגב, כמו שהראנו בפרק הקודם. אך כשנעיין בכתוב נגלה כי הוא נוקב בשמו של האתר השלטוני: "הַמְצָפָה לְכֶסֶא פַּחַת עֵבֶר הַנְּהָר" (נחמיה ג, ז).

השם 'מצפה' הולם יפה את האתר ברמת רחל היושב על גבעה נישאה, ובימינו אף קיימת בו מרפסת תצפית שממנה ניתן לראות את ירושלים כעל כף היד. השם הממלכתי 'לכסא פחת עבר הנהר' (המבדילו מיישובים אחרים שנקראו 'מצפה') הולם אף הוא, כדברי חופרי האתר: "הבניינים הוקמו בשיטות הבניה המשוכללות ביותר של התקופה".⁴⁵⁵ "ארמון שלא היה לו אח ורע... פאר שאינו מוכר במקומות אחרים ביהודה".⁴⁵⁶

השם 'כסא פחת' השתמר בשם הערבי 'סבחה', שהרי הערבים מחליפים פ' ב-ב', וכך הפך 'כסא פחת' ל'כסאבחת' – 'סבחה'.

לסיכום: בירת פחוות יהודה היתה ירושלים עד לימי אחשורוש, אז נבחרה במקומה 'המצפה לכסא פחת עבר הנהר' (רמת רחל), שנשארה בירת יהודה עד סוף ימי שלטון פרס (למעט ימי עזרא ונחמיה).

הנוף הנשקף מרמת רחל

⁴⁵⁵ אהרוני, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 2-1481.

⁴⁵⁶ ליפשיץ ואחרים, רמת רחל וצפונותיה, קדמוניות 138, תש"ע, עמ' 64.

פרק לא: הנגב בימי שיבת ציון

חיסרון טביעות 'למלך' בנגב – מתי הפך הנגב מיהודי לאדומי? – מהי ממשות? – כתובות פרסיות בשכבת מכתבי ערד – אלישיב כפול שניים – כתבים ומצרים בערד – חורבת תימן

חיסרון טביעות 'למלך' בנגב

בערד נחשפה מצודה צבאית מסוף תקופת הברזל ובה מכתבים רבים על גבי שברי חרסים. (באותם ימים, כאשר הנייר לא היה מצוי, הרבו להשתמש בשברי חרס לרישום). מכתבים אלו מלמדים כי היתה כאן מצודה שבה שירתו חיילים יהודים ששמרו על המקום, וכי האויבים שמהם היה עליהם להישמר היו האדומים. באחד המכתבים מוזכרת "הרעה אשר אדום (עשתה?)", ובאחר מזהיר המפקד את מקבל המכתב: "פן תבוא אדום שמה"⁴⁵⁷.

במצודה זו התגלו טביעות 'למלך', כמו גם במצודה בתל ערוער (סמוך לדימונה), אך בשאר הנגב התגלו רק טביעות 'למלך' ספורות. הדבר מעורר תמיהה, וכדברי החוקר א' רייני: "העובדה שכמעט ולא נמצאו טביעות 'למלך' טעונה הסבר"⁴⁵⁸.

בתקופה שבאה אחרי 'למלך' – תקופת ה'ורדה' – תופעה זו התגברה: לא רק ביישובי הנגב אין טביעות ורדה, אלא גם באיזור חברון הן נעדרות⁴⁵⁹. מה ההסבר להעדר טביעות 'למלך' ו'ורדה' בדרום יהודה? לשם כך עלינו להכיר סוגיה נוספת הנוגעת לאותה תקופה, והיא הפלישה האדומית.

מתי הפך הנגב מיהודי לאדומי?

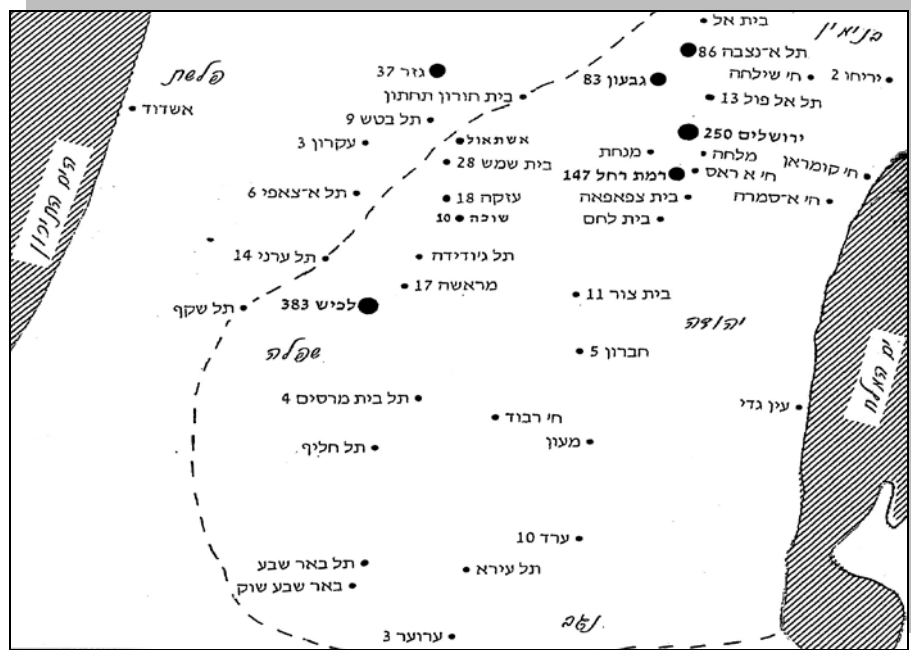
נביאי ישראל ניבאו על אדום שתהפוך לשממה (ישעיהו לד; ירמיהו מט; יחזקאל לה). הדבר התקיים מעט לפני תחילת ימי בית שני, כאשר נבונאיך מלך בבל החריב את ארץ אדום והפך את עריה למדבר, וכמאמר הנביא מלאכי: "וְאֶת עֵשׂוֹ שְׁנָאתִי וְאֶשִׁים אֶת הָרִיוֹ שְׁמָמָה" (מלאכי א, ג). העם האדומי נדד מערבה אל דרום יהודה, שברבות הימים נקראה 'אידומיאה' (ארץ האדומים), וכך הפכה חלק מיהודה להיות ארץ המיושבת בנוכרים.

⁴⁵⁷ אהרוני, כתובות ערד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 72, 48.

⁴⁵⁸ רייני, בתוך: אהרוני, כתובות ערד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 131.

רייני מציע שחותמות 'למלך' מציינות יין שהגיע מכרמי המלך, ובנגב לא היו כרמים של המלך אלא רק כרמים פרטיים.

⁴⁵⁹ קלטר, היבטים בתרבות החומרית של יהודה בסוף תקופת הברזל, דוקטורט, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 223.

למעלה: מפת תפוצת טביעות 'למלך'. למטה: מפת תפוצת טביעות 'ורדה'

המספרים ליד שמות האתרים מציינים את מספרי הטביעות שנמצאו בכל אתר. באתרים ללא מספר נמצאה רק טביעה בודדת. (באדיבות ד"ר רז קלטר)

מתי החלה ההתיישבות האדומית ביהודה? לכאורה בראשית ימי בית שני, כאשר חרבה אדום. אלא שהמצאים הארכיאולוגיים הראו דבר מפתיע: ביישובי הנגב המתוארכים לסוף ימי בית ראשון (סוף תקופת הברזל), כבר נמצאה קראמיקה אדומית וחפצי פולחן אדומיים. מכל הנ"ל הסיקו החוקרים שהתנחלות האדומים בנגב החלה עוד לפני שחרבה אדום. כי האדומים ניצלו את חולשת יהודה בסוף ימי בית ראשון ופלשו לתוכה⁴⁶⁰. אך האמת היא שהאדומים לא הגיעו לנגב בימי בית ראשון, אלא רק אחריו. שהרי כאמור, סוף תקופת הברזל איננה שלהי ימי בית ראשון אלא ראשית ימי בית שני. עתה ממלכת יהודה כבר אינה קיימת, אלא רק 'פחוות יהוד' שגבולותיה קטנים יותר, והנגב שחדל מלהיות חלק מיהודה הפך למחוז אדומי, וזו הסיבה שטביעות 'למלך' לא נמצאו בנגב, משום שהנגב כבר איננו חלק מיהודה. ומדוע טביעות 'ורדה' לא נמצאו אף באזור חברון? כי מן המקרא רואים שבהמשך ימי בית שני נסוג גבול יהודה עוד, וגם אזור חברון היה לנוכרי. כפי שעולה מן הרשימה בספר נחמיה (פרק ג'), המראה שבימיו הגיע היישוב היהודי בהר רק עד אזור בית צור (דרום גוש עציון).⁴⁶¹ ראייה לכך שהנגב כבר איננו יהודי בסוף תקופת הברזל, נותנים ממצאי תל שבע (ע"י באר שבע). התגלה שם מחסן ובו כתובות המציינות שמות של אנשים שמהם נלקח מס. השמות אינם יהודיים: "בעלי האחוזות שהביאו מס היו בעיקר ערבים ואדומים"⁴⁶². זהו הסבר להעדר טביעות 'למלך' בנגב, והעדר טביעות 'ורדה' אף באזור חברון. כי תקופות 'למלך' ו'ורדה' הן ימי שיבת ציון, שבתחילתם לא גרו יהודים בנגב, ובהמשכם גם לא באזור חברון. אך אם הנגב לא היה יהודי בתקופת 'למלך', מדוע בערד ובערוער נמצאו טביעות 'למלך'? על כך נענה בפסקה הבאה.

מהי ממשות?

בטביעות 'למלך' מופיע שמה של אחת מארבע ערים אלו: זיף, שכה, חברון וממשות. שלשת הערים הראשונות מוזכרות במקרא ברשימת ערי יהודה (יהושע טו, כד; שם, לה; שם נד), וידוע היכן הן. אך מהי ממשות? אמנם בנגב היתה קיימת עיר נבטית בשם ממשית (ממפסיס), אך לא יתכן שעליה מדובר בחותמות 'למלך', משום שעיר זאת הוקמה מאוחר יותר, בסוף ימי בית שני. זיהוי משכנע אחר לא ניתן, ו'ממשות' נותרה בגדר תעלומה. שאלה נוספת שמעלים השמות היא, מה תפקידן של ערים אלו? קיימת דעה שאלו ארבע ערי הבירה של מחוזות יהודה⁴⁶³. אך בהתחשב בכך שזיף מרוחקת רק 5 ק"מ מחברון ויישבת על גבול המדבר, קשה לקבל הסבר זה. (קיימת זיף נוספת, על יד דימונה. אך גם ישוב נידח זה לא ראוי לשמש עיר בירה). מסתבר שדרך הבשמים תוכל לתת תשובות לשאלות אלו. מהי דרך הבשמים?

⁴⁶⁰ נאמן, הנגב בשלהי ימיה של ממלכת יהודה, קתדרה 42 (תשמ"ז), עמ' 15; רייני, ערד בשלהי ימי ממלכת יהודה, שם, עמ' 25; בית אריה, קדמוניות 73-74, תשמ"ו, עמ' 38-39; הנ"ל, מקדש אדומי בחורבת קיטמית אשר בנגב יהודה, ארץ ישראל כ' (תשמ"ט), עמ' 145; כשר, אדום ערב וישראל, ירושלים 1988, עמ' 9-10; משל, ישובי הנגב בתקופת הברזל, בתוך: אבירם ואחרים (עורכים), אילת והערבה, ירושלים 1995, עמ' 174; אפעל, ראשיתה של אידומיאה, קדמוניות 126 (תשס"ד), עמ' 77-79.

⁴⁶¹ בספר נחמיה מובאת גם רשימה אחרת הכוללת את חברון ואף את באר שבע "מבני יהודה ישבו... בבאר שבע ובנותיה" (נחמיה יא, כה-כז). הרי לנו שבימי נחמיה היה הנגב מיושב ביהודים, בסתירה לדברינו.

אך רשימה זו לא מדברת על יישוב בימי נחמיה, אלא על מקומות שישבו בהם בעבר ("ישבו" – לשון עבר). כמו שכותב א' שטרן: "היא מובאת לא כרשימה ריאלית, אלא כתוכנית אוטופית. היכן צריך להתיישב איש יהודה החוזר מהגלות" (שטרן, קתדרה 4, עמ' 20).

⁴⁶² אהרוני, כתובות ערד, עמ' 213.

⁴⁶³ אהרוני, שם.

בימי קדם היו המור והלבונה מצרך מבוקש ביותר, ושולם עליהם הון עתק. בשמים אלו גדלו בדרום ערב ומשם הובלו לעזה, ומגמל עזה יצאו לכל העולם העתיק. בשל ערכו הרב של המשלוח נבנו תחנות משמר צבאיות לאורך הדרך. נתיב השיירות בארץ ישראל היה: מכתש רמון, עבדת, חלוצה, עזה.

דרך הבשמים בימי בית שני (באדיבות ד"ר זאב משל)

בימי דריוש היתה עזה שייכת לערבים ולא לפרסים⁴⁶⁴, וכמובן שהפרסים היו מעוניינים שהבשמים לא יגיעו לעזה, אלא ישארו בשליטתם. כיצד שמרו הפרסים את השיירות בתחומן? מתברר שהיתה גם דרך-בשמים צפונית שעברה בציר: חצבה, מעלה עקרבים, ומעלה דרגות שבדרום הר חברון⁴⁶⁵, ועל ציר זה ישבה ממשית. ממעלה דרגות היה על השיירה להמשיך לזיף, חברון, שכה (עמק האלה), ומכאן לערי החוף שמצפון לעזה שהיו בשליטת הפרסים.

⁴⁶⁴ רייני, נציבות עבר הנהר, בתוך: תדמור (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל, שיבת ציון – ימי מלכות פרס, עמ' 110.

⁴⁶⁵ אוריון, דרכי הבשמים, שדה בוקר תשנ"א, עמ' 15.

דרך הבשמים הצפונית

עדות לחשיבותה של דרך זו הן המצודות שנבנו לאורכה. הסקרים גילו מהתקופה הפרסית "קו ברור של מצודות גבול שהיה מופנה במערב כלפי מדינת אשדוד, ולדרום – כלפי הר חברון הדרומי".⁴⁶⁶

המצודות מכונות 'מצודות גבול', אך שם זה אינו הולם אותן, כפי שכותב ז' קלאי: "אין מצודות אלו מצויות בקצה הגבול ממש. אין בידינו כל מידע המסייע לפרש פריסה זאת של המצודות".⁴⁶⁷

שמירה על דרך הבשמים מסבירה היטב את מיקום המצודות. היא גם מסבירה מדוע מדרום לפחוות 'יהוד' נמצאו טביעות 'למלך' בכמות משמעותית רק בערד ובערוער. כי בשתייהן היו מצודות ששמרו על דרך זו.

⁴⁶⁶ שטרן, מדינת 'יהוד' בחזון ובמציאות, קתדרה 4, תשל"ז, עמ' 22.

⁴⁶⁷ קלאי, יהוד ותחומי היישוב היהודי, בתוך: תדמור (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל, שיבת ציון – ימי מלכות פרס, עמ' 78.

אם תפקיד היחידות היהודיות בצבא המלך הפרסי היה להגן על ציר ממשית – זיף – חברון – שכה, מובן מדוע הן נקראו על שם מקומות אלו. (ומסתבר ששמן לא שונה גם כשעברה היחידה למקום אחר).

זה פשר השמות על הקנקנים, וזה פשר השם 'ממשית'. ממשית הנבטית עדיין לא נבנתה, אך מסתבר שהדמיון בין שמה לשם המופיע בחותמות 'למלך' אינו מקרי. אם כך, עלינו לחפש בסביבתה מצודה מימי 'למלך'. מצודה כזאת אכן קיימת, והיא תל ערוער הסמוכה לממשית מצפון, שהיתה מאויישת בתקופת 'למלך'.⁴⁶⁸

המקום המכונה כיום 'תל ערוער', הוא כפי הנראה 'ממשית' של ימי 'למלך', וכשהקימו הנבטים את עירם בסוף ימי בית שני נדד השם מתל ערוער, שכבר לא היה מיושב, אל היישוב החדש. בתקופה מאוחרת יותר הוקם מנזר מצפון לתל ערוער, ואף במקום זה – ששמו בפי הערבים 'ביר משאש' – השתמר שמה של 'ממשית' הקדומה.

לסיכום: הערים שבחותמות 'למלך' הן תחנות על דרך הבשמים שעליה שמרו החיילים היהודים ששירתו בצבא הפרסי. השמירה כללה את הנגב, אף שהיה מחוץ לגבולות פחוות 'יהוד'. 'ממשית' היתה אחת מתחנות משמר אלו – מצודת תל ערוער הסמוך לממשית.⁴⁶⁹

כתובות פרסיות בשכבת מכתבי ערד

אם כן, כתובות ערד הידועות הן מימי שלטון פרס. מכיון שתיארוך זה מנוגד לתיארוך המוסכם על הכל – ימי בית ראשון – נביא מספר ראיות שהתאריך הנכון הוא ימי שלטון פרס:

מלבד החרסים הכתובים עברית, נמצאו בערד חרסים אחרים כתובים ארמית מן התקופה הפרסית. האם קיימת בערד שכבה מהתקופה הפרסית? לא. וכדברי החופר: "לא נתגלו שום מבנים או רצפות שניתן לייחסם לשכבה זו". החרסים הפרסיים נמצאו אם כן בשכבה הנחשבת ישראלית. הא כיצד? על כך נאלצים לומר: "האוסטרקונים הארמיים באים מבורות אשפה".⁴⁷⁰

ההסבר על 'בורות' הוא דחוק גם אם היה מדובר באתר אחד. אך כשנבדוק, נגלה כי נאלצים לחזור על תירוץ זה שוב ושוב. גם בתל שבע התגלו מחסנים, שבהם כתובות ארמיות מהתקופה הפרסית, וגם כאן מתקשים למצוא את שרידי הבניה מתקופה זו, ולכן התשובה דומה: "עיקר הממצא של שכבה זו (הפרסית) בא מבורות אפר".⁴⁷¹

כך גם במצודה בקדש ברנע: "הממצאים מתקופה זו (הפרסית) נתגלו ברובם בבורות שנכרו אל תוך השכבות הקדומות".⁴⁷²

וכך גם בשאר המקומות: "תמונת מצב מעין זו ניכרת גם במקומות אחרים בדרום הארץ. ביישובים אלה לא נמצאו מבנים (מהתקופה הפרסית), אלא בעיקר בורות ואסמים המלאים חרסים ואפר".⁴⁷³

לא מתקבל על הדעת כי בתקופה הפרסית לא בנו כמעט דבר אלא רק הסתפקו בכריית בורות, ועל כן המצאותם של החפצים הפרסיים בשכבת 'מכתבי ערד', מוכיחה ששכבה זו היא מהתקופה הפרסית.

נוסיף ונביא לכך ראיות נוספות בפיסקאות הבאות.

⁴⁶⁸ בירן וכהן, ערוער שבנגב, ארץ ישראל ט"ו, תשמ"א, עמ' 250 ואילך.

⁴⁶⁹ שמו הערבי של תל ערוער הוא ערעה, ויש המזהים את המקום עם ערוער הנזכרת בסיפורי דוד (שמ"א ל, כח). הזיהוי מסופק, אך גם אם יש בו ממש, הרי שהתל עצמו הוא בוודאות מאוחר לימי דוד, וערוער של ימי דוד יכולה לכל היותר להיות אחד האתרים בסביבה.

⁴⁷⁰ אהרוני, כתובות ערד, עמ' 5; הנ"ל, האוסטרקונים של ערד, קדמוניות 3, תשכ"ח, עמ' 101.

⁴⁷¹ הרצוג, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 141.

⁴⁷² ר' כהן, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 1355.

⁴⁷³ משל, הנגב בתקופה הפרסית, קתדרה 4, תשל"ז, עמ' 46.

‘חדר המחסנים’ בתל שבע

אלישיב כפול שניים

הקשר שבין תעודות ערד העבריות, לבין הכתובות הארמיות מהתקופה הפרסית, לא מסתכם בהיותם בשכבה אחת. מלבד זאת: "יש דמיון בין תוכן כמה מהחרסים העבריים לתוכן החרסים הארמיים... אפשר להניח שתפקידה הצבאי של ערד לא השתנה"⁴⁷⁴.

גם בכתובות הארמיות מהתקופה הפרסית מוזכרים בעיקר חיילים יהודים, אף שהמקום נמצא הרחק מעבר לגבולות פחוות 'יהוד': "השמות העבריים הם רוב בחרסים הארמיים... רוב בעלי התפקידים הם יהודים"⁴⁷⁵.

המפליא ביותר הוא, שגם שם המפקד בשתי התקופות זהה: המפקד בתעודות העבריות נקרא אלישיב⁴⁷⁶, והוא מופיע גם באחת הכתובות הארמיות מהתקופה הפרסית: "פרשי אלישיב גברן 10' – רוצה לומר יחידה של 10 פרשים שאלישיב הוא מפקדם"⁴⁷⁷.

אם נרצה לקיים את התאריך המקובל לתעודות ערד (ימי בית ראשון), הדבר יחייב אותנו לומר שאלישיב המפקד שבחרסים העבריים, ואלישיב המפקד שבחרסים הארמיים, הם שני אנשים שונים בשתי תקופות שונות. אך כמובן שיותר סביר לומר שמדובר באותו אדם, מאשר להניח שבשתי תקופות שונות, ישבו בערד מפקדים בעלי שם זהה.

⁴⁷⁴ נוה, בתוך: אהרוני, כתובות ערד, עמ' 212.

⁴⁷⁵ שם, עמ' 213.

⁴⁷⁶ שם, עמ' 12, 15, 18 ועוד.

⁴⁷⁷ שם, עמ' 182.

שרידי 'חדר אלישיב' שבו התגלו מכתבי ערד

[יש לציין כי השם אלישיב היה נפוץ בימי שיבת ציון, כפי שרואים מספרי עזרא ונחמיה ודברי הימים. כנראה משום משמעות השם: ה' ישיב את עמו מן הגלות. לא ידוע על אדם בשם זה בימי בית ראשון].

גם הלשון שבה נכתבו החרסים העבריים, מוכיחה כי אינם מימי בית ראשון: "מצויות במכתבים צורות לשון הנראות כמאוחרות כגון 'איננו יכולים לשלוח'. דפוסי לשון אלו ידועים מימי בית שני"⁴⁷⁸.

המסקנה העולה מכל הנ"ל: מכתבי ערד הם מן התקופה הפרסית.

כתים ומצרים בערד

עובדות נוספות המתבארת יפה כשאנו מתארכים את מכתבי ערד לתקופה הפרסית, היא ההוראה שניתנה לאלישיב בחלק מהמכתבים, לדאוג לאספקת מזונותיהם של 'כתים' ('כתים' הם בני העיר 'כתי' שבקפריסין, שבה גרו יוונים), ורשימת מצרכים שהתגלתה בחדרו הכתובה כולה במצרית. כלומר, במצודת ערד שירתו גם חיילים יוונים ומצרים.

על פי התיארוך המקובל – ימי בית ראשון – קשה להבין מה עשו כאן הכתים, כיון שלא ידוע משום מקור שבסוף ימי בית ראשון השתמשו בחיילים מעין אלו, כמו שכתב החופר: "זו העדות הראשונה ששכירים ממוצא יווני שירתו בצבא יהודה"⁴⁷⁹.

⁴⁷⁸ שם עמ' 150.

⁴⁷⁹ שם, עמ' 154.

הימצאותם של המצרים תמוהה אף יותר, וניתנו לה הסברים דחוקים.⁴⁸⁰ צבא פרס לעומת זאת היה צבא רב לאומי שהיו בו חיילים יוונים רבים, כמו גם חיילים ממצרים, והיותם של 'כתים' ומצרים חלק מן הכוח בערד, אינה אמורה לעורר תמיהה. לסיכום: הימצאות כתים ומצרים במצודת ערד, מתיישבת עם תיארוכה לתקופה הפרסית, והדבר מצטרף למכלול הראיות המראה כי 'מכתבי ערד' הם מן התקופה הפרסית. ועתה נפנה לאתר אחר בנגב מאותם הימים.

חורבת תימן

בקצה הנגב, על גבול סיני, התגלה אתר מופלא: באמצע המדבר הוקמו מספר מבנים, ומן הכתובות שהתגלו בהם מסתבר שהיה זה אתר בעל משמעות דתית. ישבו כאן כהנים, שהמבקרים במקום הקדישו להם תרומות וביקשו את ברכת ה'.

הכתובות מלמדות על עולמם הדתי של שוכני האתר. הם עבדו לה', אך גם לבעל ולאשרה ולאלילים אחרים. הברכות בכתובות הן בנוסח: "ברכתך לה'", בדומה לנמצא בחרסי ערד, אך בתוספת אחר השם – "לה' שומרון" או "לה' תימן".⁴⁸¹

מי הם האנשים שעבדו לה' בשתוף אלהים אחרים? מדוע הקימו אתר פולחן במקום נידח זה? מה הביא את הכותבים לקרוא לה' "ה' שומרון"? היכן היא 'תימן' שצורף שמה לשם ה'? החרסים באתר הם כולם מתקופת 'למלך'.⁴⁸² לפי התיארוך שנקטנו בו, מדובר בראשית ימי שיבת ציון, וההסבר למקום זה הוא כדלקמן:

כאשר השבים מבבל החלו לבנות את בית המקדש השני, ביקשו גם השומרונים להשתתף בבניה. אלו עמים שהובאו לשומרון על ידי מלכי אשור לאחר חורבן ממלכת ישראל. עמים אלו קיבלו עליהם לעבוד לה', אך לא הפסיקו לעבוד לאלילים: "וַיְהִי הַגּוֹיִם הָאֵלֶּה יִרְאִים אֶת ה', וְאֵת פְּסִילֵיהֶם הָיוּ עֹבְדִים" (מל"ב יז, מא).

היהודים סירבו לבקשת השומרונים להשתתף בבניה: "וַיִּגְשׁוּ אֶל זִרְבָּבֶל וְאֶל רָאשֵׁי הָעָבֹת וַיֹּאמְרוּ לָהֶם נִבְנֶה עִמָּכֶם כִּי כָכֶם נִדְרֹשׁ לְאַלְהֵיכֶם וְלֹא אֶנְחֶנּוּ זִבְחִים ... וַיֹּאמְרוּ לָהֶם זִרְבָּבֶל וַיִּשְׁעֶה וּשְׁאָר רָאשֵׁי הָעָבֹת לִישְׁרָאֵל לֹא לָכֶם וְלָנוּ לְבָנוֹת בֵּית לַאֲלֹהֵינוּ" (עזרא ד, ב-ג).

השומרונים שנדחו מבית המקדש בירושלים נאלצו להמשיך ולקיים את פולחנם בשומרון. [כך היה עד לימי אלכסנדר מוקדון שהחריב את שומרון כעונש על מרידתם. אז העבירו השומרונים את פולחנם להר גריזים, שם הוא ממשיך להתקיים עד עצם היום הזה].⁴⁸³

לשומרון היתה נחיתות לעומת ירושלים. כי בעוד שלירושלים היתה מסורת קדומה של מקום קדוש, לשומרון לא היתה כזאת. מסתבר שהשומרונים ביקשו לאמץ מקום מקודש מדורי דורות בכדי לחפות על חסרונם זה, והמקום המתאים ביותר היה כמובן הר סיני, שיוכל להיות המקום הקדוש 'האמיתי' לעומת ירושלים.

זהו כפי נראה ההסבר לאתר בחורבת תימן, המצוי על הדרך המובילה להר סיני. יתכן ששימש לחניה לעולים לרגל, אך יתכן גם, שבשל הקושי להגיע עד הר סיני המרוחק, זיהו מקום זה כהר סיני. בוני

⁴⁸⁰ ייבין העלה השערה שזהו רישום הספקה לשכירים מצריים. אהרונ טען נגדו שאין שום הוכחה שהיו במקום שכירים מצריים, ולדעתו הרשימה נעשתה לאחר שהמקום נפל לידי צבאו של פרעה נכה. אך את אותות החורבן מוצאים דווקא לאחר כתיבת הרשימה, לכן הוא מסביר שהמקום נפל ללא קרב, אח"כ נערכה רשימת מלאי ע"י הכובשים ואחר כך שרפו הכובשים את המצודה שנפלה ללא קרב (שם, עמ' 64-66).

⁴⁸¹ משל, כונתילת עג'רוד – אתר מתקופת המלוכה בצפון סיני, קדמוניות 36, תשל"ז, עמ' 122; הנ"ל, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך 'תימן, חורבת'.

⁴⁸² Singer-Avitz, The Date of Kuntile Ajrud, TA 33 (2000), p. 209.

⁴⁸³ קיימות מסורות שהמקדש בהר גריזים היה קיים עוד לפני חורבן שומרון. החפירות באתר לא תומכות בכך, משום שהחרסים הקדומים ביותר שהתגלו במקדש השומרוני בהר גריזים הם מהמאה הג' לפה"ס: "תאריך המבטל לכאורה את אפשרות ייסוד המקדש קודם לימי אלכסנדר" (קרוס, שומרון וירושלים, בתוך: תדמור (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל, שיבת ציון – ימי מלכות פרס, עמ' 92).

האתר שעבדו לה' בשיתוף אלהים אחרים הם השומרונים. הם השתמשו בביטוי 'ה' שומרון' כי שומרון היה המקום שבו הם זבחו לה', וגם 'ה' תימן' על שם הר סיני המצוי בדרום (תימן = דרום). לסיכום: האתר הדתי בחורבת תימן (כונתילת עג'רוד) שבדרום, הוקם על ידי השומרונים בתקופה שבה נדחו מבית המקדש בירושלים.

לסיכום הפרק: הנגב בימי שיבת ציון לא היה יהודי אלא אדומי, ומימי אחשורוש ואילך גם אזור חברון לא היה יהודי. נקודות יהודיות בנגב היו המצודות בערד, תל עירא ותל ערוער ('ממשת'), שבהן ישבו חיילים יהודיים ושמרו על דרך הבשמים. בנוסף, היה אתר שומרוני בחורבת תימן, ששימש לצרכי דת את השומרונים שנדחו מבית המקדש בירושלים.

פרק לב: התקופה הבבלית

לאן נעלם שלמה? – 'שערי שלמה' בנבואת יחזקאל – מכתבי לכיש וחזמת יהוכל –
'המצודות הישראליות' שאינן ישראליות – ייסוף השקל

עד עתה עסקנו בתקופות 'אמצע ברזל 2' ו'סוף ברזל 2', והראנו כי התיארוך המקובל לתקופות אלו שגוי. בפרק זה נעסוק בתקופת 'ראשית ברזל 2', ונביא ראיות כי גם כאן לוח הזמנים המקובל טועה.

לאן נעלם שלמה?

את תקופת הברזל מקובל לחלק ליחידות הבאות:

ברזל 1	1200-1000 לפה"ס	תקופת ההתנחלות והשופטים
ראשית ברזל 2	1000-900 לפה"ס	דוד ותחילת ימי בית המקדש הראשון
אמצע ברזל 2 ('למלך')	900-700 לפה"ס	אמצע ימי בית המקדש הראשון
סוף ברזל 2 ('ורדה')	700-586 לפה"ס	סוף ימי בית המקדש הראשון

הממצאים מראשית תקופת ברזל 2 בעייתיים ביותר. בתקופה זו חי שלמה וניתן היה לצפות שיתגלו בירושלים שרידי תקופת הזוהר שהיתה בימיו, אך לפי מה שגילו החפירות זו אחת מן התקופות העלובות ביותר שהיו לעיר.⁴⁸⁴

היו שרצו להסביר את היעדר השרידים מימי שלמה בכך שהבניה המסיבית שביצע הורדוס גרמה להיעלמות השרידים הקדומים יותר. כנגד זאת טוען הארכיאולוג פינקלשטיין: "השרידים שהשתמרו להפליא של ביצורים מתקופת הברונזה התיכונה ותקופת הברזל המאוחרת, סותרים את הסברה כי פעולות הבניה מימי הורדוס יכלו למחוק כליל את המונומנטים מימי שלמה".⁴⁸⁵

גם הארכיאולוג ידין, שהאמין בכל לבו במסופר על שלמה, נאלץ להודות: "שלמה היה 'החמקמק' שבכל הבונים בארץ מבחינה ארכיאולוגית".⁴⁸⁶ באזורים אחרים בארץ נמצאו שרידי בניה מתקופה זו, אך אופייה לא התאים לימי שלמה. שכן שלמה לקח לו בונים מערי החוף הפניקי – צור וגבל (מל"א ה, לב), ואילו סגנון הבניה מתקופת

⁴⁸⁴ קלונר, סקר ירושלים – האזור הדרומי, ירושלים תשס"א, עמ' 11; דה גרוט, "העיר הנעלמה" של המאה העשירית לפה"ס, בתוך: פאוסט וברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס השביעי, ר"ג תשס"ב, עמ' 29-34. יש הטוענים שנמצאו די ממצאים בירושלים גם מן המאה העשירית, אך גם הם מודים: "הכוס חצי מלאה. אין זו העיר המפוארת שאנו חווים בדמיוננו בעת קריאת הטכסט המקראי" (ע' מזר, ירושלים במאה העשירית לפה"ס, בתוך: ברוך ופאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – הקובץ העשירי, רמת גן תשס"ה, עמ' 17).

⁴⁸⁵ פינקלשטיין וסילברמן, דוד ושלמה – בין מציאות היסטורית למיתוס, תל אביב תשס"ו, עמ' 250-251.

⁴⁸⁶ ידין, חצור, תל אביב 1975, עמ' 187.

‘ראשית ברזל 2’ לא דמה לסגנון הבניה הפניקית אלא לסגנון הבניה באזורים מרוחקים יותר. כדברי אהרונ: “מה היה מקור הארכיטקטורה שחדרה לארץ במהירות כזאת? מקובלת ההנחה שפניקיה, אך עד כה היא לא נתאשרה במחקר הארכיאולוגי. כל ההשוואות הטובות באות מצפון סוריה”⁴⁸⁷.

אם כן, בירושלים לא נותרו כלל שרידים מימי שלמה, ובערים אחרות השרידים לא מתאימים לכתוב. האמנם זה המצב?

אלא שהדברים שהובאו בפרקים הקודמים מורים כי תקופת הברזל מאוחרת יותר ממה שמקובל לומר, וכך יש לתארך אותה:

ברזל 1	600-700 לפה"ס	סוף ימי בית ראשון
ראשית ברזל 2	538-600 לפה"ס	התקופה הבבלית ⁴⁸⁸
אמצע ברזל 2 ('למלך')	485-538 לפה"ס	ימי שיבת ציון
סוף ברזל 2 ('ורדה')	485-540 לפה"ס	

כעת מבינים אנו מדוע ירושלים היתה כה דלה בתקופת ‘ראשית ברזל 2’, שאינה ‘ימי שלמה’ אלא ימי גלות בבל.⁴⁸⁹ זהו גם ההסבר לארכיטקטורה החדשה שהגיעה מהצפון באותם ימים, שהיתה אחת התוצאות של הכיבוש הבבלי. כהוכחה לתיארוך זה יכולים לשמש שערי הערים. מהם?

‘שערי שלמה’ בנבואת יחזקאל

בחפירות במספר אתרים בארץ ישראל התגלה כי בתקופת ‘ראשית ברזל 2’ נהגו לבנות בשער העיר מבנה בעל ששה תאים, שלשה מכל צד⁴⁹⁰. כאמור, מקובל לייחס תקופה זו למאה י' לפה"ס, ומכיון ששלמה חי במאה י' לפה"ס כונו שערים אלו ‘שערי שלמה’. לאחר מכן קמו מערערים שטענו ששערים אלו (או חלקם) הם מימי אחאב מלך ישראל (מאה ט' לפה"ס), והויכוח על נושא זה הוא המדובר ביותר בקהילייה הארכיאולוגית בשנים האחרונות.

אך בעוד שאין הכרעה מי בנה את השערים – שלמה או אחאב – מצאו כי לשערי שלושת התאים הקשר מקראי שעליו לא ניתן לחלוק, והוא נבואת יחזקאל המתארת את ‘שערי שלמה’: “בְּעֶשְׂרִים וְחֲמֵשׁ שָׁנָה לְגִלוֹתִנוּ ... בְּמִרְאֹת אֱלֹהִים הִבִּיאֵנִי אֶל אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל וַיְנִיחֵנִי אֶל הַר גְּבוּהָ מְאֹד וְעָלִי פְּמִכְנָה עִיר ... וְתָאִי הַשָּׁעַר דֶּרֶךְ הַקָּדִים שְׁלֹשָׁה מִפָּה וּשְׁלֹשָׁה מִפָּה...” (יחזקאל מ, א-י).

בנבואה זו מתאר יחזקאל שער במתכונת ‘שערי שלמה’ – שלשה תאים מכל צד. יחזקאל חי במאה ו' לפה"ס, האם בימיו עדיין התקיימו ‘שערי שלמה’? לפי המקובל לא: “במאה י' מופיעה קבוצת ‘שערי שלמה’ שמשך שימושה היה קצר יחסית... במאה ח' נבנה שער של חדר אחד מכל צד... מהמאות ז'-ו' לפה"ס מוכר לפי שעה רק השער הפשוט”⁴⁹¹. מדוע אם כן כאשר הנביא מדבר על “מבנה עיר” הוא מתאר שערים שאינם בשימוש זה מאות שנים?

⁴⁸⁷ אהרונ, הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, עמ' 185-186.

⁴⁸⁸ הכיבוש הבבלי החל כ-17 שנה לפני חורבן הבית, סמוך לשנת 600 לפה"ס.

⁴⁸⁹ ואילו ימי שלמה הם תקופת הבה"ת ב', שהממצא בירושלים ממנה הולם את ימי שלמה: “הממצא מעיד על עוצמתה היישובית של עיר דוד בתקופת הבה"ת ב', ומוכיח עד כמה היתה חזקה ומיושבת בתקופה הנידונה” (בהט, חפירות עיר דוד 1998, בתוך: ברוך (עורך), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס הרביעי, רמת גן תשנ"ט, עמ' 24).

⁴⁹⁰ ידין, חצור, תל אביב 1975, עמ' 195; הנ"ל, מגידו של מלכי ישראל, קדמוניות 10 (תשל"ל), עמ' 38; דיור, גזר – עיר קמה לתחייה, שם, עמ' 61.

⁴⁹¹ הרצוג, א"מ ח', ערך שער, עמ' 241.

התשובה היא: תקופת 'ראשית ברזל 2' שבה היו 'שערי שלמה', אינה המאה ה' לפה"ס, אלא המאה ה' לפה"ס שבה חי הנביא יחזקאל, כלומר ימי גלות בבל. ויחזקאל שדיבר על שער ששת התאים, דיבר על השער שנהג בימיו. שערי ששת התאים אינם אם כן 'שערי שלמה', אלא השערים מימי נבוכדנצר. את שערי שלמה האמיתיים, כמו ממצאים אחרים מימי דוד ושלמה, מצינו בתקופה קדומה יותר (כמו שהראנו בפרק 'ימי דוד ושלמה').

מכתבי לכיש וחותרת יהוכל

מן האמור עד כה עולה שחורבן בית ראשון אירע בתקופת 'ראשית ברזל 2'. בכדי לאמת דבר זה נציג שני ממצאים ששיוכם לימי החורבן כמעט אינו מוטל בספק: מכתבי לכיש וחותרת יהוכל.

מכתבי לכיש – בלכיש נמצאו 21 שברי חרסים שעליהם נכתבו מכתבים, ומתוכם ברור שהם נכתבו ערב חורבן בית ראשון. כך למשל מוזכרות במכתבים לכיש ועזקה כערים שאליהן נשאו עיניהם הישובים הקטנים, והוא כאמור בירמיהו: "וְחִיל מִלֶּךְ בְּכָל נְלָחֵמִים עַל יְרוּשָׁלַם וְעַל כָּל עָרֵי יְהוּדָה הַנּוֹתְרוֹת אֶל לְכִישׁ וְאֶל עֲזָקָה כִּי הִנֵּה נִשְׁאַרְוּ בְּעָרֵי יְהוּדָה עָרֵי מִבְצָר" (ירמיהו לד, ז). רוב המכתבים התגלו בבית-שער שבשולי התל, ומכתב נוסף, שלפי סגנונו נכתב ע"י אותו סופר, התגלה בתל עצמו.

השער שבו נמצאו המכתבים הוא שער חיצוני, שהמשכו הפנימי הוא 'שער ששת התאים' שנהג בתקופת ראשית ברזל 2. בין תקופה זו לימי חורבן הבית מפרידים על פי המקובל כארבע מאות שנה, והחופרים שפירשו את הממצא על פי לוח הזמנים המקובל, נאלצו להפריד בין בית השער החיצוני לבין המשכו הפנימי, ולשייך אותם לשתי תקופות שונות. אבל לפי פירושם יוצא שבית השער החיצוני הוא 'תלוש', כאשר לא מובן למה הוא מתקשר: "פתחי השער לא הוגנו בצורה יעילה, וחסרה עדות של חומות ומגדלים החולשים על האזור שבין השערים... העדר הגנה יעילה על צירי הדלתות מבליט עוד יותר את חולשת הביצור"⁴⁹².

בכדי לתת לבית השער של מכתבי לכיש הסבר מתקבל על הדעת, חייבים לקשר אותו להמשכו, שנבנה במתכונת 'שערי שלמה'. ומכאן ראייה שהשערים המכונים 'שערי שלמה' אינם מימי שלמה, אלא מימי חורבן הבית.

גם המכתב שנתגלה בתל עצמו לא התגלה בשכבת 'סוף ברזל 2' שאותה מקובל לזהות עם ימי נבוכדנצר, אלא מתחתיה, בשכבה קדומה יותר⁴⁹³. חוקר התעודות היה ער לבעייה זו, וטען שההבדל בין השכבות הוא של שנים מועטות בלבד. לפי דבריו, המכתב שהתגלה בתל: "נכתב לפי מקום המצאו במלכות יהויכין"⁴⁹⁴ (מלכות יהויכין קדמה לחורבן בכ-11 שנה). אך לפי המוסכם כיום, אפילו השכבה הסמוכה ביותר לשכבת החורבן (שכבה 3) קדומה ב-115 שנה לחורבן בית ראשון. תשובה זאת אם-כן איננה אפשרית, והבעיה כיצד להתאים את מיקומו של המכתב לתיארוך המקובל נותרה בעינה].

חותמת יהוכל – בעיר דוד שבירושלים התגלתה טביעת חותמו של יהוכל בן שלמיה, אחד מן השרים בדור החורבן (ירמיהו לז, ב). לדברי החופרת היא נמצאה "במיקום סטרטיגרפי לא טוב"⁴⁹⁵, משום שהוא נמצא בסמוך לכלים מתקופת 'ראשית ברזל 2' ('ימי דוד ושלמה'), בעוד ששכבה מתקופת 'סוף תקופת ברזל 2' ('ימי החורבן') לא נמצאה כלל במקום.

⁴⁹² הרצוג, שער העיר בארץ ישראל ושכנותיה, תל אביב תשל"ו, עמ' 124.

⁴⁹³ Inge, Excavations at tell ed-duweir, PEQ 70, 1938, p. 254.

⁴⁹⁴ טור-סיני, תעודות לכיש, ירושלים תשמ"ח, עמ' 197.

⁴⁹⁵ א. מזר, דברים בהרצאה בכנס 'חידושים בחקר ירושלים' בשנת תשס"ו.

איך יתכן שחותם מימי חורבן הבית יימצא ב'שכבה מימי דוד ושלמה'? הרי לנו ראיה נוספת ששכבת 'ראשית ברזל 2' אינה ימי דוד ושלמה, אלא מימי החורבן.

חותמת יהוכל: 'ליהוכל בן שלמיהו בן שבי'

(באדיבות ד"ר א' מזר. הצלם גבי לרון. המכון לארכיאולוגיה של האוני' העברית)

המצודות הישראליות' שאינן ישראליות

במרחבים הצחיחים של הנגב הדרומי התגלו כ-50 אתרים מתקופת 'ראשית ברזל 2', המתפרסים מדימונה במזרח ועד לקדש ברנע במערב.

למה שימשו אתרים אלו? נחלקו בכך החוקרים: יש שהסבירו כי אלו אתרי מגורים של נוודי המדבר.⁴⁹⁶ ויש שראו בהם מצודות צבאיות.⁴⁹⁷ בחינה של המבנים הוכיחה כי אכן מדובר במצודות ולא במבנה אזרחי,⁴⁹⁸ ומכיון שמקובל לזהות את התקופה עם ראשית ימי המלוכה בישראל, זכו מבנים אלו לכינוי 'המצודות הישראליות'. אך נותרו מספר שאלות שנותרו ללא תשובה משכנעת:

א. הקירות במבנים הם דקים. אם מדובר במצודות צבאיות, מדוע כתליהן כה חלשים?
ב. המבנים שימשו לתקופה קצרה בלבד. מדוע? האם לא היה צורך לשמור על הגבול הדרומי גם לאחר מכן?

ג. המצודות אינן ערוכות לפי קו גבול כלשהו, אלא מפוזרות על פני שטח נרחב. אם מדובר במצודות השומרות על הגבול הדרומי, מה ההגיון שעומד מאחורי התפרסותן?

⁴⁹⁶ פינקלשטיין, מצודות הר הנגב בתקופת הברזל, ארץ ישראל י"ח, תשמ"ה, עמ' 366 ואילך.

⁴⁹⁷ משל וגורן, 'מצודת אהרני', ארץ ישראל כ"ג, תשנ"ב, עמ' 196 ואילך.

⁴⁹⁸ כהן, ההתיישבות הקדומה בהר הנגב – כרך ב', מחקרי רשות העתיקות מס' 20, ירושלים תשס"ד, עמ' 9.

ד. במצודות נמצאה קרמיקה גסה הייחודית למצודות אלו המכונה 'קרמיקה נגבית'. קרמיקה דומה התגלתה באתרים 'קוריה' ו'תימא' שצפון ערב.⁴⁹⁹ אם מדובר במצודות של מלכי ישראל הראשונים, מה פשר הדמיון לממצאי צפון ערב?

אך לאחר שהיסקנו כי תקופת 'ראשית ברזל 2' אינה ימי ראשית המלוכה בישראל, אלא ימי גלות בבל, מתבהרת התמונה. שכן המלך החותם את התקופה הבבלית היה המלך נבונאיד (539-555 לפה"ס), שהודרך לא רק משיקולים רציונליים, אלא גם מחוויות מיסטיות שאותן חווה.⁵⁰⁰ בין הפעולות המוזרות שעשה היתה יציאתו לגלות למשך 10 שנים, שבהן שהה עם צבאו ב'תימא' שבצפון ערב. ולא בתימא בלבד היה, בכתובת הוא מספר כי בשנים אלו 'התהלך' בצפון ערב עד לנאות מדבר מרוחקים.⁵⁰¹ כתובת נוספת שלו שהתגלתה בשנים האחרונות ב'סלע' שבאדום מלמדת כי גם לכאן הגיע.⁵⁰²

אם כן, בתקופה זו סבב במדבריות האזור המלך נבונאיד יחד עם חייליו, והמצודות בנגב נעשו קרוב לוודאי על ידיהם. מובן עתה אופי הבניה הארעי, שהרי המצודות לא נועדו לשימוש ממושך. כמובן שאין צורך לחפש עבורן 'קו גבול', ומובן הדמיון לממצאים בצפון ערב. לסיכום: 'המצודות הישראליות' בנגב הן של צבאו של נבונאיד מלך בבל ששהה באזור לזמן מה.

ייסוף השקל

בהמשך נבואת יחזקאל הנזכרת לעיל מזהיר הנביא להקפיד על הגינות במסחר: "מֵאֲנִי צֶדֶק... יְהִי לְכֶם" (יחזקאל מה, י), ומוסיף מילים על ערך השקל. גם מדברים אלו ניתן לראות שהתיארוך שנקטנו בו הוא הנכון, כמו שנבאר:

בתורה נאמר שהשקל הוא 20 גרה (שמות ל, יג). גם יחזקאל אומר שהשקל הוא 20 גרה, אך מוסיף שלשקל תהיה תוספת משקל של 20%.⁵⁰³ בימי יחזקאל (ימי גלות בבל) היה אם כן השקל בן 20 גרה והוא אמור היה לגדול ב-20% ולהיות 24 גרה.

השקל בתקופת 'סוף ברזל 2' היה בן 24 גרה, כפי שניתן ללמוד מתעודה מתקופה זו שבה רשומים תשלומים בזה הלשון: "1 שקל 22 גרה, ושנית 2 שקל 21 גרה, [כל שקל] 4 כסף 19 גרה", ומכאן ברור שבשקל היו 24 גרה.⁵⁰⁴

וכאן מתעוררת שאלה: אם תקופת 'סוף ברזל 2' היא ימי בית ראשון (כפי שמקובל לומר), מה פשר דברי יחזקאל האומר שהשקל הוא בן 20 גרה, הרי כבר בדורות שלפניו גדל השקל ל-24 גרות? דברי יחזקאל על 20 גרה לשקל בזמנו, מוכיחים כי הוא חי לפני תקופת 'סוף ברזל 2' שבה כבר היו השקלים בני 24 גרה. כלומר, הם מוכיחים שתקופת 'סוף ברזל 2' באה אחרי התקופה הבבלית, בימי שיבת ציון.

⁴⁹⁹ רותנברג וגלס, הקיראמיקה המדיינית, ארץ ישראל ט"ו, תשמ"א, עמ' 96.

הבדל מסויים קיים בין הכלים משני המקומות: בערב הקרמיקה מעוטרת ובנגב נעדרת עיטור.

⁵⁰⁰ תדמור, הרקע ההיסטורי להצהרת כורש, בתוך: עז לודו, ירושלים תשכ"ד, עמ' 454.

⁵⁰¹ אפעל, א"מ ח', עמ' 523.

⁵⁰² רז ואוציטל, סלע אדום, קתדרא 101, תשס"ב, עמ' 35-36; בן אליהו, מה לבת בבל בסלע אדום, קתדרא 133, תש"ע, עמ' 12-5.

⁵⁰³ זה לשון הכתוב: "והשקל עשרים גרה. עשרים שקלים, חמישה ועשרים שקלים, עשרה וחמשה שקל, המנה יהיה לכם" (יחזקאל מה, יב), וזה ביאורו:

"מנה" הם 50 שקלים, ויחזקאל אומר שמנה הוא 60 שקלים (15+25+20). מדוע? משום שהמידות יגדלו ב-20%, ולכן כאשר משתמשים בשקלים ישנים של 20 גרה יש צורך בשישים שקלים כדי להגיע למנה החדש.

⁵⁰⁴ Eshel, A late iron age ostracon, IEJ 53, 2003, p. 157.

פרק לג: מיהי המלכה שהביאה ל'רצח המגים'?

מי עמד מאחורי עזרא הסופר? – המלכה שהסכימה להקריב עצמה למען עמה

מי עמד מאחורי עזרא הסופר?

הדמות החשובה והידועה ביותר בימי שיבת ציון היתה זו של עזרא הסופר, שעלה לארץ בשנה ה-7 לארתחשסתא (458 לפה"ס). הוא כפה על העם לקיים את חוקי התורה, וכך עיצב את אופיו של העם היהודי לדורות.

פעלו של עזרא התאפשר הודות לצו המלכותי שקיבל מידי של ארתחשסתא המסתיים במשפט: "כל אשר לא יעשה את דת אלהיך כראוי, דין יעשה בו: מיתה, גלות, קנס או מאסר" (עזרא ז, כו. מתורגם).

העובדה שארתחשסתא מתייחס לדת היהודית בכבוד אינה מפתיעה, שכן צוים מלכותיים המכבדים ואף תומכים בפולחן היהודי, מוכרים גם אצל מלכים פרסיים אחרים (שם א, ב. שם ו, ו-יב). אך הפיסקה הקובעת כי לגבי היהודים חוק התורה הוא חוק המלך, והעובר עליו יענש בחומרה, מעוררת השתאות: מדוע חשוב היה למלך הפרסי שהיהודים יקיימו את מצוות התורה? התשובה לשאלה זו נעוצה כפי הנראה באישיותה של המלכה-האם 'אמסתר', אלמנת אחשורוש, שלדברי ההיסטוריונים היוונים היתה לה השפעה רבה על ממלכת ארתחשסתא בנה.

ההקבלה למקרא מלמדת כי 'אמסתר' אשת אחשורוש אינה אלא המלכה היהודיה 'אסתר', ששייכה עצמה לעם היהודי על אף היותה מלכת פרס, ואף פירסמה איגרת המחייבת יהודים לקיים מצוה דתית, ככתוב: "ותכתוב אסתר המלכה בת אביחיל ומרדכי היהודי את כל תוקף, לקיים את איגרת הפורים... ומאמר אסתר קים דברי הפורים" (אסתר ט, כט-לב).

אין להתפלא אם כן מה ראה בית המלוכה הפרסי להתערב בעניני היהודים, ולחייבם לקיים את מצוות התורה, שהרי מדובר על השנים בהן פעלה אסתר.

יש להוסיף, כי קיימת מסורת על אודות 'קבלה מחדש' של התורה בימי אסתר, כפי שדרשו חז"ל את הפסוק "קיימו וקבלו היהודים" (שם ט, כז) – "קיימו מה שקיבלו כבר" (בבלי שבת פ"ח ע"א). ההבנה כי אסתר היתה זו שעמדה מאחורי פעולות עזרא לחיזוק מעמד התורה בעם, מבהירה היטב דרשה זו.

זכרה של אסתר נשמר איפה בכתבי היוונים בשינוי קל, (תוספת האות מ')⁵⁰⁵. האם גם ספור המגילה מופיע שם? בכך נעסוק בפיסקה הבאה.

⁵⁰⁵ בכתבי היוונים מצויים גם סיפורי זווה על אכזריותה של אמסתר אשת אחשורוש, הגורמים למייקרים את זכר אסתר רתיעה מזיהוי אסתר עם אמסתר.

המלכה שהסכימה להקריב עצמה למען עמה

כך היה סדר האירועים בראשית ימי הממלכה הפרסית: כורש היה מייסד האימפריה, ואחריו מלך בנו 'כנבוזי', שמת בלא בנים. את כסאו של כנבוזי ירש אחיו 'ברזי', עד ששאר-בשרו דריוש הרגו ומלך תחתיו.

לאחר שהתגבר על כל מתנגדיו, חקק דריוש כתובת ניצחון הקיימת עד זמננו. בכתובת זו הקרויה 'כתובת בהיסטון' מצטדק דריוש כי לא פגע כלל בברזי, אלא בכהן-דת ('מג') שהתחזה לברזי ושלט במקומו. לדבריו, הוא וחבריו גילו את התרמית, והרגו את הרמאי גוזל המלוכה.

סיפור זה מסופר גם אצל ההיסטוריון היווני הרודוטוס, המוסיף את הפרטים הבאים: אחד מחשובי פרס ששמו 'אוטניס' חשד שהיושב בארמון המלוכה אינו ברזי. הוא שלח לבתו שהיתה מנשות המלך כי בבואה אל המלך תבדוק זאת, אך היא ענתה לו שהדבר אינו באפשרותה. האב שראה בחומרה את העובדה שעל הפרסים שולט רמאי, חזר ושלח לה: "בת, את נצר למשפחה מיוחסת ועליך להיות מוכנה לסכן את עצמך. היא שלחה אליו כי תסתכן בהוצאה להורג, אך תעשה כדבריו" (כתבי הרודוטוס, ספר ג', 69).

המלכה גילתה שהמלך אינו המלך החוקי, אלא 'מג', והודיעה זאת לאביה. הוא אסף את חבריו, שאחד מהם היה דריוש, פרץ עמם לארמון והרג את המג המתחזה. בנוסף "הרגו כל מג אשר נקרה לפניו. הפרסים חשבו לנכון כי גם עליהם לעשות מעשים כאלו והרגו כל מג אשר מצאו. לולא ירד הלילה לא השאירו אף מג אחד. את היום הזה חוגגים חג גדול הנקרא בפי הפרסים 'רצח המגים'" (שם, 79).

לדברי הרודוטוס המעשה קרה בשושן, וזאת טעות, משום שדריוש עצמו בכתובת בהיסטון אומר שהרג את המג בעיר 'סיקואתי' שבמדי. דברי הרודוטוס אם כן אינם מדויקים, ומסתבר שהוא עירב מעשה שקרה בשושן בימי אחשורוש בן דריוש, עם מעשה תפיסת המלוכה של דריוש, וכמו שנפרט:

המלכה שסירבה לסכן עצמה בבואה למלך, וכשאביה שלח לה שוב, עשתה כדבריו, היא אסתר, ששמעה בקול אביה המאמץ מרדכי שביקש ממנה: "לְבֹא אֶל הַמֶּלֶךְ לְהַתְחַנֵּן... וְתֹאמַר אֶסְתֵּר: ... אֲשֶׁר יָבֹא אֶל הַמֶּלֶךְ... אֲשֶׁר לֹא יִקְרָא אֶחָת דָּתוֹ לְהִמָּית... וְיֹאמַר מְרַדְּכִי לְהָשִׁיב אֶל אֶסְתֵּר: אֵל תְּדַמִּי כְנִפְשִׁי לְהַמְלִיט בֵּית הַמֶּלֶךְ... וְתֹאמַר אֶסְתֵּר: ... וְכֵן יָבֹא אֶל הַמֶּלֶךְ אֲשֶׁר לֹא כָדָת וְכֹאֲשֶׁר אֶבְרָתִי אֶבְרָתִי" (אסתר ד, ח-טז).

סיוע לדברינו שמדובר בסיפור אסתר היא העובדה שבמקום אחר בספרו קורא הרודוטוס את 'אביה של אמסתר' אשת אחשורוש' בשם 'אוטניס' (ספר ז', 61), שהוא שמו של אבי המלכה בסיפור חג 'רצח המגים'.

כאמור, לפי הרודוטוס, כתוצאה ממסירות נפשה של המלכה ששמעה בקול אביה, נוצר חג 'רצח המגים'. מיהם המגים?

הרודוטוס מספר כי הם שבת אכזרי שהמלך היה נועץ בהם (ספר א', 101, 107, 140). המחקר המודרני רואה בהם כת כהנים רבת השפעה, אך "מהות קבוצה דתית זאת היא בעיה שלא נפתרה עד תום"⁵⁰⁶. בנידון זה נראית דעתו של חפץ⁵⁰⁷, המזהה את המגים עם האגגים של מגילת אסתר. חג 'רצח המגים', המציין את היום שבו הרגו בשושן את כל המגים שנפלו לידם, הוא כמובן חג הפורים, שנולד כתוצאה ממסירות נפשה של המלכה אסתר. סיפור מגילת אסתר מופיע אם כן אצל הרודוטוס, אף אם בצורה משובשת.

אך יש לזכור כי ההיסטוריונים היוונים באותם דורות לא היו היסטוריונים במובן המקובל כיום, אלא רושמי מעשיות, ובכללן לא מעט סיפורי הבלים. מלבד זאת, אסתר קנתה לעצמה ללא ספק שונאים רבים בעטיים של אירועי פורים שבהם נהרגו רבים, והיו רבים המעוניינים להשחיר את פניה. לכן אין חובה לתת אימון מלא באותם סיפורים.

⁵⁰⁶ שקד, השפעות הדת האירנית על היהדות, בתוך: תדמור (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל, שיבת ציון – ימי בית שני, עמ' 245.

⁵⁰⁷ חפץ, מלכות פרס ומדי בימי בית שני ולפניה – עיון מחודש, מגדים י"ד (תשנ"א), עמ' 124-127.

חלק ה' – סיכום

התיארוך המקובל קבע את תקופת הברזל 2 (ובכללה תקופת 'למלך') לימי בית ראשון (מאות י'-ד' לפה"ס). לאחר הממצאים מתקופה זו מופיעים מיד הממצאים מאמצע התקופה הפרסית, ולא נותרה תקופה ארכיאולוגית עבור ימי גלות בבל וימי שיבת ציון. כמו כן התגלו בעיות רבות של אי התאמה בין הממצא הארכיאולוגי לעדות הכתובה.

בדיקת הסימנים שעל גבי קנקני 'למלך' מלמדת שהתיארוך המקובל הוא מוטעה, והתיארוך הנכון הוא: ראשית ברזל 2 – התקופה הבבלית, אמצע וסוף ברזל 2 – שיבת ציון. כך נמצאו השרידים הארכיאולוגיים מהתקופות החסרות, ונפתרו בעיות אי ההתאמה.

שילוב האמור במקרא עם העדויות הארכיאולוגיות מראה כי תקופת שיבת ציון נחלקה לשניים. החלק הראשון תחילתו בימי מלך הפכפך (כורש), וסופו ימי מלך אוהד (דריוש א'). החלק השני החל עם מלך עזין (אחשורוש) והסתיים שוב במלך הפכפך (ארתחשטא א'). ובפירוט:

החלק הראשון החל בימי כורש, שנתן רשות לבנות את בית המקדש השני, אך כנראה חזר בו, והדבר לא יצא אל הפועל בימיו. לאחריו הגיעו ימי המלך דריוש שנתן פקודה תקיפה לבנות את הבית ואף נתן לשם כך את כל ההספקה הנדרשת. הוא היה שליט יעיל וימיו היו ימי רווחה ליהודה. מסתבר שיחסו הנוח נבע גם מאיבתו לכת ה'מגים' שונאי היהודים (האגגים).

הימים הטובים הסתיימו במות דריוש ועליית בנו אחשורוש, שחזר והעלה לגדולה את המגים-האגגים, ויחסו ליהודים היה שלילי. כבר בראשית מלכותו (הרבה לפני הדברים המסופרים במגילת אסתר) שלחו אליו צרי יהודה 'כתבי שטנה' שתוצאתם היתה חורבן חלקי של יהודה והפיכת אזור חברון למחוז אדומי. הוא היה מלך בזבזן, ומדיניותו בענייני גביית מסים גרמה לכך שהמקורבים לצלחת השלטונית התעשרו, על חשבון שאר האוכלוסיה שהגיעה עד פת לחם.

בימי אחשורוש הוקמה ברמת רחל עיר הבירה שהחליפה את ירושלים, והיתה קרית השלטון העיקרית עד ימי החשמונאים.

אחרי אחשורוש עלה בנו ארתחשטא א' ששלח קרבנות לבית המקדש, ומינה את עזרא הסופר להשליט את דת התורה ביהודה (מן הסתם בהשפעת אמו אמסתר-אסתר). אך כשהגיעו איגרות צרי יהודה שסיפרו כי היהודים מחדשים את חומת ירושלים, הוא הורה למנוע זאת בכוח. ירושלים נחרבה, והמצב הכללי היה בכי רע. אז נתן המלך רשות לנחמיה לבוא ירושלימה, החומה נבנתה מחדש, ניתן סיוע לאוכלוסיה לצאת מן העוני, ועזרא נקרא שוב ללמד את העם תורה ולחדש את שמירת המצוות. גם אחר כך יהודה נשארה דלה ועלובה למשך דורות רבים, אך מעשיהם של עזרא ונחמיה עזרו לעם להמשיך ולהתקיים גם בתקופה הקשה ההיא, ועד עצם היום הזה.

חלק ו: תקופת האבות

\

פרק לד: אתרים מספורי האבות

כיכר הירדן – מקום מגורי האבות – מלחמת ארבעת המלכים – הענקים – מקור הפלשתים – נדידת הפלשתים – כיצד נבחין מהם ישובי האבות ומהם ישובי הפלשתים? – גר – היציאה לגלות – סוכות

לעיל נוכחנו כי תיארוך נכון פותר את בעיית אי ההתאמה שבין מקרא לארכיאולוגיה. עיקרון זה פועל גם בתקופת האבות (אברהם, יצחק ויעקב). להלן נציג אתרים ובהם ממצאים המוזכרים בסיפורי האבות, המראים כי ימי האבות אינם תקופת 'ברונזה תיכונה' 2' כפי שמקובל לומר, אלא תקופה קדומה יותר: התקופה הכלקוליתית \ ראשית הברונזה הקדומה.⁵⁰⁸

כיכר הירדן

כאשר היה אברהם עם לוט בהרי בית אל הוא ביקשו להיפרד ממנו. לוט חיפש היכן כדאי לו להיות, ובחר ב'כיכר הירדן' בשל פוריותה. כך אומר הכתוב: "וַיֵּשְׁא לֹט אֶת עֵינָיו וַיַּרְא אֶת כָּל כְּפַר הַיַּרְדֵּן פִּי כְלָהּ מִשְׁקָה לִפְנֵי שַׁחַת ה' אֶת סֹדֶם וְאֶת עֲמֹרָה כִּגְזֵן ה' כְּאֶרֶץ מִצְרַיִם" (בראשית יג, י). 'כיכר הירדן' הוא שקע עמק הירדן, ומהמקום שעמד לוט (סמוך לבית אל), ניתן לראות את החלק שמצפון לים המלח.

כיום מקום זה הוא יבש (פרט לנאת המדבר של יריחו), אך התורה מעידה כי בימים שקדמו להפיכת סדום הוא היה רווי מים "כארץ מצרים", כלומר, הירדן השקה אותו כשם שהנילוס עושה במצרים. בימי אברהם היו אם כן בכיכר הירדן מים בשפע, ואם כך, מן הסתם היה המקום מיושב. מה מצאו כאן הארכיאולוגים מתקופת אברהם?

מתקופת 'הברונזה התיכונה' 2' לא התגלה בכיכר הירדן דבר היכול להלום את דברי הכתוב, משום שהאזור היה שומם כבזמננו. ואילו מן התקופה הכלקוליתית נמצאו בחלק היבש של עמק הירדן עקבותיהם של לא פחות מ-17 יישובים⁵⁰⁹. אחד מאלו הוא היישוב הגדול ביותר בארץ בעת ההיא – 'תולילאת ע'סול' – השוכן 5 ק"מ מצפון לים המלח.

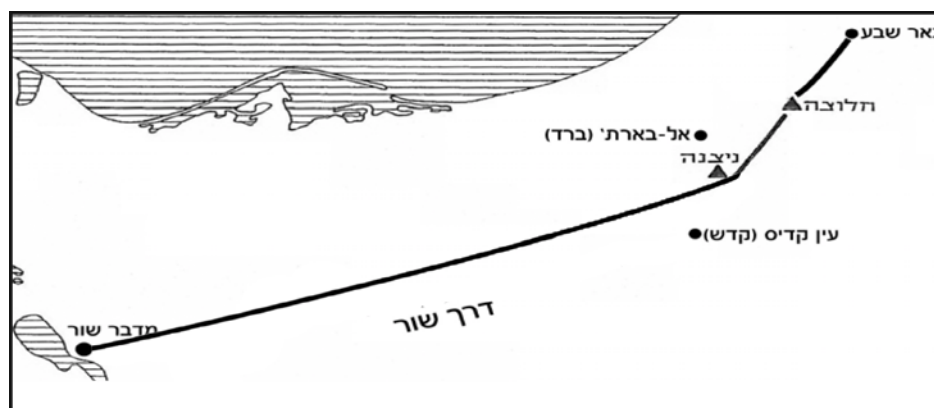
⁵⁰⁸ על הזהות בין תקופות אלו ראה בנספח ב'.

⁵⁰⁹ גונן, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא, ת"א תשמ"ט, עמ' 125.

באזור זה מועטים ביותר הגשמים, וכך היה גם בתקופה הכלקוליתית⁵¹⁰, ולמרות זאת גידלו כאן זיתים הצורכים מים רבים. עובדה זו, כמו גם אבקת פרחים של צמחי-נחל שנמצאה בתל, הביאה את הארכיאולוגים להציע שמי הירדן הגיעו אז לאתר⁵¹¹.
היום גבוהה תולילת ע'סול מהירדן בכמאה מטר. אם מי הירדן הגיעו בעבר לתולילת ע'סול, פירוש הדבר הוא שערוץ הירדן היה גבוה יותר, ומימיו שטפו את כיכר הירדן.
מצב זה, שבו מי הירדן השקו את כיכר הירדן, בדומה לנהר הנילוס במצרים המציף ומשקה את סביבותיו, הוא בדיוק כדברי הפסוק שהבאנו: "מִלֵּה מִשְׁקָה... כְּאֶרֶץ מִצְרַיִם"⁵¹².
החופרים מצאו עדות לרעידות אדמה חזקות שפגעו ביישוב עד שהחריבוהו, ומאז לא נושב המקום יותר. דבר נוסף שהתגלה במקום הוא אפר רב.
הדברים תואמים את המסופר בספר בראשית על כיכר הירדן. קודם שנהפכה סדום היה כיכר הירדן רווי במים, אך כשהוכתה סדום נפגע גם כל הכיכר, עריו התרוקנו וצמחייתו נבלה. ככתוב: "וַיִּהְיֶה אֶת הָעָרִים הָאֵל וְאֶת כָּל הַכְּפָר וְאֶת כָּל יֹשְׁבֵי הָעָרִים וְצִמְחַת הָאֲדָמָה" (בראשית יט, כה).
הכתוב גם מספר כי במהפכת סדום היה האויר מלא עשן: "עלה קיטור הארץ כקיטור הכבשן" (שם כח). זהו מקור האפר שהתגלה בתולילת ע'סול.
מסתבר שזעזועי האדמה באירוע זה גרמו להעמקת ערוץ הירדן, עובדה שגרמה לאי יכולת ניצול מימיו, וכך נותר כיכר הירדן יבש ולא ראוי ליישוב עד היום הזה.

מקום מגורי האבות

יצחק חי בסביבת "בְּאֶר לַחֵי רְאִי". הנמצאת "בְּדֶרֶךְ שׁוֹר... בֵּין קֶדֶשׁ וּבֵין בְּרָד" (בראשית כה, יא; שם טז, ז-יד). היכן הם מקומות אלו?

דרך שור

⁵¹⁰ בר אדון, מערת המטמון – הממצאים ממערות נחל משמר, ירושלים תשל"ב, עמ' 223.

⁵¹¹ לוי, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ירושלים תשמ"ט, עמ' 1247.

⁵¹² העובדה ששקע עמק הירדן היה גבוה בעבר מאשר היום, מוכחת גם מכיוונים אחרים: זואולוגים הגיעו למסקנה דומה על-סמך הימצאות שרידי החלזון 'שחריר מצולע' (*Melanopsis costata*) שמקום גידולו בירדן בלבד, בגובה ניכר מעל פני הירדן (טריסטראם, מסע בארץ ישראל, תרגם ח' בן עמרם, ירושלים תשמ"א, עמ' 166).
גם סקר גיאולוגי הראה שבתקופה הכלקוליתית היו פני ים המלח גבוהים בכמאה מטר מאשר היום (אלון ולוי, הבעיה הדימוגרפית ושאלת האקלים בתקופה הכלקוליתית בצפון הנגב, ארץ ישראל כ"ה (תשנ"ו), עמ' 43).
מכלול הנתונים מורה כי שקע עמק הירדן נפתח ו'צנח' בכמאה מטר, עד שהגיע אל העומק שבו הוא מצוי היום. הישובים שהיו על שפתו ונהנו ממימיו, נותרו עכשיו הרחק למעלה.

'דרך שור' היא הדרך ההולכת למצרים דרך מדבר שור שבאזור תעלת סואץ (הדרך קרויה בפי הערבים 'דרכ-א-שור' שתרגומו: דרך-שור). 'קדש' היא עין קדים שמדרום לניצנה, ו'ברד' היא אל-באר' שמצפון לה, ובין שניהם (באזור ניצנה) נמצאת 'באר לחי ראי' שסמוך לה ישב יצחק. אך לא נמצאה עדות להתיישבות אדם באזור צחיח זה בתקופת הברונזה התיכונה.⁵¹³ ותיארוך האבות לתקופה זו לעומת זאת, התגלו כאן עקבות התיישבות מן התקופה הכלקוליתית⁵¹⁴, ותיארוך האבות לתקופה זו תואם את הממצא.

הממצאים מן התקופה הכלקוליתית בנגב, יסייעו לנו להבין פסוק מוקשה, המדבר על מקום מגורי אברהם: "וַיֵּשֶׁב בֵּין קָדֵשׁ וּבֵין שׁוּר וַיִּגְרַר בְּגֵרָר" (בראשית כ, א). היכן הם מקומות אלו? כאמור, 'קדש' היא בצפון מזרח סיני, ו'שור' בצפון מערב סיני. ולכן 'בין קדש ובין שור' פירושו צפון סיני. בנוגע לגרר ישנם דעות שונות על מיקומה המדויק, אך מוסכם על הכל שהיא בנגב הצפוני סמוך לעזה.

היכן אם-כן גר אברהם, בצפון הנגב או בצפון סיני? הסתירה בין שני חלקי הפסוק הביאה לניסיונות ל'יתקן' את לשון הכתוב, כדברי "אהרונים": "גרסת המסורה היא לדעת כמה חוקרים משובשת, ומכל מקום אינה מובנת לנו"⁵¹⁴.

אך הממצא הארכיאולוגי באזורים אלו מראה עד כמה מדויק לשון הפסוק, שכן גם בצפון סיני ("בין קדש ובין שור") וגם בצפון הנגב ("גרר") התגלו אתרים מהתקופה הכלקוליתית. בצפון סיני התגלו אתרים של חקלאים עובדי אדמה, ובצפון הנגב אתרים של רועי צאן. הדמיון הרב בין האתרים כאן וכאן הוליד את החוקרים למסקנה שמדובר כנראה באותם האנשים: "בעונות הזריעה והקציר עברו לצפון סיני ובשאר ימות השנה בילו במרעה בנגב הצפוני"⁵¹⁵.

זהו פרוש הפסוק הנזכר: אברהם חילק את זמנו, חלק מהימים ישב בצפון סיני ("בין קדש ובין שור"), ובחלקם גר בצפון הנגב ("בגרר"). בסיני שבו עסק בחקלאות המחייבת היצמדות למקום אחד, נאמרה ישיבה: "וישב בין קדש ובין שור". ובנגב שבו עסק במרעה המחייב נדודים, נאמרה לשון גרות: "ויגר בגרר". (בלשון המקרא 'לגור' פירושו ישיבה לא קבועה).

יש לציין כי באתר הכלקוליתי שבנחל שקמים התגלו בין היתר עצמות גמל מבוית⁵¹⁶. ממצא זה ודומים לו מפריכים טענה המושמעת לעיתים: "כיצד מסופר שהאבות השתמשו בגמלים, כאשר ביות הגמל החל רק במאה הי"ב לפה"ס"?

מלחמת ארבעת המלכים

התורה מספרת כי בימי קדם היו בני ענק שכוננו 'נפילים' (שם ו, ד). מקום שזוהה במיוחד עם הענקים היה עבר הירדן, שבו ישבו שלשה עמים של נפילים: אימים, זוזים ורפאים.

בימי אברהם עמים אלו השתתפו במלחמה, שבה הם הוכו בידי צבא 'ארבעת המלכים' שהגיע מהמזרח. תבוסת ה'זוזים' היתה בעיר 'הם' (בראשית יד, ה).

שמה של 'הם' נשתמר בכפר הקרוי עד ימינו בשם זה, (על יד העיר אירביד שבירדן), ובסמוך לו התל הקדום של העיר. בתל לא נתגלו שרידים מתקופת הבה"ת², אך נמצאו שרידים המלמדים כי חיו כאן אנשים בתקופת הברונזה הקדומה¹, ואז נעזב המקום למשך דורות רבים.⁵¹⁷ מסתבר שזוהי העדות הארכיאולוגית לאסון שפקד את הזוזים תושבי המקום.

ספר בראשית ממשיך לספר כי לאחר שהיכו את עמי הרפאים, היכה צבא המזרח גם את אנשי 'קדש' ו'חצצון תמר'. את קדש (המזרחית, להבדיל מקדש המערבית שנזכרה בפיסקה הקודמת) זיהינו

⁵¹³ מידע בע"פ מפי פר' בנו רוטנברג.

⁵¹⁴ אהרונים, א"מ ב', ערך גרר, עמ' 563.

⁵¹⁵ גונן, מבוא לארכיאולוגיה של א"י בתקופת המקרא, יחידה 2, ת"א תשמ"ט, עמ' 128.

⁵¹⁶ הימן, רועים וחקלאים במרחב קדש ברנע, עמ' 151.

⁵¹⁷ Glueck, Explorations eastern Palestine, IV, AASOR 25-28, New haven 1951, pp. 165-166.

(בפרק 'המסע לארץ כנען') ב'באב-א-דרע' שממזרח לים המלח, וחצצון תמר היא עין גדי (דהי"ב כ, ב). האם נותרו במקומות אלו עקבות המעידות על המלחמה שהתחוללה בהם?

מסלול מלחמת ארבע המלכים

להלן ציטוט מתוצאות החפירות בבאב-א-דרע (קדש): "נתגלו סימנים של שרפה עזה, ובשלש מן הגלגלות התגלו סימני פציעה שנגרמה על ידי כלי נשק חד. תופעות אלו מעידות אולי על תקיפה אלימה בתקופת הבה"ק 1"⁵¹⁸.

---

⁵¹⁸ שאוב וראסט, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 116.

בעין-גדי לא התגלה ישוב של ממש מן התקופה המדוברת, אלא רק מקדש שנבנה על מדרגת סלע מוגבהת. (ואולי הישוב מתקופה זו שקוע כיום בים המלח). אבל במערות האזור התגלה ממצא עשיר, ובפרט ב'מערות המטמון' שבה גרו אנשים, על אף שהגישה אליה קשה ומסוכנת. להלן ציטוטים על ממצאי המערות: "מתוך שפע הממצאים ניתן להסיק על אורח חיים אמיד ותרבות מפותחת, שלא היו צפויים כלל אצל שוכני מערות במדבר".⁵¹⁹ "קשה להבין מה ראו אנשים לבחור לעצמם תנאי חיים כה קשים? ... ייתכן שנאלצו לעזוב את מקומם מסיבה כלשהי – פחד מהתקפת אויבים או מחלה".⁵²⁰ בדיקת השלדים אישרה את ההשערה בדבר התקפת אויבים: "הם הגיעו למערה לאחר שסבלו מהלומות אכזריות. נקברי מערה 2 נעטפו בבדים מוכתמים בדם. ידו הימנית של הגבר היתה כרותה... מעיד על מוות בנסיבות מיוחדות, אולי מלחמה".⁵²¹ הממצאים מראים אם כן כי אנשי קדש (בב-א-דרע) וחצצון תמר (עין גדי) הוכו במלחמה, בדיוק כפי שמסופר בבראשית פרק י"ד.

הענקים

כאמור, בספר בראשית מסופר כי בעבר הירדן ישבו עמים של בני ענק. ואילו בספר במדבר אנו למדים כי לא רק בעבר הירדן, אלא גם בארץ ישראל נמצאו ענקים (במדבר יג, לג). עמי הענקים שבעבר הירדן הושמדו סמוך לכניסת בני ישראל לארץ (דברים ב, י-כא; שם ג, יא-יג). והענקים שבארץ ישראל הושמדו בחלקם בידי יהושע (יהושע יא, כא-כב), ושאריתם בידי דוד ועבדיו (שמואל ב, כא, טו-כב; דברי הימים א, כ, ד-ח). האם הותירו הענקים עקבות? בכל עבר הירדן קיימות מצבות קבורה שנבנו מאבנים גדולות שמשקלן עצום.⁵²² [מצבות ענק (מצבות מגליתיות) נמצאו אמנם בכל כדור הארץ, אך בעבר הירדן מדובר באלפים ורבבות]. מכיון שלא מדובר במצבה מלכותית שכל משאבי המדינה מושקעים בה, אלא במצבות רגילות, עולה התמיהה: כיצד הצליחו להרים אבנים במשקל כה רב? המסופר בתורה נותן לנו את התשובה: האנשים שבנו את המצבות הענקיות, היו הנפילים בני הענק, שכוחם היה רב ביותר, כמו שהציע כבר החוקר קרגה.⁵²³ תופעת הקברים הענקיים מסתיימת בסוף תקופת הברונזה הקדומה⁵²⁴, שהיא התקופה שבה בני ישראל נכנסו לארץ (כמו שהראנו בפרק 'כיבוש יהושע'). בארץ ישראל שממערב לירדן שכיחות פחות מצבות ענק מאשר במזרח, אך גם כאן נמצאו מספר שדות קבורה כאלו, בעיקר באזור צפת ובהרי יהודה ואפרים.⁵²⁵ מבנים אלו נבנו על ידי הנפילים שבארץ ישראל שבני דור המדבר כה יראו מהם (במדבר יג, כח-לג). לסיכום: רבבות מצבות הענק (דולמנים) הן מזכרת לעמי הענק שחיו באזורנו.

⁵¹⁹ בר-אדון, שם, עמ' 904.

⁵²⁰ גונן, מבוא לארכיאולוגיה של תקופת המקרא, יחידה 3, עמ' 130.

⁵²¹ שם, עמ' 170.

⁵²² בהט, שדה הדולמנים של שמיר, ארץ ישראל י"א (תשל"ג), עמ' 48; אפשטיין, בעיית הדולמנים לאור החפירות האחרונות בגולן, ארץ ישראל י"ב (תשל"ה), עמ' 8.

⁵²³ לוינשטאם, א"מ ז, עמ' 404; הרטל, הדולמנים בארץ ישראל, 1987, עמ' 62.

⁵²⁴ ויניצקי, זמנם של הדולמנים בגולן ובגליל – עיון מחודש, ארץ ישראל כ"א (תשנ"א), עמ' 167-171.

⁵²⁵ זהר, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך דולמנים, עמ' 388.

מקור הפלשתים

באזור החוף הדרומי של ארץ ישראל ישב העם הפלשתי. לפי המקרא הגיעו הפלשתים מן האי 'כרתים' הקרוי בתורה 'כפתור' (דברים ב, כג; צפניה ב, ה; יחזקאל כה, טז). האם נמצאו סימנים לבואם של הפלשתים מכרתים? אכן. שהרי לתרבות החומרית של התקופה הכלקוליתית בדרום ארץ ישראל יש דמיון רב לתרבות החומרית באיי יוון ובכרתים. הדבר בולט במיוחד בצלמיות, כמו שכותבת החוקרת ר' גונן: "קווי הסגנון כה דומים, עד כי אין ספק כמעט שהם נובעים מתפיסה רעיונית משותפת." לאור זאת היא שואלת: "האם היו קשרים בין אנשי דרום ארץ ישראל לבין אנשים במקומות כה מרוחקים, ואם כן, מה מהות הקשר?"⁵²⁶ היה מי שהציע כי אנשים מכנען היגרו לכרתים: "ריבוי הצדדים השווים, דומה שיש לבארו על-ידי מציאותו של ציבור ארץ ישראלי בתנועת המתיישבים הראשונים לכרתים"⁵²⁷. אך לאור דברי המקרא מתברר כי ההיפך הוא הנכון: ציבור מכרתים התיישב בארץ ישראל, והביא איתו את הסגנון המקובל במקום מוצאו. מציאנו אם כן את עקבות הגעתם של הפלשתים לארצנו.

נדידת הפלשתים

בספר בראשית נאמר שמלך פלשתים ישב בעיר 'גרר' (בראשית כו, א-כו) אשר מדרום לעזה, וארצם כללה בין היתר את באר שבע (שם כא, לג-לד). ואילו בספר יהושע נאמר כי חמשת ערי הפלשתים הן: אשדוד, אשקלון, גת, עקרון ועזה (יהושע יג, ג), שכולן מצפון לגרר ובאר שבע. דברים אלו מלמדים שהפלשתים שינו את מקומם בזמן שבין תקופת האבות לימי יהושע: לעומת בני ישראל שירדו למצרים, נדדו הפלשתים מגרר צפונה. האם יש סימנים לנדידת הפלשתים צפונה, והאם נוכל גם לדעת מה היתה הסיבה לכך? ובכן, לתרבות הכלקוליתית היו שני ריכוזים עיקריים: בבקעת הירדן ובנגב. היישוב בבקעת הירדן היה קצר ימים (כאמור, בשל מהפכת סדום), ואילו בנגב הוא התקיים זמן ממושך. כיום, הנגב אינו אזור מועדף בשל היותו יבש, אך בתקופה הכלקוליתית היה הנגב גשום יותר מבימינו, ולכן גרו בו אנשים רבים⁵²⁸. בסוף התקופה השתנה האקלים הגשום ששרר במקום לאקלים היבש הקיים היום, ובעקבות זאת ניטשו היישובים הכלקוליתיים בנגב, על פי רוב לצמיתות. מסתבר ששינוי האקלים הוא הסיבה לרעב הגדול של ימי יוסף (בראשית מב, נד). בני ישראל ירדו בגללו מצרימה, ואילו הפלשתים נדדו צפונה, למקום שבו מרובים יותר המשקעים. לכן בימי יהושע 'ארץ פלשתים' היא האזור שמעזה צפונה. הממצאים הארכיאולוגיים המראים על נטישת יישובי הנגב הצפוני בסוף התקופה הכלקוליתית, הם המזכרת לנדידת הפלשתים צפונה בסוף תקופת האבות.

⁵²⁶ גונן, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא, יחידה 3, עמ' 173.

⁵²⁷ ויינברג, א"מ ד', ערך כרתים, עמ' 334.

⁵²⁸ גולדברג, חקר שינויי האקלים בעיני הגיאולוג, קתדרה 28, תשמ"ג, עמ' 147; אלון ולוי, הבעיה הדימוגרפית ושאלת האקלים בתקופה הכאלקוליתית בצפון הנגב, ארץ ישראל כ"ה (תשנ"ו), עמ' 44-42.

כיצד נבחין מהם ישובי האבות ומהם ישובי הפלשתים?

נמצאו הבדלים בין היישובים הכלקוליתיים בנגב: באזור הצפוני (נחל גרר) נמצאו עצמות רבות של חזירים, שהיוו כ-20% מכלל העצמות. ואילו באזור הדרומי (נחל באר שבע) עצמות החזירים נעדרות. מדוע ביישובים אלו היו חזירים ובאלו לא?

יש המסבירים את ההבדל בסיבות אקלימיות: החזירים זקוקים למרעה עשיר ובאזור הדרומי הדל במשקעים לא היה די מרעה לחזירים⁵²⁹. אך הסבר זה לא נראה, משום שביישובי הדרום נמצאו עצמות בקר רבות. והרי הבקר זקוק אף הוא למרעה עשיר כחזירים. אם גידלו בדרום בקר, אות הוא כי גם שם היה די מרעה. מדוע אם כן לא גידלו גם חזירים?

זאת ועוד, יישובי הצפון והדרום נבדלים אלו מאלו גם בכלי החרס והצור שהיו להם⁵³⁰, והבדל זה ודאי שאינו מסיבות אקלימיות.

נחל באר שבע

⁵²⁹ אלון ולוי, הבעיה הדימוגרפית ושאלת האקלים בתקופה הכאלקוליתית בצפון הנגב, ארץ ישראל כ"ה (תשנ"ו), עמ' 44-42.

⁵³⁰ גזית, מפת אורים, הוצאת רשות העתיקות, ירושלים תשנ"ו, עמ' 12.

[הכותב מסביר כי ההבדל בין הצפון לדרום נובע מכך שהצפון הוא קדום והדרום מאוחר. ולפי זה יוצא שבתקופה הקדומה התיישבו רק בצפון מרובה המשקעים, ובתקופה שאחריה התיישבו רק בדרום שבו מועטים המשקעים.

הדברים לא מתקבלים על הדעת. מדוע בתקופה המאוחרת ירצו לגור רק בדרום, הפחות ראוי למגורים, וינטשו את הצפון הנוח יותר?

לכן מסתבר יותר שההבדל בין הצפון לדרום נובע מכך שמדובר בשתי אוכלוסיות שונות, שהן ה'פלשתים' וה'אבות'].

מסתבר שהסיבה להבדל היא זו: על האבות מסופר כי גרו בגרר, אך לא לאורך זמן, ומקום ישיבתם העיקרי היה דרומה יותר, בבאר שבע (בראשית כא, לב; שם כו, כג; שם כח, י). לאבות היו בהמות רבות, אך לא חזירים, כמו שרואים מן הנאמר על אברהם ויעקב (שם יב, טז. שם לב, ו-ח). לכן ביישובים הצפוניים נמצאו חזירים, כי אלו ישובי הפלשתים אוכלי החזיר. ואילו ביישובים הדרומיים לא נמצאו חזירים, כי כאן גרו האבות והנספחים אליהם, והם התנזרו מגידול חזיר. הן האבות והן הפלשתים השתייכו לתרבות הכלקוליתית, אך ממצא העצמות מאפשר לנו להבדיל ביניהם. אתרי החזירים שבאזור הצפוני הם אתרים פלשתיים, והאתרים נטולי חזיר שבאזור הדרומי הם אתרי האבות.

גרר

עיר המלוכה הפלשתית היתה כאמור 'גרר', אשר מן הכתוב ברור כי היתה מדרום לעזה (בראשית י, יט). גרר לא נזכרת כעיר לאחר תקופת האבות, ושמה השתמר עד לתקופה הרומית רק בשם המחוז של צפון מערב הנגב (גרריקי), אך לא על מקום העיר עצמה. היכן אם כן היתה גרר? במערב הנגב קיימים ארבעה תלים גדולים מתקופת הברונזה (תל הרור, תל פרע'ה, תל ג'מה ותל שרע), וכל אחד מהם זוהה כ'גרר' על ידי מי מן החוקרים. אמנם, לאחר שראינו כי תקופת האבות אינה תקופת הברונזה, אלא התקופה הכלקוליתית, עלינו לחפש: מי מבין היישובים הכלקוליתיים בצפון הנגב הוא הראוי להיות בירת הפלשתים? כמדומה שאין קושי למוצאו. זהו האתר הכלקוליתי הסמוך למושב גילת, שהיה האתר הראשי בנגב באותם ימים (על יד אופקים, 15 ק"מ צפונית-מזרחית לבאר שבע). כדברי החופר: "דומה שהיה זה מרכז גדול, מיושב ישוב קבע. נתגלו בו עצמות חזירי בית (15.7%). הישוב ניטש בסוף התקופה הכלקוליתית".⁵³¹ ניתן אם כן לקבוע כמעט בוודאות: האתר הכלקוליתי בגילת הוא העיר גרר.

היציאה לגלות

מן האמור עד כה עולה כי הנגב בתקופה כלקוליתית התחלק לשני חלקים: בחלקו הצפוני (אזור גרר) גרו הפלשתים, ובחלק הדרומי (אזור באר שבע) גרו האבות. בסוף התקופה נדרו הפלשתים מהנגב צפונה, ומשפחת יעקב ירדה מצרים. הסימנים הארכיאולוגיים לנטישת הפלשתים הובאו לעיל, ולהלן נראה את עקבות נטישת משפחת יעקב. אלא שלפני כן נקדים שאלה הקשורה לסיפור ירידת בני ישראל למצרים:

יעקב ובניו ישבו בארץ ישראל עד שפרעה הזמין לגור בארצו. בכדי לשכנעם לבוא שלח להם: "וַיִּעֲיָנֶם אֶל תַּחֲסַל עַל פְּלִיכָם כִּי טוֹב כָּל אֶרֶץ מִצְרַיִם לָכֵם הוּא" (בראשית מה, כ). ממילים אלו אנו רואים שהיה קשה עליהם להיפרד מן הכלים שהותירו בארץ כנען. הדברים מתמיהים, שהרי הם היו רועי צאן. אילו חפצים יקרי-ערך יכלו להיות להם עד שפרעה הוזקק לומר "ועינכם אל תחוס על כליכם"?

נבדוק מה יכולה לומר לנו על כך הארכיאולוגיה. באר שבע הוא המקום שממנו ירדה משפחת יעקב מצרימה (שם מו, ב). בחפירות שנערכו במקום התגלו שרידי מגורים מן התקופה הכלקוליתית, ובהם כלי נחושת, שנהב ובזלת.⁵³²

⁵³¹ אורן, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 319.

⁵³² דותן, החפירות בחורבת בתר, עתיקות ב' (תשי"ז-תשי"ח), עמ' 11-18; אוסישקין, התקופה הכאלקוליתית בארץ ישראל, קדמוניות 12, עמ' 112-118; גלעד, באר שבע בשחר ההיסטוריה, אריאל 79-80, עמ' 22-23; ענבר, מסע אל העבר המקראי, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 97; פרו, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 132; גונן, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא, יחידה 3, עמ' 144.

מתחת לאתר המגורים התגלו חדרים תת-קרקעיים שבהם הוטמנו הכלים לפני שנעזב המקום לצמיתות: "כל חפצי הבית אוכסנו בסדר מופתי. לאחר מכן סתמו את פתחי החדרים באבנים גדולות." חלק מן החדרים נתכסו מן העין ונשארו נעולים עד זמננו.

הטמנת הכלים היתה כרוכה בטרחה לא מועטה. מדוע השקיעו בהם מאמץ כה רב? הסיבה היא איכותם המעולה של הכלים. הכלים, שאת חלקם ניתן לראות במוזיאון ישראל, הם יפים באופן יוצא מן הכלל. הארכיאולוגים גומרים עליהם את ההלל: "צורתם מעוררת התפעלות בלב הרואה... בעיה היא כיצד נוצרו הכלים ועובדו, שהרי הכלים עדינים ומידותיהם מדויקות."⁵³³

כאמור, האתר בבאר שבע נעזב. מדוע? אין סימנים לבואם של אויבים (שריפה וכדו'), ולכן מעלים החוקרים השערה שהמקום ננטש מפאת בצורת קשה.⁵³⁴ להיכן נדדו האנשים? לא ידוע, אך כלים הדומים לכלי באר שבע נמצאו גם באתרים ארכיאולוגיים מימי 'התרבות הגרזאית' במצרים.⁵³⁵ בפרק ב' ראינו כי אנשי 'התרבות הגרזאית' שחיו במצרים בימי קדם הם בני ישראל, וכמעט אין ספק כי הכלים שנמצאו בבאר שבע היו שייכים להם.

כליהם היו יקרים להם ביותר, ובזאת ניתן להיווכח מהמאמץ הרב שעשו לבל ילכו הכלים לאיבוד. עתה מבינים אנו מדוע אמר להם פרעה: "ועינכם אל תחוס על כליכם". ככל הנראה, מצאה הארכיאולוגיה את האתר המדויק בבאר שבע שממנו ירדה משפחת יעקב לגלות מצרים, וממנו למדנו שהם היו מומחים בייצור כלי יוקרה. האם מצאה גם את המקום שבו התיישבה המשפחה בארץ לראשונה?

סוכות

יעקב הגיע עם משפחתו לארץ ישראל מ'חרן' שבצפון מסופוטמיה, כשהוא עשיר מופלג. על עושרו של יעקב מספר הכתוב: "ויפרוץ האיש מאד מאד, ויהי לו צאן רבות ושפחות ועבדים וגמלים וחמורים" (בראשית ל, מג). בכדי שנקבל מושג על מימדי העושר נזכור כי המתנה ששלח יעקב לעשיו כללה למעלה מ-500 בהמות (שם לב, יד-ט).

המקום הראשון שבו התיישב יעקב היה 'סוכות', שבו אף בנה לו בית (שם לג, יז), (בשונה מהרגיל בסיפורי האבות, שהיו יושבי אהל).

לעיל,⁵³⁶ זיהינו את העיר המקראית סוכות עם תל הסמוך ל'חרבת סאכות' שבדרום מזרח עמק בית שאן. לפי זה, הישוב שבנה יעקב היה בקרבת מקום. האם נמצאו לו עקבות? מצפון ל'חרבת סאכות' נמצאו שרידי יישוב מן התקופה הכלכליתית (תל צף), וכך כותבים עליו חופרי האתר:

"בתל צף נחשף ישוב המצטיין בעושרו ובעצמתו הכלכלית. אלו באים לידי ביטוי ביחידות המגורים הבנויות באופן מסיבי ושטחן מגיע למאות מ"ר. עד היום לא דווח על מבנים כאלו. נתגלו שטחי אחסון גדולים. כושר אחסון כזה לא מוכר באתרי התקופה הכלכליתית.

האתר שנחפר בתוך תחומי העיר באר שבע. על קדמות שייכות המקום למספר שבע מעידים הקישוטים: נמצאו חלוקים צבועים בסימנים שונים. כל קבוצות החלוקים היו במספר שהוא מכפלה של שבע.

גם ממזרח לבאר שבע יש תל הקרוי בטעות "תל באר שבע". וכבר העירו שתל זה, הסמוך ליישוב הבדואי תל-שבע, אינו באר שבע אלא העיר "שבע", הנזכרת בספר יהושע בסמוך לבאר שבע: "באר שבע ושבע" (יהושע יט, ב).

⁵³³ אוסישקין, שם, עמ' 113, 115.

⁵³⁴ דותן, התקופה הכאלקוליתית המאוחרת בא", ארץ ישראל י' (תשל"א), עמ' 127.

⁵³⁵ Wanke, The Ancient Egyptian State, Cambridge University press, New York 2002, p. 227; Hoffman, Egypt before the Pharaohs, New York 1979, p. 201-205.

⁵³⁶ בפרק 'תקופת השופטים' בפסקה 'מי סירב לתת לצבא גדעון לחם'.

ייעור כלי החרס המעוטרים דורש השקעת זמן רבה ומעיד על בקוש למוצרי יוקרה. כך גם כלי הבזלת המלוטשים שייצורם דורש התמחות מיוחדת.

מספר מרכיבים בתרבות החומרית נקשרים לתרבויות מקבילות בצפון מסופוטמיה, ואף יבוא ישיר. האם מדובר בקשרי תרבות בלבד, או שמא בהגירת אוכלוסיה מצפון מסופוטמיה אל עמק הירדן?⁵³⁷

היוצא מן הדברים הוא: בעמק הירדן, בסמוך למקום המשמר את השם 'סוכות', נחשף ישוב עשיר במיוחד, שתושביו היו מומחים בייצור כלי יוקרה. היו בו מבנים בעלי חזק, בשונה מאופי הבניה הארעי של התקופה הכלקוליתית. התרבות החומרית במקום מרמזת על קבוצת אנשים שהגיעה לכאן מצפון מסופוטמיה.

המסקנה: הארכיאולוגים מצאו כפי הנראה גם את המקום שאליו הגיעה משפחת יעקב בבואה לארץ.

לסיכום: התקופה הכלקוליתית / הברונזה הקדומה 1 היא ימי האבות, ובאתרים הארכיאולוגיים מאותה תקופה ניתן למצוא הדים לרבים מספורי המקרא.

---

⁵³⁷ גורפינקל, החפירות המחדשות בתל צף, קדמוניות 132, תשס"ז, עמ' 81-82.

פרק לה: אור כשדים

היכן נולד אברהם - ראיות להעדפת אורפה הטורקית על אור הבבלית – הכשדים-הכשים

הערים הנושאות את השם אור (באדיבות מנוף)

היכן נולד אברהם?

עיר מולדתו של אברהם אבינו היא 'אור-כשדים'. שתי ערים טוענות להיות עיר זאת: העיר העתיקה 'אור' שבדרום עיראק, והעיר 'אורפה' שבדרום טורקיה. מי מהן היא הנכונה? בטרם ננסה לענות, נבהיר מספר מושגים גיאוגרפיים: **ארם** – ארץ הכוללת את סוריה ודרום מזרח טורקיה. שפת הארמים היתה ארמית. **ארם נהריים** – צפון ארם – האזור שמעבר לנהר פרת.

חרן – עיר בארם נהריים. כיום כפר בדרום טורקיה.
בבל – עיר במרכז עיראק שעל שמה נקראה הארץ. שפת הבבלים היתה אכדית.
כשדים – עם שישב בארצות שמדרום לבבל. בסוף ימי בית ראשון השתלטו הכשדים על בבל, וכך הפכה בבל לממלכה כשדית. שפת הכשדים היתה ארמית.⁵³⁸
 העיר 'אור' שבדרום עיראק נמצאת בשטחה של אחת המדינות הכשדיות, ולכאורה יש לראות בה את אור-כשדים מולדת אברהם. אך נראה שאין הדבר כן מהסיבות שיפורטו להלן, ואורפה הטורקית היא מולדת אברהם.

ראיות להעדפת אורפה הטורקית על אור הבבלית

א. כאשר ה' ציוה לאברהם לצאת מחרן אמר לו: "לך לך מארץך וממולדתך..." (בראשית יב, א). מכאן שחרן נמצאת בארץ שבה נולד אברהם. כך גם משתמע מהדברים שאמר אברהם לעבדו כששלחו לחרן: "אל ארצי ואל מולדתי תלך..." ה' אשר לקחני מבית אבי ומארץ מולדתי... הוא ישלח מלאכו לפניך ולקחת אשה לבני משם" (שם כד, ד-ז).
 עיר הולדת אברהם צריכה אם-כן להיות בארץ שבה נמצאת חרן. הדבר הולם את העיר 'אורפה' הקרובה לחרן, ולא את 'אור' העיראקית המרוחקת מאות ק"מ משם.
 ב. בדרכה מאור-כשדים לארץ ישראל עברה משפחת אברהם בחרן, ככתוב: "ויצאו מאור כשדים ללכת ארצה כנען ויבואו עד חרן" (שם יא, לא). הדרך מאורפה לכנען עוברת בחרן, ואילו הדרך מאור שב-עיראק אינה עוברת בחרן.
 ג. יהושע אמר לבני ישראל: "... בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם, תרח אבי אברהם ואבי נחור, ויעבדו אלהים אחרים" (יהושע כד, ב). 'הנהר' הוא נהר פרת, ומכאן שאור-כשדים נמצאת מעבר לנהר פרת. הדבר נכון על אורפה הנמצאת ממזרח לפרת, אך לא על אור שב-עיראק הנמצאת ממערב לפרת.
 ד. הכשדים הגיעו לדרום עיראק רק בתקופה מאוחרת, וככל הידוע לא היו בה בימי האבות. שפתם הארמית מלמדת כי הגיעו מארם, ובה יש לחפש את אור-כשדים של ימי אברהם. מסקנה: מסתבר שהעיר אורפה שבארם נהריים היא מולדת אברהם.

הכשדים-הכשים

אמרנו כי הכשדים היגרו מארם נהריים לדרום בבל. זוהי כוונת הכתוב: "הן ארץ כשדים, זה העם לא היה" (ישעיהו כג, יג), כלומר שעם הכשדים לא היה בארצו בעבר. כי ארצם המקורית של הכשדים היתה ארם נהריים, שבה אור כשדים, ורק לאחר מכן עברו לבבל שהפכה להיות 'ארץ כשדים'. האם בממצאים הארכיאולוגיים קיים זכר לנדידת הכשדים לבבל?
 תעודות בכתב היתדות מספרות על עם בשם 'כשים', שהיגרו לבבל בדורות שלאחר המלך חמורבי: "ממלכת חמורבי סבלה זעזועים קשים בימי יורשו... פלישת הכשים, עם שארץ מוצאו אינה ידועה בדיוק... שבטי הכשים הצליחו להאחז בשולי ממלכת בבל".⁵³⁹
 מסתבר כי יש לזהות את ה'כשדים' המקראיים עם ה'כשים' של התעודות המסופוטמיות, וזיהוי זה מלמד אותנו מהי ארץ מוצאם של הכשים – זוהי ארם נהריים.
 לסיכום: הכשדים-כשים חיו בימי קדם בארם נהריים (דרום מזרח טורקיה) ורק מאוחר יותר היגרו לבבל (עירק). אור-כשדים שבה נולד אברהם היתה בארם נהריים ולא בבל. ובלשון זמננו: אברהם היה יליד טורקיה ולא יליד עיראק.

⁵³⁸ ארצי, א"מ ד', עמ' 370.

⁵³⁹ תדמור, א"מ ה', עמ' 81-82.

פרק לו: מקום מיתת רחל

הפסוקים הסותרים – זיהוי 'גבול בנימין בצלצח' – "גבול בנימין בצלצח" על שום מה? –
מהי 'כברת ארץ'?

שאלת מקום קבר רחל אמנו לאור הפסוקים הסותרים לכאורה, היא מן הנושאים המדוברים ביותר בגיאוגרפיה המקראית. להלן נציע פתרון לבעיה, ואגב כך, נכיר אתר מקראי שנשכח במהלך הדורות.

מצבת קבר רחל

הפסוקים הסותרים

אזור ירושלים התחלק בין שני שבטים: מצפון לירושלים נחלת בנימין ומדרום לה נחלת יהודה. בחלקו של איזה שבט נקברה רחל?

בתורה נאמר שרחל נקברה "בדרך-אפרת היא בית-לחם" (בראשית מז, ז), מכאן שקבר רחל נמצא בבית-לחם אשר נחלת יהודה, מדרום לירושלים. מאידך, בספר שמואל מובאים דברי שמואל לשאול: "פֶּלֶכְתָּךְ הַיּוֹם מַעֲמָדִי וּמַצָּאתִי שְׁנֵי אֲנָשִׁים עִם קִבְרֹת רַחֵל בְּגִבּוֹל בְּנִימִן בְּצִלְצַח..." (שמואל א, י, ב). הרי שקבר רחל נמצא בנחלת בנימין, כלומר מצפון לירושלים.

על סתירה זו עומדים כבר חז"ל בתוספתא (סוטה יא, ז): "היכן מצינו שנקברה בגבול בנימין, והלא לא נקברה אלא בבית לחם?", ועונים שכוונת הפסוק היא ששני האנשים יצאו מקבר רחל שבנחלת יהודה אל גבול בנימין, ושם מצאם שאול.

בבראשית רבה (פב, י) יש תשובות אחרות: "הכי אמר (כך אמר): בלכתך היום מעמדי מעם קבורת רחל ומצאת שני אנשים בגבול בנימין בצלצח, ואית דאמרי (ויש אומרים) בלכתך היום מעמדי בגבול בנימין בצלצח ומצאת שני אנשים עם קבורת רחל".

לפי זה יוצא שרחל קבורה בבית לחם, ואת הכתוב בשמואל יש לפרש לא כפשוטו. אפשרות אחרת שהעלה כבר פירוש 'חזקוני' לתורה (מאה י"ג), והמקובלת על חוקרים רבים, היא שרחל קבורה בנחלת בנימין⁵⁴⁰. לפי זה, הפסוק בספר בראשית "בדרך אפרת היא בית לחם" פירושו: במקום על הדרך לבית לחם, אך מרוחק מבית לחם.

אך על כך יש לשאול: אם רחל נקברה מצפון לירושלים בנחלת בנימין, מדוע הפסוק משתמש בבית לחם המרוחקת כנקודת ציון?

[ומלבד זאת, קשה לקבל דעה זאת, שהרי בתוספתא נאמר בפירוש שרחל קבורה בבית לחם יהודה, וכעין זה אומר גם רבי שמעון בבראשית רבה (צ"ט, א'). אף ההיסטוריון יוסף בן מתתיהו שחי בירושלים בסוף ימי בית שני מעיד כי רחל נקברה באפרתה עצמה⁵⁴¹. האם מתקבל על הדעת שמקום קבורת רחל נשכח עוד בימים שישראל ישבו על אדמתם?] לסיכום: על מקום קבורת רחל יש שני פסוקים סותרים, ובכדי ליישבם יש לכאורה לפרש אחד מהם שלא כפשוטו.

זיהוי 'גבול בנימין בצלצח'

כשנחפש בסמוך לבית לחם מקום ששמו 'גבול בנימין בצלצח', נמצא שניתן לפרש את שני הכתובים כפשוטם: קיים שם שטח אדמה הקרוי בפי הערבים 'קצר בנימין'⁵⁴², ובשוליו אתר בשם חירבת 'צליח'⁵⁴³. שמות אלו משמרים את השמות המקראיים 'גבול בנימין' ו'צלצח', וזהו המקום שאליו בא שאול.

(קצר בנימין נמצא בין קיבוץ רמת רחל לבין שכונת 'גבעת המטוס' בדרום ירושלים. חירבת צליח הוא אתר העתיקות שם, ממזרח לרחוב דרך חברון, בסמוך לפנייה להר-חומה). רחל אם כן נקברה בנחלת יהודה כפי שמשתמע מהנאמר בתורה, וסמוך לקברה נמצא המקום 'גבול בנימין' המוזכר בספר שמואל.

⁵⁴⁰ מייזלר, מחקרים טופוגרפיים, בתוך: ידיעות בחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה – קובץ שני, הוצאת החברה לא"י ועתיקותיה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 52; פרס, ארץ ישראל – אנציקלופדיה טופוגרפית היסטורית – כרך רביעי, ירושלים 1955, עמ' 813; דמסקי, א"מ ד', עמ' 363; שילר, קבר רחל, אריאל 129-128, עמ' 94.

יש גם מי שסובר כי "אפרת היא בית לחם" הוא אתר בבנימין (הראובני, אור חדש על ספר ירמיהו, ירושלים תשט"ו, עמ' 144-146).

⁵⁴¹ יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, ספר א', פרק כ"א, ב'.

⁵⁴² מפת P.E.F. 1880.

⁵⁴³ פרס, ארץ ישראל – אנציקלופדיה טופוגרפית היסטורית – כרך שני, ירושלים תש"ח, עמ' 347.

"גבול בנימין בצלצח" על שום מה?

"גבול בנימין בצלצח" הוא אם כן אתר בנחלת יהודה, לא רחוק מבית לחם. מדוע נקרא המקום בשמות אלו? המסורות המקומיות רואות באתר זה את מקום מיתת רחל, אשר מתה כאשר ילדה את בנה בנימין. לפי זה מובן כי המקום נקרא בשמות אלו על שם שני המאורעות שאירעו בו: "גבול בנימין" על שם לידת בנימין, ו"צלצח" (צלמוות) על שם מיתת רחל.

המסורת המקומית על 'קצר בנימין' – "האגדה הערבית סיפרה שרחל ילדה בו את בנה בנימין"⁵⁴⁴.

המסורת המקומית על 'צליח' – מקום מקודש לנוצרים בשם 'קתיסמא' (המנוחה), שהפך לאחר הכבוש הערבי למסגד. קדושת המקום נובעת לדבריהם משום שכאן שכבה מרים אמו של ישו כשתקפה צירי לידה⁵⁴⁵.

עולה רגל נוצרי מהמאה ה' מתאר מקום זאת כך: "בדרך ההולכת לבית לחם, במיל השלישי מירושלים, קבורה גופתה של רחל בגבול המקום הנקרא רמה... אומרים כי מרים הקדושה, בברחה מצרימה, ישבה במקום הזה... שם בנויה עתה כנסייה"⁵⁴⁶. מדברים אלו עולה שמקום זה היה במקורו אתר מקודש של רחל, ולאחר מכן הפך למקודש למרים אם ישו.

את קביעתו של הנוסע כי מדובר ב'קבר רחל' קשה לקבל. כי עדויות קדומות יותר, מהמאות ה' וה', מציינות את מצבת קבר רחל במקום המוכר לנו, במיל הרביעי מירושלים מימין הדרך⁵⁴⁷. אלא זהו מקום מיתת רחל, שבנקל התחלף ל'קבר רחל'.

מסתבר שכך הפך המקום למקודש לנצרות. שורש הדבר היה שכאן היה המקום שבו שכבה האם (רחל) שהתקשתה בלידה. אצל הנוצרים הוחלפה רחל באמו של ישו, וכך נולד מקום מקודש לנצרות. ראוי שנחזיר למקום זה את כבודו הראשון: מקום מיתת רחל.

מהי 'כברת ארץ'?

מן האמור עד כאן עולה שמקום מיתת רחל קרוב לקבר רחל, אך אינו זהה לו. קבר רחל סמוך לבית לחם (הקדומה), והמרחק ממנו לעיר אינו עולה על 2 ק"מ. מקום מיתת רחל לעומת זאת נמצא צפונה יותר, ב'צליח', ובינו לבית לחם יש כ-4 ק"מ.

כשנדרק בלשון הכתוב נגלה שאכן באזור זה עלינו לחפש את מקום מיתת רחל, שהרי כתוב שרחל מתה "בְּעוֹד כְּבֶרֶת אֶרֶץ לְבָא אֶפְרָתָה" (בראשית מח, ז). (על מקום קבורתה לא נאמר 'כברת ארץ'). רחל אם כן נפטרה במרחק של 'כברת ארץ' מאפרתה, היא בית לחם.

מהי 'כברת ארץ'? פשוטו של מקרא הוא שמדובר במידת מרחק ידועה. כך מלמד גם המחקר המשווה של שפות עתיקות:

"כמה מפרשני ימי הביניים ראו כי של 'כברת' את כי הדמיון, ופתרו את המילה 'ברת' במשמעות פרסה או מיל; דעה זו מתאשרת מן האכדית beru... ומכאן הביטוי העברי כברת הארץ... ופירושו כפרסה רגילה במידת הארץ"⁵⁴⁸.

⁵⁴⁴ וילנאי, אנציקלופדיה אריאל, תל אביב תשל"ט, עמ' 7053.

⁵⁴⁵ אבנר, חדשות ארכיאולוגיות ק', תשנ"ד, עמ' 79; אבנר ופוני, תהליכי תכנון אדריכליים בתקופה הביזנטית: כנסיית הקתיסמה, בתוך: אשל (עורך), מחקרי יהודה ושומרון, הקובץ העשירי, המכללה האקדמית יהודה ושומרון, אריאל תשס"א, עמ' 171-172; אבנר, כנסיית הקטיסמא בדרך בין ירושלים ובית לחם, קדמוניות 130, תשס"ו, עמ' 117-121.

⁵⁴⁶ לימור, מסעות ארץ הקודש, יד בן צבי, ירושלים תשנ"ח, עמ' 236.

⁵⁴⁷ לימור, שם, עמ' 37, 144.

⁵⁴⁸ טור-סיני, א"מ ד', עמ' 11-12.

רחל מתה אם כן במרחק של כפרסה מבית לחם. פרסה היא 4-6 ק"מ, שהוא המרחק שבין 'צליח' לבית לחם. הפסוק האומר כי רחל מתה "בעוד כבדת ארץ לבא אפרתה", תומך אם כן בזיהוי שהצענו למקום מיתת רחל.

'גבול בנימין בצלצח' בדרום ירושלים (מתחת לרמת רחל). הסלע המקודש שבמרכז האתר – מקום מיתת רחל

פרק לז: חמורבי

חוקי חמורבי – 'אנומה אליש' – עלילות גילגמש – מארי והתורה – חמורבי והתורה –
 חוסר אמינותה של רשימת המלכים – מתי חי חמורבי? – תעודות מארי ודור ההתנחלות –
 התורה וספרות העמים

העם הקדום ששלט בבבל היה העם השומרי, ומאוחר יותר באו הבבלים. החשוב במלכי השושלת הבבלית הראשונה היה חמורבי, שהפך את ממלכתו לאימפריה, ואת העיר בבל למרכז לחכמה. בזמנו נולד סגנון חדש של יצירות ספרותיות, השונה מן הספרות השומרית הקדומה. לחלקים מהספרות החדשה יש דמיון לדברי התורה. מדובר ב'חוקי חמורבי', ב'אנומה אליש' (סיפור בריאת העולם), וב'עלילות גילגמש'. גם אצל מלך נוסף בן זמנו של חמורבי, זמרילים מלך העיר 'מארי', נמצאו דברים המזכירים את הנאמר בתורה, כמו שיובא להלן.

חוקי חמורבי

חוקי חמורבי הם קובץ דינים שלדבריו קיבלם ממרום בכדי להשכיח צדק בארץ: "למען לא יעשוק התקיף את החלש, לנהל במישרים יתום ואלמנה"⁵⁴⁹. בין החוקים ניתן למצוא כאלו המזכירים את הנאמר בספר שמות. להלן מספר דוגמאות:
 "המשחית עין רעהו עינו תושחת, אם אבר ישבור אברו ישבר... המפיל שן רעהו שינו יפילו". דברים הדומים לכתוב בספר שמות (כא, כד): "עין תחת עין, שן תחת שן, יד תחת יד, רגל תחת רגל".

"כי ישכיר איש שור או חמור וטרפו ארי בשדה, הנזק לבעליו". לעומת: "כי יתן איש אֶל רעהו חמור או שור או שֶׁה... אִם טָרַף יִטְרֹף יִבְאֶהוּ עַד, הַטָּרֶפָה לֹא יִשְׁלַם" (שם כב, ט-יב).
 "כי יגח שור את איש בלכתו בשוק והמיתו, אין בדין זה טענה. כי יהיה שור נגח והועד בבעליו ולא גדע קרניו ולא שמרו ונגח איש והמיתו, מחצית מנה כסף יתן". לעומת: "וכי יגח שור אֶת אִישׁ או אֶת אִשָּׁה וָמָת... בַּעַל הַשּׁוֹר נָקִי. וְאִם שׁוֹר נִגַּח הוּא מְתָמֵל שְׁלֹשׁ וְהוּעַד בְּבָעְלֵיו וְלֹא יִשְׁמְרֵנוּ וְהָמִית אִישׁ אוֹ אִשָּׁה... וְנָתַן פְּדִיָּן נַפְשׁוֹ כָּלֵל אֲשֶׁר יוֹשֵׁת עָלָיו" (שם כא, כח-ל).

'אנומה אליש'

'אנומה אליש' הוא הגרסה הבבלית לסיפור בריאת העולם, ולפיו היו בתחילה רק מים. אלת הים 'תיהמת' ובעלה הולידו את שאר האלים, ומשלא יכלו לסבול את הרעש שהקימו צאצאיהם, ביקשו

⁵⁴⁹ קורנגרין, חוקי המזרח הקדמון, תל-אביב תש"ד, עמ' 9.

להשמידם. במלחמה ביניהם חתך אחד האלים את גופת תיהמת הדומה לתנין לשתי חתיכות. מאחד יצר את השמים וקבע בהם את הכוכבים, ומהשני עשה את היבשה⁵⁵⁰. חוקרים הסבו את תשומת הלב לכך שגם בספר בראשית מסופר שהעולם היה בראשיתו כולו מים, ומוזכרים תהום ותנינים "וַחֲשָׁן עַל פְּנֵי תְהוֹם", "וַיִּכְרָא אֱלֹהִים אֶת הַתְּנִינִם הַגְּדֹלִים" (בראשית א, ב; שם, כא).

עלילות גילגמש

שיר עלילה על אחד ממלכי קדם שבו שולב סיפור על זקן האנושות הקרוי 'אתנפשתים'. וכך היה המעשה: אחד האלים גילה לאתנפשתים כי עומד להגיע מבול ועליו לבנות ספינה ולשים בה בעלי חיים מכל המינים. האיש עשה כדבריו ומרח את התיבה בכופר. אז בא המבול שנמשך כשבעה ימים, ובסיומום פתח האיש את חלון הספינה וראה את ראשי ההרים. כשנעצרה הספינה נשלחה יונה שחזרה לתיבה כי לא מצאה מנוח לרגלה וכמוה הסנונית. לאחריה נשלח עורב שלא חזר. האיש יצא מהספינה והקריב קרבן⁵⁵¹. סיפור זה מזכיר כמובן את המסופר בתורה על נח (בראשית פרקים ו-ח).

מארי והתורה

גם אצל זמרילים מלך מארי מצאנו דברים מוכרים. אם המיתוס הבבלי מזכיר את פרשת בריאת העולם, הרי שבקישוטי הארמון במארי נמצאו תיאורים המזכירים את פרשת גן עדן: קילוחי מים הנפרדים לארבעה ראשים, ועצים ולידם כרובים⁵⁵². אלו מעלים בזכרוננו את הפסוקים: "וַיִּקְרָא יְצָא מַעַדֵּן לְהִשְׁקוֹת אֶת הַגֶּן וּמִשָּׁם יִפְרֹד וְהָיָה לְאַרְבָּעָה רָאשִׁים... וַיִּשְׁכֵּן מִקֶּדֶם לְגֵן עֵדֶן אֶת הַפְּרָדִים" (בראשית ב, י; שם ג, כד). מלבד זאת, "מתייחד הנוהל המשפטי במארי בקווים מסוימים שלקצתם נמצאת מקבילה במקרא"⁵⁵³. גם אצל זמרילים, בן דורו של חמורבי, נמצא אם כן דמיון לתורה.

חמורבי והתורה

חמורבי חי בתקופת האבות, ויש אף המזהים אותו עם המלך 'אמרפל' מימי אברהם (בראשית יד, א). כלומר חמורבי חי דורות רבים לפני יציאת מצרים ומתן תורה. מה פשר הדמיון בין הספרות הבבליה בזמנו לבין התורה? אנשי ביקורת המקרא רואים בתעודות הבבליות מקור לדברים בתורה: פרשת משפטים מחקה את חוקי חמורבי, פרשת הבריאה יסודה בעלילת תיהמת, ופרשת נח היא עיבוד של עלילות גילגמש. המאמינים דחו זאת ובמיוחד השתדלו להראות שהדמיון בין חוקי חמורבי לדיני התורה הוא

⁵⁵⁰ שפרה וקליין, בימים הרחוקים ההם, ת"א תשנ"ז, עמ' 9; פישמן, אוצר המיתולוגיות והמיתוסים, ישראל 2002, עמ' 191.

⁵⁵¹ קאסוטו, א"מ ב', עמ' 493.

⁵⁵² מלמט, א"מ ד', עמ' 561.

⁵⁵³ מלמט, שם, עמ' 576.

מקרי⁵⁵⁴. קיימת גם דעה האומרת שדברים אלו מקורם בנביאים שקדמו לאברהם אבינו, כדוגמת שם ועבר⁵⁵⁵. נקודת המוצא של כולם היא שחמורבי חי בתקופת האבות, וזאת מניין? הזמן המדעי שניתן לחמורבי היה המאה הכ"ב לפה"ס, והוא נקבע על סמך תעודה בבליית מימי בית שני. לאחר מכן נמצאו תעודות קדומות יותר (תעודות מארי) המוכיחות שחמורבי חי בימי המלך האשורי שמי-אדד, שעל פי רשימת מלכי אשור זמנו הוא המאה הי"ח לפה"ס. הרשימה האשורית נחשבת אמינה יותר מן התעודה הבבלית, ולכן תוקן זמנו של חמורבי למאה הי"ח לפה"ס, (יש מאחרים או מקדימים עד מאה שנה). זמנו של חמורבי קדום לפי זה במאות שנים למתן תורה (מאה ט"ו או י"ד לפה"ס).

חוסר אמינותה של רשימת המלכים

זמנו של חמורבי מבוסס אם כן על רשימת מלכי אשור, אך גם היא אינה אמינה מהסיבות הבאות:
א. בחלקה הראשון של רשימה זו, המונה את אבותיו של שמי-אדד, נוספו שמות דימיוניים: "הרשימה מזכירה את אבותיו האמיתיים ובצידם אבות מדומים... הכללתם נועדה להוסיף לו יוקרה"⁵⁵⁶. אם תחילתה של הרשימה הוא כוזב, מניין שהמשכה הוא מדויק?
ב. רשימה זו המסתיימת בתגלת-פלאסר, היא ככל הנראה מימי יורשו סרגון (מאה ח' לפה"ס). מימי בנו של סרגון – המלך סנחריב – קיימת כתובת שמספר השנים המופיע בה אינו תואם את האמור ברשימה, וכך גם אצל בנו, המלך אסרחדון. לחוקרים לא נותר לומר אלא ש"סופרי אסרחדון ערכו את החשבון בדרך שטיבה לא התברר לנו עדיין כל צרכו"⁵⁵⁷.
 אם כן, אפילו סופרי ממלכת אשור שחיו בדור הסמוך לחיבור הרשימה לא נתנו בה אימון, ולכן הרשו לעצמם לכתוב מספרים כפי הבנתם, השונים מן הכתוב ברשימה. הדבר מגביר את החשד שלרשימה נוספו מלכים פיקטיביים.

[סיבה אפשרית להוספת השמות היא, שבימי תגלת-פלאסר הגיעו כיבושי אשור לראשונה לארצות מרוחקות (וארץ ישראל בכללן). המפגש עם תרבויות זרות עורר את השאלה למי הבכורה, כלומר איזה עם עתיק יותר, ולשם כך נזקקו האשורים להאריך את תולדותיהם, ולהוסיף שמות לא אמיתיים].

ג. סיבה נוספת להטיל ספק בקיומם של חלק מהמלכים המוזכרים ברשימה היא, שקיים דמיון מתמיה בין מלכים שחיו כביכול במאות י"ג-י"א לפה"ס (מלכי האימפריה האשורית התיכונה) עם מלכים מהמאות י"ד-י"א לפה"ס (מלכי האימפריה המאוחרת). נשווה ציטוטים המתייחסים לשלמנאסר א' וב' מהאימפריה התיכונה לציטוטים המתייחסים לשלמנאסר ג' וד' מהאימפריה המאוחרת: שלמנאסר א' – "ניצל את הסתבכות החיתים... פלש לאררט, פשט על כרכמיש, פתח את דרכי המסחר בכיוון צפון מערב."

שלמנאסר ב' – "מלך בתקופה של לחץ ומתיחות."

אלה הם המלכים מהאימפריה התיכונה, ולעומתם המלכים מהאימפריה המאוחרת:

שלמנאסר ג' – "פורר את ברית המדינות הנאו-חיתיות שבראשן עמדה כרכמיש... הדביר גם את אררט... הבקיע דרך אל מקורות חמרי הגלם באנטוליה ובצפון סוריה."

שלמנאסר ד' – "מלכותו היתה תקופת ירידה לאשור."⁵⁵⁸

[גם שמות מלכי החיתים (אויבי שלמנאסר א') ומלכי הנאו-חיתים (אויבי שלמנאסר ג') דומים זה לזה, אף שעל פי המקובל במחקר מדובר בשני עמים שונים. ההיסטוריונים מצביעים על "נטייתם

⁵⁵⁴ זר-כבוד, מה בין משפטי התורה לחוקי עמורבי?, בתוך: אלינר ואחרים (עורכים), ספר זיידל – מאמרים בחקר התנ"ך, ירושלים תשכ"ב, עמ' 18-22; גרילק, ה"דמיון" שאיננו דמיון, ניצוצות 9, תשנ"ג, עמ' 44-54.

⁵⁵⁵ הראי"ה קוק, אדר היקר, ירושלים תרס"ו, עמ' מ"ב.

⁵⁵⁶ מלמט, מארי וישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 149-150.

⁵⁵⁷ תדמור, ההיסטוריה של עם ישראל, כרך ב', עמ' 45.

⁵⁵⁸ אנציקלופדיה עברית, ערך שלמנאסר.

הברורה של השליטים הנאו-חיתים להיקרא בשמות חתיים היסטוריים... אבל עלינו לדעת שהם אינם צאצאי החיתים"⁵⁵⁹].

גם לתגלת-פלאסר א', שהיכה את ארם וכיבושיו הרחיבו את האימפריה התיכונה עד לים התיכון, ולתגלת-פלאסר ג' שהיכה את ארם וכיבושיו הרחיבו את האימפריה המאוחרת עד לים התיכון, יש הרבה מן המשותף.

דברים אלו מוליכים למסקנה שמלכי האימפריה התיכונה אינם אלא העתקה כפולה של המלכים המאוחרים.

ד. התאריכים המופיעים בכתובות המלכים שלמנאסר ותכולתי-נינורתה אינם הולמים את תאריכי 'רשימת המלכים', ותומכים בכך שה'אימפריה האשורית התיכונה' לא היתה קיימת במציאות.

כתובות אלו מספרות על מלך קדום מאד (לפני חמורבי ושמי-אדד) בשם 'אילושומה'. שלמנאסר מספר כי עברו 739 שנה מן המלך ארישו בן אילושומה עד לשנה שהוא החל למלוך. תכולתי-נינורתה מספר שעברו רק 720 שנה מהמלך אילושומה עד ימיו. מתי נכתבו כתובות אלו?

מקובל לשייכן לשלמנאסר א' (1273-1244 לפה"ס) ולבנו תכולתי-נינורתה א' (1243-1207 לפה"ס) מהאימפריה התיכונה, וכמובן שלא ניתן ליישב את המספרים המופיעים בשתי הכתובות, משום שלפיהן יוצא שהאב (אילושומה), מלך ב-1963 לפה"ס לכל המוקדם, והבן (ארישו) ב-2012 לפה"ס. כלומר, הבן מלך 49 שנה לפני אביו, וזהו כמובן דבר שלא ייתכן.

על הסתירה בין הכתובות מנסים לענות בתירוץ דחוק: "נראה שיש לראות 720 שנים כמספר עגול של 12X60 ואין להשתמש בו בחישוב כרונולוגי"⁵⁶⁰.

שונה הדבר כאשר אנו משייכים זאת לאימפריה המאוחרת, שגם בה היו מלכים בשמות אלו. כאן שלמנאסר (858-824 לפה"ס) אינו אביו של תכולתי-נינורתה (890-884 לפה"ס) אלא נכדו, וכך מתגלית התאמה: האב (אילושומה) ב-1610 לפה"ס, ובנו (ארישו) ב-1597 לפה"ס.

אם אילושומה וארישו חיו בסביבות שנת 1600, חמורבי ושמי-אדד חיו בהכרח מאוחר יותר. רשימת המלכים הארוכה לא יכולה להיכנס כולה לתוך הזמן שנותר, ועלינו להשמיט חלק ממנה, כלומר, את האימפריה התיכונה שאינה אלא יצירת הדמיון.

מתי חי חמורבי?

שמי-אדד מלך 33 שנה, ובשנתו ה-23 החל למלוך חמורבי (מלך 42 שנה). על פי כתובת שלמנאסר, הנזכרת בפיסקה הקודמת, נוכל לחשב מתי חיו מלכים אלו.

בכתובת זו נאמר בין היתר, שעברו 580 שנה מתיקון שעשה שמי-אדד באחד המקדשים, עד לראשית מלכות שלמנאסר. מכיון שלמנאסר החל למלוך בשנת 858 לפה"ס, הרי ששמי-אדד תיקן מה שתיקן בשנת 1438 לפה"ס.

מכיון שאיננו יודעים באיזו מ-33 שנות מלכותו עשה שמי-אדד את התיקון הנזכר, אנו רק יכולים לומר שתחילת מלכותו היתה בין 1470 ל-1438 לפה"ס. ומכאן ראייה שחמורבי, שמלך 23 שנים אחרי שמי-אדד, החל למלוך בין 1447 ל-1414 לפה"ס. (אמנם גם לכתובת שלמנאסר שעליה הסתמכנו יש להתייחס בהסתייגות, אך היא ודאי יותר אמינה מהרשימה המאוחרת).

חמורבי חי אם כן בסביבות שנת 1400 לפה"ס, וכאמור, חיבר קובץ חוקים. הוא לא היה היחיד לעשות זאת, וכמוהו נהגו מלכים אחרים בני זמנו (איבל-פיאל מלך אשנונה, נידנושה מלך דיר), ו'מסתבר שסגנון זה היה מסימני התקופה'⁵⁶¹. מה גרם למלכים באותה תקופה לחבר ספרי חוקים?

⁵⁵⁹ מזר, א"מ ערך חת, עמ' 337.

⁵⁶⁰ תדמור, ההיסטוריה של עם ישראל, כרך ב', עמ' 44.

⁵⁶¹ תדמור, א"מ ד', עמ' 76.

ייתכן שהלשון שבה נכתבו חוקי חמורבי תוכל להסביר זאת, שכן היא מראה על שאילה מטכסט מערבי: "שפת הקודקס בכל בנינה קרובה מאד לשפה הארמית... שפתו המקורית בודאי היתה "שמיט מערבית", ארמית (או עברית קדומה)".⁵⁶² כשנזכר כי ספר חוקי חמורבי מחקה אם כן ספר חוקים דומה הכתוב בשפה 'שמיט מערבית'. כשנזכר כי המאה ה'ט"ו לפה"ס היא זמן יציאת מצרים ומתן תורה, נוכל לנחש מהו המקור ה'שמי מערבי' שנתן את ההשראה לחמורבי ולבני דורו לחבר ספרי חוקים.⁵⁶³

תעודות מארי ודור ההתנחלות

הזכרנו לעיל את זמרילים מלך העיר 'מארי', בן זמנו של חמורבי. מימיו שרד ארכיון של תעודות בכתב היתדות, שבהם מוזכרת גם העיר הכנענית חצור בלא פחות מ-20 תעודות.⁵⁶⁴ שמו של מלך חצור בתעודות מארי הוא 'בני-אדד', המזכיר את שמו של מלך חצור בימי יהושע והשופטים: 'יבין' (יהושע יא, א; שופטים ד, ב).

מאחת התעודות עולה שמעמדו של יבני-אדד היה גבוה ביותר: "ראויה לתשומת לב העובדה שמבין כל השליטים הנזכרים בתעודה, נושאים רק אבני-אדד וחמורבי את התואר 'מלך'".⁵⁶⁵ בדומה למסופר על ממלכת חצור בימי יהושע: "וַיָּשָׁב יְהוֹשֻׁעַ בָּעֵת הַהִיא וַיִּלְפָּד אֶת חָצוֹר, וְאֵת מֶלֶכָהּ הָכָה בַּחֶרֶב. כִּי חָצוֹר לָפָנִים הָיָה רֹאשׁ כָּל הַמְּלָכֹת הָאֵלֶּה" (יהושע יא, י). מארי סחרה גם עם ארץ ישראל, ובתעודות העוסקות בכך נמצאו שמות עבריים. על כך כותב החוקר מלמט: "בייחוד אמיצה הזיקה לשמות הקדומים בישראל מתקופת האבות וימי הנדודים וההתנחלות".⁵⁶⁶

במארי פוענחו אלפי לוחות, ולא נמצא בהם כל זכר למצרים. מצרים היתה מעצמה ממדרגה ראשונה, ואין לחוקרים הסבר מניח את הדעת לכך: "היעדר שמה של מצרים מתעודות מארי תמוה מאד".⁵⁶⁷

אך גם בארץ ישראל יש תקופה (יחידה) שבה לא מצאו הארכיאולוגים כל סימן לקשר עם מצרים, והיא תקופת הברונזה הביניימית.⁵⁶⁸ שהיא התקופה שבה נכנסו בני ישראל לארץ, כפי שהראנו לעיל (בפרק 'כיבוש יהושע'). זהו בערך גם זמןן של תעודות מארי, והסיבה שמצרים לא מופיעה בהן היא, משום שהיא לא התאוששה עדיין מהמכות שניחתו עליה, ולכן לא היתה לה השפעה בארצות מסופוטמיה.

בחוקי מארי קיים דבר נוסף המוכר לנו מדור ההתנחלות, והוא החוק האוסר להעביר נחלה משבט לשבט. זהו דין לא רגיל בחוקות העמים, אך מוכר לנו מספר במדבר: "וְלֹא תִסָּב נַחֲלָה לְבִנֵּי יִשְׂרָאֵל מִמָּטָה אֶל מָטָה, כִּי אִישׁ בְּנַחֲלַת מָטָה אֲבֹתָיו יִדְבְּקוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (במדבר לו, ז), והתקיים רק בדור ההתנחלות, כמאמר חז"ל "דבר זה לא יהא נוהג אלא בדור זה" (בבלי תענית ל:). מקבילה נוספת לדור ההתנחלות הוא הנוהל שנהג במארי להפוך את שלל המלחמה ל'חרם', ובכך לאסור על החיילים להנות ממנו: "החרם – ... היו משתמשים כדי למנוע את הצבא מלבזז

⁵⁶² קורנגרין, חוקי המזרח הקדמון, תל-אביב תש"ד, עמ' 9.

⁵⁶³ השתמשו במספרים המקובלים, אך בפרק 'מתי צר סנחריב על ירושלים?' (ובנספחים) הראנו שיש להחסיר הן בתולדות ישראל והן בתולדות אשור. כך שיציאת מצרים אירעה בשנת 1405 לפה"ס וחמורבי החל למלוך בין 1373 ל-1339 לפה"ס. כלומר הוא החל למלוך כמה עשרות שנים לאחר מתן תורה.

⁵⁶⁴ מלמט, חצור בתעודות מארי, באר שבע – כרך ט"ו, תשס"ב, עמ' 80.

⁵⁶⁵ מלמט, מארי והמקרא, ירושלים תשל"ד, עמ' 107.

⁵⁶⁶ מלמט, א"מ ד', עמ' 570.

⁵⁶⁷ תדמור, ההיסטוריה של עם ישראל – כרך ב', עמ' 50.

⁵⁶⁸ כוכבי, תקופת הברונזה התיכונה I (תקופת הברונזה הביניימית) בארץ ישראל, קדמוניות 6 (תשכ"ט); אורן, קשרי גומלין בין הלבנט למרחב האיגאי בשלהי תקופת הברונזה הקדומה, ארץ ישראל כ"ז, תשס"ג, עמ' 10-15.

את שלל המלחמה"⁵⁶⁹. גם זהו דבר לא רגיל בחוקי העמים, המוכר לנו ממלחמות שניהלו בני ישראל בדור ההתנחלות. כך נעשה בערד: "וַיֵּדֶר יִשְׂרָאֵל נֶדֶר לַה' וַיֹּאמֶר אִם נָתַן תִּתֶּן אֶת הָעָם הַזֶּה בְּיָדִי וְהִתְרַמְּתִי אֶת עֲרֵיהֶם" (במדבר כא, ב). ולאחריה בכיבוש יריחו: "וְהָיְתָה הָעִיר חָרָם, הִיא וְכָל אֲשֶׁר בָּהּ לַה'... שְׁמָרוּ מִן הַחָרָם, כֹּפֶן פְּחִירֵימוֹ וְלִקְחָתָם..." (יהושע ו, יז-יח). גם כתיבי מארי תומכים אם כן בתיארוך חמורבי לדור שאחר יציאת מצרים.

התורה וספרות העמים

דמיון בין דברי התורה ליצירות ספרותיות של עמים אחרים, אינו מצטמצם לימי חמורבי. לדוגמא ניתן להביא את אגדת הולדת סרגון שנמצאה בספריית המלך אשורבניפל (סוף ימי בית ראשון): "נולדתי בסתר, אמי שמתני בתיבת גומא וסגרה את פתחה בזפת, שמתני בנהר ושואב מים העלני וגדלני כבנו"⁵⁷⁰. דברים אלו מזכירים כמובן את הסיפור המקראי על הולדת משה. גם כתיבי העיר הכנענית 'אוגרית', ובכתבים נוספים, קיימים קווי דמיון לכתיבי הקדש, וחוקרים רבים מבקשים לראות בתעודות אלו את ה'מקורות' למקרא. בדיון זה יש להחיל את הכלל "מטיבם של קרובים אתה לומד על הרחוקים". שכן גם בזמננו יש דמיון בין דת ישראל לדתות אחרות. כאן אין ספק מי המקור ומי החיקוי. הספר היהודי המקודש נשתמר ללא שינוי במשך כל שנות הגלות, בעוד עמי העולם נטשו זה אחר זה את מסורת אבותיהם, וקיבלו עליהם את האמונה בתנ"ך.

מסתבר שכך גם אירע בימים הרחוקים. חוקי חמורבי, אגדת סרגון, כתיבי אוגרית ותעודות מסוג זה מלמדות ש'ספר הספרים' נערץ היה כבימינו, ותוכנו השפיע כבר אז על ספרות העולם.

לסיכום: לחוקי חמורבי יש דמיון לחוקי התורה. חמורבי מתוארך לתקופת האבות (סביבות 1800 לפה"ס) ולכן יש הסוברים כי חוקי התורה מחקים את חוקי חמורבי. תיארוך חמורבי מיוסד על רשימת המלכים האשורית, שבחלקה הראשון רשומים מלכים דמיוניים, והמשכה נחשב לאמין.

בפרק זה ראינו כי השוואת המשך הרשימה לכתובות קדומות, מוכיח כי גם בחלקים מאוחרים יותר של הרשימה נוספו מלכים דמיוניים.

מכאן נובע שיש לתקן את תיארוך חמורבי ולהעמידו בימי יהושע (סביבות 1400 לפה"ס), ואם כך, מסתבר שחמורבי הוא ששאל מחוקי התורה ולא להפך.

⁵⁶⁹ מלמט, א"מ ד', עמ' 577.

⁵⁷⁰ שפרה וקליין, בימים הרחוקים ההם, עמ' 632.

פרק לח: סיכום הספר

ספרנו פתח בשאלה: האם מתאימים ממצאי הארכיאולוגיה לכתוב בתנ"ך? נושא זה הוא ים שאין לו סוף, שמתוכו השתדלנו לדלות כמה שיותר מידע היכול לענות על השאלה. המסקנה היא כי הממצאים אכן מתאימים למסופר במקרא, אך תנאי מוקדם לכך הוא תיקון לוח הזמנים המופיע בספרי ההיסטוריה, שהוא שגוי בלא קשר לתנ"ך. ולכן הראנו מהו לוח הזמנים הנכון לדעתנו.

קורא המצוי בנושא יכול היה להיווכח, כי על אף חשיבותה של עבודתו החלוצית של ד"ר עמנואל וליקובסקי, לא קיבלנו את תיארוכיו לשושלות המצרים, אלא רק בחלקם (לראשית שושלת י"ח ולשושלות כ'-כ"א). ההבדל ניכר במיוחד בתיארוך יציאת מצרים: לדעת וליקובסקי היא היתה סמוך לעליית שושלת ט"ו, ולדעתנו בסוף שושלת ד'!

צעד חשוב נוסף עשה הספר 'התנ"ך האבוד' העוסק בעיקר בארכיאולוגיה של ארץ ישראל. קיבלנו (באופן כללי) את חלקו הראשון של התיארוך שהציע 'התנ"ך האבוד' (עד תקופת הברונזה התיכונה). [למעט תיארוך יציאת מצרים (לדעתו סוף שושלת ו', ולדעתנו סוף שושלת ד')]. מכאן ואילך (מתקופת הברונזה המאוחרת), דרכינו נפרדות לחלוטין:

לדעת 'התנ"ך האבוד' תקופת הברונזה המאוחרת היא סוף ימי בית ראשון, תקופת ברזל 1 היא ימי שיבת ציון, ותקופת ברזל 2 היא התקופה ההלניסטית. לדעתנו תקופת הברונזה המאוחרת לא היתה קיימת בפני עצמה, תקופת ברזל 1 היא סוף ימי בית ראשון, ותקופת ברזל 2 היא ימי גלות בבל וימי שיבת ציון.

מן האמור בספרנו (ומן הנספחים), עולה כי בלוח הזמנים של ארץ ישראל יש לבצע את התיקונים הבאים:

א. התקופה הכלקוליתית בארץ ישראל זהה לראשית תקופת הברונזה הקדומה. (ראיות הובאו בנספח 'מתי התחילה התרבות הגרזאית'?).

ב. תקופת הברונזה הביניימית היא קצרה, וארכה עשרות שנים בלבד. (ראיות הובאו בנספח 'באיזו תקופה היתה שושלת י"ב?').

ג. תקופת הברונזה התיכונה 2 מקבילה לסוף ימי הממלכה הקדומה במצרים ולתקופת הביניים א', ותקופת הברונזה התיכונה 2 מקבילה לממלכה התיכונה במצרים (שושלת י"ב). (ראיות הובאו בנספח 'בימי איזו שושלת היתה תקופת הברונזה התיכונה 2?').

ד. תקופת הברונזה המאוחרת לא התקיימה במציאות. חלקה הראשון זהה לתקופת הברונזה התיכונה 2, וחלקה השני זהה לתקופת ברזל 1. (ראיות הובאו בפרק 'תקופת הברונזה המאוחרת – תקופה דמיונית').

ה. תקופת ברזל 2 אינה ימי בית ראשון (מאות י-ז לפה"ס): חלקה הראשון הוא ימי גלות בבל (אמצע מאה ו' לפה"ס). (ראיות הובאו בפרק 'התקופה הבבלית'). והמשכה הוא ימי שיבת ציון (סוף מאה ו' – ראשית מאה ה' לפה"ס). (ראיות הובאו בפרקים 'למלך', 'הנגב בימי שיבת ציון', 'מי הבירה').

בלוח הזמנים של מצרים יש לבצע את התיקונים הבאים:

א. התרבות הגרזאית במצרים אינה 'קדם-שושלתית', אלא מזמן שושלות ג'-ד'. (ראיות הובאו בנספח 'מתי התחילה התרבות הגרזאית?').

ב. תקופת הממלכה החדשה במצרים לא היתה קיימת במציאות: חלקה הראשון זהה עם הממלכה התיכונה (שושלת י"ב). (ראיות הובאו בפרק 'הממלכה החדשה במצרים – ממלכה דמיונית – חלק א'). חלקה השני זהה עם שושלת כ"ו. (ראיות הובאו בפרקים 'תקופות ללא שרידים', 'תקופות שחזור', 'מלכים וכפיליהם', ו'מתי נכתבו איגרות אל-עמרנה'). וחלקה האחרון זהה עם שושלות כ"ח-ל' (ראיות הובאו בפרק 'הממלכה החדשה במצרים – ממלכה דמיונית – חלק ג').

ג. שושלת כ"א לא היתה שושלת מלכותית, אלא שושלת של כהני דת בתקופה הפרסית, עד ראשית ימי בית תלמי (ראיות הובאו בפרק 'הממלכה החדשה במצרים – ממלכה דמיונית – חלק ג').

ד. שושלות כ"ב-כ"ג מלכו רק כ-90 שנה, ולא 220. יוצא מכך שלא קיימת תקופת 'שושלת כ"ג'. (ראיות הובאו בפרק 'המושע בימי יהואחז').

ה. בשושלת כ"ה היו רק שני מלכים (ראיות הובאו בנספח 'כמה מלכים מנתה השושלת הכושית?'). תיקון נוסף שיש לעשות בכל הלוחות הוא קיצור השנים, משום שלחלק ממלכי ישראל, יהודה ואשור, וכן בשושלת י"ט במצרים נמנו שנים של ששה חדשים. (ראיות הובאו בפרק 'מתי צר סנחריב על ירושלים?').

לאור דברים אלו יוצא כי לוח הזמנים הנכון אינו זה שהבאנו בתחילת חלק ב' אלא זה:

לוח זמנים מתוקן

התאריך (לפנה"ס)	מצרים	ארץ ישראל	תנ"ך
2000-1650	שושלות א'-ב'	ברונזה קדומה א' (כלקולית-ע'סולית)	תקופת האבות
1650-1550	שושלת ג'	ברונזה קדומה ב'	יוסף
1550-1405	שושלת ד'		שיעבוד מצרים
1405-1365	שושלת ה'	ברונזה קדומה ג'	נדודי בני ישראל במדבר
1365-1300		ברונזה ביניימית	כיבוש יהושע
1300-1000	שושלות ו'-י"א	ברונזה תיכונה א2	תקופת השופטים
1000-840	שושלת י"ב (ראשית שושלת י"ח)	ברונזה תיכונה ב2 (ברונזה מאוחרת 1)	שאול, דוד, שלמה רחבעם, אבים, אסא
840-785	שושלות י"ג-ט"ז		יהושפט-אחאב
785-693	שושלת כ"ב (לובית)		יהואש עד חזקיהו חרבן שומרון (-693)
693-663	שושלת כ"ה (כושית)		חזקיהו
663-655	כיבוש אשורי		מנשה
655-600	ראשית שושלת כ"ו = סוף שושלת י"ח (עד -584)	ברזל 1 (ברונזה מאוחרת 2)	יאשיהו, יהויקים
600-525		תחילת ברזל 2	סוף בית ראשון (חורבן הבית -586)
			גלות בבל (538-586 לפנה"ס)
525-485	שושלת כ"ז (פרסית)	אמצע ברזל 2 (למלך')	שיבת ציון
485-430		סוף ברזל 2 (וורדה')	מרדכי ואסתר, עזרא ונחמיה
430-400		התקופה הפרסית	
400-370	שושלת כ"ח-ל' (שושלת כ')		

נספחים

תוכן הענינים

נספח א': האם נמצא קשר בין אמתתפ לצפנת פענח?	[לפרק א]
נספח ב': מתי התחילה התרבות הגרזאית?	[לפרק ב]
נספח ג': על איזו שושלת מדברים פפירוס איפואר ונפר-רח'ו?	
נספח ד': הפירמידות	
נספח ה': מהי ארץ רעמסס?	
נספח ו': מהי ארץ גושן שבארץ ישראל?	
נספח ז': מהו 'בעל צפון'?	
נספח ח': היכן ים סוף?	
נספח ט': מי היו החיקסוס?	
נספח י': היכן מת אהרן, בהור ההר או במוסרה?	[לפרק ד]
נספח י"א: האם מת אהרן בארץ ישראל?	
נספח י"ב: האם קיימת מצבה לאהרן?	
נספח י"ג: מתי חרבה ערד?	
נספח י"ד: היכן היו 'גוים' ו'חרושת הגוים'?	[לפרק ו]
נספח ט"ו: האם ישב יבין בחצור?	
נספח ט"ז: היכן יצק שלמה את כלי בית המקדש?	
נספח י"ז: באיזו תקופה היתה שושלת י"ב?	[לפרק ח]
נספח י"ח: אורוות שלמה	
נספח י"ט: מי הם ה'שותו'?	
נספח כ': מהי 'המכמתת אשר על פני שכם'?	[לפרק יז]
נספח כ"א: מדוע עזב ירבעם את שכם?	
נספח כ"ב: האם קיימת סתירה בין כתובת סנחריב לספר מלכים?	[לפרק כב]
נספח כ"ג: כמה מלכים מנתה השושלת הכושית?	
נספח כ"ד: רשימת מלכי יהודה וישראל	
נספח כ"ה: רשימת מלכי אשור	
נספח כ"ו: מי היו החבירו?	[לפרק כג]
נספח כ"ז: היכן נמצאה טביעת חותמו של גמריהו בן שפן?	[לפרק כה]
נספח כ"ח: 'משא מצרים' של ישעיהו בהקבלה לימי אל-עמרנה	[לפרק כו]
נספח כ"ט: למה התכוון יחזקאל במילים 'בעשרים ושבע שנה'?	[לפרק כז]
נספח ל': כתובת אכיש בן פדי	[לפרק כח]
נספח ל"א: מדוע סמלי המלכות הפרסיים נמצאו דווקא ביהודה?	
נספח ל"ב: של מי החיצים שנמצאו בשכבת החורבן בירושלים?	[לפרק כט]
נספח ל"ג: מדוע היתה ירושלים כה קטנה?	
נספח ל"ד: אורך התקופה הפרסית	
נספח ל"ה: מי ביטל את המזבחות בערד ובסביבות ירושלים?	
נספח ל"ו: שנהבי שומרון	[לפרק ל]
נספח ל"ז: מהי עירו האמיתית של ידון?	
נספח ל"ח: כמה היה השקל הכתוב בתורה?	[לפרק לב]
נספח ל"ט: משקלות הגרה	
נספח מ': שלישית השקל	
נספח מ"א: איך גדל ה'שקל'?	
נספח מ"ב: האם היו ערים בארץ ישראל בתקופת הברונזה הקדומה?	[לפרק לד]
נספח מ"ג: היכן הוא נחל יבוק?	
נספח מ"ד: הקיימת מחלוקת בחז"ל לגבי מקום קבורת רחל?	[לפרק לו]
נספח מ"ה: היכן נמשח שאול למלך? היכן הוא אלון תבור? ומהי 'גבעת האלהים'?	
נספח מ"ו: האם המזבח שנחשף בהר עיבל הוא מזבח יהושע?	[לפרק לח]
נספח מ"ז: המספרים במקרא	
נספח מ"ח: האם יכולה הארכיאולוגיה לפתור את חידת השיעורים?	[כללי]
נספח מ"ט: כיצד יתאים הכתוב על ה'ים' של שלמה לידע המתמטי?	

נספח א': האם נמצא קשר בין אמתתפ לצפנת פענח?

בפרק א' זיהינו את יוסף עם המשנה למלך בימי פרעה ג'וסר ששמו היה אמתתפ. בתורה נאמר ששמו של יוסף היה "צפנת פענח" (בראשית מא, מה). האם יש עדות שגם אמתתפ נקרא 'צפנת פענח'? לפני שנענה, ננסה להבין את השם "צפנת". מסתבר כי הוא זהה לשם 'צפון' שהוא שמו של האל המצרי 'סופד' (כמו שנראה להלן בנספח 'מיהו בעל צפון'). האם נמצא קשר בין אמתתפ לסופד? אכן. שהרי לאחר מות אמתתפ מרכז הפולחן של האל סופד היה בעיר סקארה, עירו של אמתתפ, ופולחן זה היה משותף עם פולחן אל החכמה 'שמון', שזוהה עם אמתתפ, והכהן נקרא גם 'כהן-שמון' וגם 'כהן-סופד'. זאת ועוד, סופד "מתואר כיצור אנושי בעל לבוש של בני אסיה. בדמות זו הוא מופיע כבר בימי הממלכה העתיקה".⁵⁷¹

מכך יוצא שאמתתפ זוהה עם האל 'סופד'-צפנת, וההבנה כי אמתתפ הוא יוסף מסבירה היטב מדוע המצרים תיארו את סופד כאל שהגיע מאסיה.

מצאנו את צפנת-סופד, וראינו כי התקיימה זיקה בין יוסף-אמתתפ לצפנת-סופד. אך מה פשר חלקו השני של השם – 'פענח'?

'פענח' פירושו: 'החי', ו'צפנת פענח' פירושו: 'האל סופד החי'.⁵⁷² אך אם שמו היה סופד-פענח מדוע הוא ידוע בשם אמתתפ? התשובה היא שאמתתפ היה השם שניתן לו ככהן און, שהרי מצאנו שם זה בין כהני און בדורות מאוחרים.⁵⁷³ מכיון שעל יוסף מסופר שקיבל את השם צפנת-פענח ולאחר מכן נשא את בתו של כהן און, יוצא שאת השם אמתתפ קיבל מאוחר יותר, כשירש את תוארו הנכבד של חותנו, והשם אמתתפ שהיה יוקרתי יותר דחק את השם סופד-פענח.

נספח ב': מתי התחילה התרבות הגרזאית?

בפרק א' זוהה יוסף עם אמתתפ, ולפי זה בני ישראל ירדו למצרים בימי שושלת ג'. מאידך, בפרק ב' זיהינו את ירדת בני ישראל למצרים, עם החדירה מהצפון של אנשי 'התרבות הגרזאית', ותרבות זו החלה בתקופה הקדם שושלתית, הקדומה בהרבה לימי שושלת ג'. לכאורה קיימת סתירה, אך יש לזכור כיצד הגיעו החוקרים לכך שהגדירו את התרבות הגרזאית כ'קדם שושלתית'.

הממצאים שנחשפו בגרזה בחלקם דומים לממצאים מימי הממלכה הקדומה, ובחלקם שונים. מכך הסיק החוקר פיטרי שמדובר בתקופה סמוכה לימי הממלכה הקדומה, אך לא בימי הממלכה הקדומה עצמה. בתחילה סבר שמדובר בתקופה שבאה אחרי הממלכה הקדומה (שושלות ו'-ז'). אחר כך, כשנתגלו ממצאים מתקופה זו, והתברר שאינם דומים לממצאי גרזה, הוקדם תיארוכה של התרבות הגרזאית לתקופה ה'קדם שושלתית' שלפני הממלכה הקדומה.

אך גם תיארוך זה לא נעדר קשיים:

(א) גרדינר עמד על כך שרישומם של המהגרים מהצפון לא ניכר בראשית התקופה השושלתית אלא רק בהמשכה, וסיכם: "עלינו להודות בחוסר הבנתנו את החומר".⁵⁷⁴

(ב) עובי השכבה קטן מאד בהשוואה לאורך הזמן המיוחס לה.⁵⁷⁵

מכל זה עולה שאת התרבות הגרזאית יש לתארך לאמצע הממלכה הקדומה (שושלות ג-ד), והסיבה להבדל בין ממצאים אלו לממצאים אחרים מימי הממלכה הקדומה, הוא מוצאם הזר של התושבים.

הדבר נוגע גם לתיארוכה של אחת התרבויות שהיו בארץ ישראל המכונה 'התרבות הכלקוליתית', שבה עסקנו בפרק 'אתרים מתקופת האבות'. כלי שלב ב' של הכלקוליתיים דומים לכלי הברונזה הקדומה ב',⁵⁷⁶ וכלי שלב א' של הכלקוליתיים נמצאו במכלולי הברונזה הקדומה א', ומכאן שהתרבות הכלקוליתית היא מתקופת הבה"ק א-ב, שהיא ימי השושלות הראשונות במצרים.

אך כיון שהכלים הכלקוליתיים דומים לכלים מצריים המוגדרים 'קדם-שושלתיים', נאלצו להקדים גם את התקופה הכלקוליתית לתקופה הקדם-שושלתית, ולטעון כי במכלולים התערבו כלים מתקופות שונות.⁵⁷⁷

⁵⁷¹ גבעון, אבני סיני, עמ' 126.

⁵⁷² יתכן גם שהכוונה אחרת, שכן בפירמידה שבנה אמתתפ נמצאו שתי כתובות הנוקבות בשם האיש של עיר סופד: 'פרינק' (Giveon, Lexikon der Ägyptologie, V, Wiesbaden 1980, p. 1107), שייתכן שזהו אמתתפ עצמו. כינויו של אמתתפ היה אם כן 'סופד-פרינק' שהוא הכינוי צפנת-פענח שבמקרא.

⁵⁷³ Clayton, Chronicle of the Pharaohs, London 1994, p. 81.

⁵⁷⁴ Gardiner, Egypt of the Pharaohs, p. 397.

⁵⁷⁵ Payne, Catalogue of the predynastic Egyptian collection, Oxford 1993, p. 6.

⁵⁷⁶ דותן, התקופה הכאלקוליתית המאוחרת בא"י, ארץ ישראל י' (תשל"א), עמ' 130.

⁵⁷⁷ גופנא, הגיאוגרפיה היישובית של מישור החוף הארץ-ישראלי בתקופת הברונזה הקדומה, דוקטורט, ת"א תשל"ד, עמ' 164-165.

אך האמת היא שהתרבות הכלקוליתית בארץ ישראל היא בת זמנה של הברונזה הקדומה, כשם שה'תרבות הגרזאית' במצרים היא בת זמנה של הממלכה הקדומה. ההבדלים בין 'התרבות הכלקוליתית' ל'תרבות הברונזה הקדומה', נובעים מכך שאנשי הברונזה הקדומה היו יושבי הקבע, ואילו אנשי התרבות הכלקוליתית היו חברים נוודים שהגיעה מצפון.⁵⁷⁸

נספח ג': על איזו שושלת מדברים פפירוס איפואר ונפר-רח'?

בפך ב' הובאו הפפירוסים 'ייסורי איפואר' ו'נבואת נפר-רח', שבהם מסופר על אסונות שפקדו את מצרים בזמן מסוים, אך לא התפרש בהם מתי היה זמן זה. בשאלה זו חלוקים החוקרים בדעותיהם. יש הסוברים כי מדובר בימי שושלות ז'-י"א, ויש הסוברים כי מדובר בימי שושלות י"ג-י"ז.

אך עיון בפפירוסים מראה כי הזמן שאליו מתייחסות תעודות אלו הוא נפילת שושלת ד', משום שנבואת נפר-רח' פותחת בסיפור על המלך סנפרו שהובא לפניו נביא. המלך ביקש ממנו שיספר על העתיד לקרות לממלכתו והוא החל לכתוב את 'נבואת נפר-רח'. בית המלוכה שהקים סנפרו התקיים רק עד סוף שושלת ד', כך שהאסון העתיד לקרות לממלכתו לא יכול להיות מאוחר יותר.

הוכחה נוספת שמדובר בנפילת שושלת ד', היא הקטע המדבר על ביטול מעמדו של 'רע' כאלהי מצרים. זוהי תופעה חד-פעמית שאירעה רק בסוף שושלת ד', ולא חזרה על עצמה. (גם לא אצל המהפכן הדתי אחנאטון, שנקרא אף הוא 'בן-רע').

מסקנה: הפפירוסים המספרים על תקופה שבה אירעו במצרים אסונות כבדים, מתייחסים לימי נפילת שושלת ד'.

נספח ד': הפירמידות

'פירמידה' אינה מילה מצרית, אלא יוונית. המילה המצרית היא 'פיר-אמ-אס' שאותה שיבשו היוונים ל'פירמידה'. את המילה 'פיראמאס' אין יודעים להסביר. אדוארדס, מגדולי חוקרי הפירמידות, כותב: "משמעות השם מעורפלת."⁵⁷⁹ האם תוכל הקריאה במקרא לתת הסבר לשם המצרי? לשם כך ננסה להבין את הכתובים המדברים על עבדות בני ישראל, אשר הראנו (בפרק ב') כי היתה בימי שושלת ד' (תקופת הפירמידות הגדולות).

בספר שמות מסופר כי פרעה כפה על בני ישראל לבנות לו 'ערי מסכנות' שנקראו 'פיתום' ו'רעמסס' (שמות א, יא). מה פירוש 'ערי מסכנות'?

תשובה לכך נותנים 'כתבי אוגרית'. אלו תעודות מתקופת המקרא שנחשפו בעיר הכנענית 'אוגרית', ובתעודות אלו המילה 'סכנ' פירושה 'מצבה'.⁵⁸⁰ ועל פי זה מובן ש'ערי מסכנות' הם ערי-מצבה, כלומר ערי הפירמידות.⁵⁸¹ (הפירמידה לא היתה מבנה בודד, אלא מבנה ראשי במכלול מבנים שהוקף בחומה. כלומר, מדובר בעיר שלמה שנבנתה כמצבה לזכר המלך המת).

לפי זה, מהי 'פיתום', ומהי 'רעמסס'?

לשם כך עלינו לדעת: מדוע הפירמידה שהיתה מדורגת בימי שושלת ג' הפכה לישירה בשושלת ד'? הסיבה לשינוי בצורת הפירמידה נובע מהמהפך הדתי שעבר על מצרים באותם ימים. בימי שושלת ג' ראו באל 'אתום' את ראש האלים, והאמינו שאתום היה מניף את המלך המת מהפירמידה לשמים כדי להפכו לכוכב-אל.⁵⁸² בהתאם לכך נבנתה פירמידת המדרגות, שהיא כעין גרם מדרגות העולה השמיים.

בשושלת ד' התחזק מעמד אל-השמש 'רע', שנציגו עלי אדמות היה שבר אבן (מטאוריט?) בצורת פירמידה ישירה ששכן במקדש 'רע' ונקרא 'בן-בן'. נציג נוסף של 'רע' היה המלך, שנחשב מעתה לבנו של 'רע',⁵⁸³ ובמותו יהפוך ליצור שמיימי בשם 'בנו'.⁵⁸⁴ בהתאם לכך שונתה הפירמידה ממדרגת לישירה, כדי שתהלוך את קבורת 'בן רע'.⁵⁸⁵

'פיתום' משמעו במצרית 'בית אתום', ו'רעמסס' משמעו 'בן רע' ('רע הוליד אותו'). הכוונה לערי הפירמידות שבתחילה נבנו על פי פולחן 'אתום', ולאחר מכן על פי האמונה שהמלך הוא 'בנו של רע'. עתה, משלמדנו שפיתום ורעמסס הם הפירמידות, נוכל להבין מדוע בשפה המצרית הן נקראו 'פיראמאס', שאינו אלא קיצור של 'פיתום ורעמסס'.

⁵⁷⁸ גופנא, שם, עמ' 134; בר-אדון, מערת המטמון, י-ם תשל"ב, עמ' 223, 219-218.

⁵⁷⁹ Edwards, The Piramidas of Egypt, London 1955, p. 231.

⁵⁸⁰ גינזברג, כתבי אוגרית, עמ' 130-132.

⁵⁸¹ גנור, מי היו הפניקים, ת"א תשל"ה, עמ' 57.

הפירוש הקדומים פירשו ש"מסכנות" הם אוצרות. אך גם פירוש זה יכול להיות מוסב על הפירמידות. כי לא מדובר באוצרות תבואה או כסף וזהב, אלא "ערי מסכנות לפרעה". גופת המלך היא האוצר שלשמו נבנו הערים.

⁵⁸² Shaw and Nicholson, Dictionary of Ancient Egypt, London 1996, p. 45.

⁵⁸³ Clagett, Ancient Egyptian Science, Philadelphia 1989, p. 789.

⁵⁸⁴ Lurker, The Gods and Symbols of Ancient Egypt, London 1995, p. 95.

⁵⁸⁵ Edwards, The Piramidas of Egypt, London 1955, pp. 233-235.

נספח ה': מהי ארץ רעמסס?

בפרק ב' זיהינו את 'ארץ גושן' שבה ישבו בני ישראל, עם שקע פאיוס. עיון בכתוב מראה כי המקום לא הושג על נקלה. יוסף עצמו לא העיז לבקש אותו מפרעה ואמר לאחיו שיגיעו לגושן ואז יבקשו זאת מהמלך (בראשית מו, לד). כאשר ביקשו זאת האחים נענה המלך לבקשתם, אך הורה ליוסף לנסות להושיב את משפחתו בתוך מצרים "במיטב הארץ", ואם בכל זאת ירצו את ארץ גושן, יוכלו לשבת בה (שם מז, ו). יוסף עשה כדבריו: "ויושב יוסף את אביו ואת אחיו ויתן להם אחוזה במיטב הארץ בארץ רעמסס" (שם יא), אף שבסופו של דבר ארץ גושן היתה לארצם של בני ישראל (שם כז).

המקום שבו החלה ישיבת ישראל במצרים נקרא לפי זה 'ארץ רעמסס'. מהי 'ארץ רעמסס'? לשם כך נבדוק את יישובי 'התרבות הגרזאית'. הממצאים בהם מצביעים על זיקה בינם לבין ארץ ישראל, אך יש אתר אחד שבו הדמיון ליישובים בא"י ניכר יותר, ובפרט ליישוב בבאר שבע, שממנה ירדו בני ישראל למצרים (שם מו, ה. ראה על כך בפרק על תקופת האבות).

אתר זה נקרא 'מעדי', מעט מדרום לקהיר, מול הפירמידות הגדולות של גיזה. כך מתואר האתר: "מעדי היא יחידה בין היישובים הידועים במצרים... סגנון בניה וכלים חיצוניים... מכיון שמבנים כאלו נמצאו בבאר שבע, מאמינים הארכיאולוגיים שהם ייבוא, ואולי אף בתים של משתכנים נכרים."⁵⁸⁶

הדמיון המובהק לבאר שבע הקיים באתר זה, מוליך למסקנה כי זוהי 'ארץ רעמסס' שבה הושיבו את בני ישראל כאשר הגיעו מבאר שבע. השם 'רעמסס' הולם היטב את המקום, שהרי בנספח לעיל הוסבר ש'רעמסס' משמעו פירמידה ישרה, ואתר זה נמצא מול גיזה, שהיא האתר העיקרי של פירמידות אלו.

נסיוע לכך ש'רעמסס' היא מעדי, ניתן לקבל ממסורת חז"ל על המרחק שבין רעמסס לבין העיר 'סוכות' הנזכרת בסיפור יציאת מצרים: "ויסעו בני ישראל מרעמסס סכתה" (שם יב, לז). וכמה היה המרחק? 120 מיל לפי מקור אחד (מובא ברש"י על אתר), ו-160 מיל לפי מקור אחר (מדרש תנחומא, ילקוט שמעוני). המספרים נראים כסותרים, אך יש לזכור כי 'מיל' של חז"ל היה לעתים מיל שאורכו כ-1050 מטר, ולעתים המיל הרומאי שאורכו 1480 מטר.⁵⁸⁷ כך ששתי המקורות מכוונים למספר אחד: כ-170-180 ק"מ היה המרחק בין רעמסס לסוכות. סוכות היא מסחורתה של ימינו (ראה להלן בנספח 'מיהו בעל צפון'), והמרחק ממנה למעדי הולם את המרחק המובא בחז"ל. לעומת זאת, המרחק לפר-רעמסס שעל יד טאניס, שהיא הזיהוי היותר נפוץ לרעמסס המקראית, קצר בהרבה.[[]

לסיכום: ארץ רעמסס היא אזור גיזה. השרידים הארכיאולוגיים של מהגרים מהצפון שנמצאו בה (באתר 'מעדי'), הם שרידי משפחת יעקב שיושבה ב'ארץ רעמסס'. [במהדורה הראשונה הצענו זיהוי אחר לארץ רעמסס. עיון נוסף הביאנו למסקנה כי הזיהוי מוטעה, ואזור גיזה הוא הזיהוי הנכון].

נספח ו': מהי ארץ גושן שבארץ ישראל?

בפרק ב' הראנו כי ארץ גושן שבמצרים היא 'ארץ האגם', אשר בשקע פאיוס שממערב לנילוס. גם בדרום ארץ ישראל יש 'ארץ גושן', כמסופר על מלחמת יהושע במלכי הדרום: "ויכם יהושע מקדש ברנע ועד עזה, ואת כל ארץ גושן ועד גבעון" (יהושע י, מא), ושוב: "ויקח יהושע את כל הארץ הזאת, ההר ואת כל הנגב ואת כל ארץ הגושן" (שם יא, טז). מהי אותה ארץ גושן?

במקרא מוזכרת עיר בשם גושן בנחלת יהודה (שם טו, נא), והיו שהציעו כי 'ארץ גושן' הוא האזור שבו נמצאת העיר. אך כנגד זיהוי זה נטען שהעיר גושן יושבת בהר, ואילו בפסוק משמע שארץ גושן איננה בהר. היו שהציעו שזהו צפון סיני עד נחל מצרים,⁵⁸⁸ אך לפי זיהוי זה כבש יהושע את החוף שממערב לפלשת, ואילו בכתוב משתמע שלא: "זאת הארץ הנשארת... מן השיחור אשר על פני מצרים ועד גבול עקרון צפונה לכנעני תחשב" (שם יג, ב-ג). מפסוק זה רואים שהאזור המדובר משתייך ל"ארץ הנשארת" שלא כבשה יהושע, ואינו יכול להיות ארץ גושן שיהושע כבשה.

זאת ועוד, לפי משמעות הפסוק, "מקדש ברנע ועד עזה ואת כל ארץ גושן ועד גבעון", מוזכרות כאן ארבע הפינות של כיבושי יהושע בדרום הארץ: גבעון בצפון, קדש ברנע בדרום, עזה במערב וארץ גושן במזרח. את ארץ גושן יש לבקש אם כן בקצה המזרחי, כמו שעמד על כך נות,⁵⁸⁹ ובעקבותיו גליל.⁵⁹⁰ מהי אם כן ארץ גושן שבדרום מזרח ארץ ישראל?

לאור האמור כי גושן שבמצרים היא 'ארץ האגם', גם גושן שבארץ ישראל היא ליד אגם. הכוונה לאגן הדרומי של ים המלח, שהוא הגבול הדרומי של הארץ, (כולל האזור המקיף אותו ממזרח).

זהו 'מדבר צין' הנזכר בגבולות הארץ. מדבר זה הוא ממזרח לים המלח, שהרי כך אומר הכתוב: "זאת הארץ אשר תיפול לכם בנחלה... והיה לכם פאת נגב ממדבר צין על ידי אדום והיה לכם גבול נגב מקצה ים המלח

⁵⁸⁶ Hoffman, Egypt before the Pharaohs, New York 1979, p. 201.

⁵⁸⁷ וייס, מידות ומשקלות של תורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' שס"א, שס"ד.

⁵⁸⁸ ברור, ארץ גושן שממזרח לדלתא, בית מקרא כ"ח, תמוז תשכ"ו, עמ' 91-92.

⁵⁸⁹ קלאי, גבולות ארץ כנען וארץ ישראל במקרא, ארץ ישראל י"ב, תשל"ה, עמ' 31, הערה 22.

⁵⁹⁰ גליל, מחוזות ההר של ממלכת יהודה, ציון מ"ט, תשמ"ד, עמ' 209.

קדמה" (במדבר לר, ב-ג). הכתוב עובר את הגבול ממזרח למערב ומקדים את מדבר צין לים המלח, ומכאן שמדבר צין נמצא ממזרח לים המלח, ואף הוא כלול בגבולות ארץ ישראל. [והכתוב קורא לו 'פאה', כי הוא בולט ממהלך הגבול הישר].
לסיכום: ארץ גושן שבארץ ישראל היא האזור שסביב האגן הדרומי של ים המלח.

נספח ז': מיהו 'בעל צפון'?

כאשר יצאו בני ישראל ממצרים הם עברו מול מקום המוקדש לאליל ששמו "בעל צפון" (שמות יד, ב). האם נוכל למצוא בפנתיאון המצרי את האל המצרי הקרוי בתורה "בעל צפון"?
מסתבר שזהו האל 'סופד' (בכתובות אשוריות 'צפת') שעל פי האמונה המצרית "הוא שומר על דרך ים סוף... מקדשו הראשי היה ליד דרך חשובה לסיני וא"י"⁵⁹¹. העיר שממנה יוצאת דרך זו נקראה על שמו של האל: פר-סופד (בזמננו: צפת-אל-חנה), ומשם נמשכת הדרך אל 'ת'אכו', היא העיר המקראית 'סוכות', שבה חנו בני ישראל בדרכם לסיני (שמות יג, כ).
הכינוי 'בעל צפון' יובן יותר כאשר נכיר את מקומו של סופד במערך האלים המצרי. הוא השתייך למשפחת אלים: האב – האל סח, האם – האלה ספדת (סוּתִי), והבן – האל סופד.
משפחה זו זוהתה עם כוכבי מזל אוריון. סח זוהה עם אוריון עצמו, ספדת זוהתה עם בן הלווייה הדרומי – 'כלב גדול', וסופד עם בן הלווייה הצפוני – 'כלב קטן'⁵⁹². תרגום המילים 'סופד' ו'סופדת' הוא 'קצה מחודד' (בזכר ובנקבה) והאגיטולוגים התקשו להסבירם,⁵⁹³ אך הם יובנו היטב כאשר צופים במזל אוריון. סופדת היא הקצה הדרומי וסופד הוא הקצה הצפוני ועל כן יאה לו השם 'בעל צפון'.
מסקנה: האל המצרי "בעל צפון" הנזכר בספור יציאת מצרים, הוא האל 'סופד' (צפת).

נספח ח': היכן ים סוף?

היכן הוא 'ים סוף' שאותו חצו בני ישראל? זהו נושא שהתלבטו בו החוקרים וניתנו לו תשובות רבות:

- א. הימה הסירבונית.
- ב. אגם מנולה.
- ג. אגם בלח.
- ד. אגם תמסח.
- ה. האגם המר.
- ו. מפרץ סואץ.

יש אף החוקרים המרחיקים אל עבר הים האדום או מפרץ אילת.
אמנם, לאחר שהראנו (בנספח הקודם) כי "בעל צפון" הוא סופד-צפת, נוכל גם להצביע על ים סוף שבו עברו בני ישראל. שהרי את הים חצו ממקום הקרוי על שמו של "בעל צפון": "על פי חחרות, לפני בעל צפון" (שמות יד, ט), ואת מקום זה נוכל לגלות על נקלה:
הדרך לסיני היוצאת מצפת-אל-חנה דרך 'סוכות', מסתיימת באתר נוסף הנושא את שם האל סופד-צפת: 'אל-ואצפת', השוכן מול אגם תמסח (כ-3 ק"מ). 'אל-ואצפת' הוא 'בעל צפון' שמולו החלו בני ישראל בחציית ים סוף, ואגם תמסח הוא ים סוף עצמו.
גם את פי-חחרות נוכל לגלות. זוהי ס-חרה היושבת ממש על גדות האגם.
כשנמשיך ונבדוק את האגם, נגלה בו מזכרת מן היום שעברו בו בני ישראל. זהו ההר המתנשא בדרום האגם הקרוי 'הר מרים' (ג'בל מרים), הקרוי על שמה של מי שפצחה בשיר במקום זה: "ותקח מרים הנביאה אחות אהרן את התוף בידה, ותצאנה כל הנשים אחריה בתופים ובמחולות. ותען להם מרים: שירו לה' כי גאה גאה, סוס ורוכבו רמה בים" (שם טו, כ-כא).
מסקנה: ים סוף שאותו עברו בני ישראל הוא אגם תמסח.

⁵⁹¹ גבעון, אבני סיני, עמ' 126.

⁵⁹² Shaw and Nicholson, Dictionary of Ancient Egypt, London 1996, p. 276.

⁵⁹³ Givon, Lexikon der Ägyptologie, V, Wiesbaden 1980, p. 1107.

הזיהויים השונים של ים סוף: א. הימה הסירבונית. ב. אגם מנזלה. ג. אגם בלח. ד. אגם תמסח. ה. האגם המר. ו. מפרץ סואץ.

נספח ט': מי היו החיקסוס?

ההיסטוריון המצרי מנתון מספר כי השושלת המצרית ה־17 היתה שושלת של 6 מלכים מבני ישראל ששלטו על מצרים במשך 511 שנה, מן התקופה ש"חרה בנו אף האל" עד ש"יצאו דרך המדבר אל ירושלים". לדבריו על שליטים ישראלים מתייחסים בחוסר אמון, אך העובדה שהיו שליטים זרים באותה תקופה מקובלת במחקר, משום שגם כתובת של המלכה חתשפסות (שושלת ה־18) מספרת על ימים בהם שלטו על הארץ זרים ממוצא שמי ('עאמר').

הבעיה היא שלמעט מלך אחד (ח'יאן) אין שרידים משמעותיים ממלכי החקסוס, ומה שנותר לחוקרים הוא לזהות מלכים אלו עם שמות שנמצאו על חרפושיות (חותמות).

מנתון נוקב גם הוא בשמות אותם מלכים, ועיון בשמות אלו מראה שהנושא מורכב יותר ממה שנראה במבט ראשון. שכן השמות שמביא מנתון אינם דומים לשמות 'מלכי החיקסוס' המקובלים במחקר, אלא דווקא לשמות של מלכים מן השושלות ה־17: פפי, וני, אסי (אצל מנתון: אפפי, יאנא, אסי).

כנראה שההסבר לסיפור ה'חיקסוס' אצל מנתון הוא זה: התקופה שבה זעם האל על המצרים היא סוף שושלת ד'. בעיני הדורות המאוחרים, עם נפילת שושלת ד' פסק השלטון המצרי החוקי, ולא חזר עד לימי הממלכה התיכונה, וגם מלכי שושלות ה־17 נחשבו בין חומסי המלוכה.⁵⁹⁴ מלכים אלו הם המוזכרים בדברי מנתון. היתה גם תקופה מאוחרת יותר שבה שלטו בני אסיה על מצרים, ומנתון עירב את שתי התקופות.

סיפור ה'חיקסוס' אצל מנתון הוא אם כן תערובת של שלשה דברים: הצרות שהיו בימי יציאת מצרים (סוף שושלת ד'), שמות השליטים שמלכו לאחר נפילת שושלת ד', ותיאור שלטון זר על מצרים, שעל פי השרידים שהותיר, היה קצר בהרבה מן הזמן שניתן לו במחקר.

נספח י': היכן מת אהרן, בהור ההר או במוסרה?

מיתת אהרן בהור ההר נזכרת שלש פעמים (במדבר כ, כח. שם לג, לח. דברים לב, נ). לעומת זאת, במקום אחר נאמר כי מיתת וקבורת אהרן היו במוסרה (דברים י, ו), שהיא אחת התחנות שקדמה להור ההר (במדבר לג, ל). כיצד מתיישבים הפסוקים הסותרים?

בכדי לענות על כך, יש להקדים כי הפסוק האומר לכאורה כי אהרן מת במוסרה, היה חלק מנאום משה לבני ישראל לפני מותו, שבו הוא מעלים במופגן את פרשת 'מי מריבה' שאירעה בשנת הארבעים ליציאת מצרים, ובה נגזר על משה ואהרן למות בלי להיכנס לארץ. משה ביקש בכך לומר לבני ישראל, כי הגורם האמיתי למותו היה קדום בהרבה, והוא החטא של בני ישראל במרגלים.

⁵⁹⁴ למבדין, א"מ ערך מצרים.

לכן משה, המזכיר מספר פעמים את הגזרה שנגזרה עליו, תולה זאת בהתנהגותם של בני ישראל: "גם בי התאנף ה' בגללכם לאמור, גם אתה לא תבוא שמה" (דברים א, לז). "ויתעבר בי ה' למענכם ולא שמע אלי" (שם ג, כו). "וה' התאנף בי על דבריכם וישבע לבלתי עברי את הירדן" (שם ד, כא).

כחלק מהסתרת פרשת מי מריבה, מסתיר משה גם את מותו של אהרן בהור החר, כפי שמראה הפסוק: "ונעבור מאת אחינו בני עשיו היושבים בשעיר, מדרך הערבה מאילת ומעציון גבר... ונפן ונעבור דרך מדבר מואב" (שם ב, ח). בין שני חלקי הפסוק קיים ריוח ('פסקא באמצע פסוק'), המרמז על קטע שהושמט, והוא מיתת אהרן בהור החר שהיתה לאחר שעיר ולפני מדבר מואב.

קטע זה שהושמט יחזור ויובא במקום אחר. בקריאה שטחית יראה ממנו כאילו מת אהרן קודם ל'מי מריבה', ורק קריאה מעמיקה יותר תראה כי אין זו הכוונה. כי כוונת משה היתה להראות שהגזרה היתה קיימת עוד לפני פרשת מי מריבה.

וכיצד יש לקרוא את הפסוקים המדברים על מיתת אהרן במוסרה? יש לזכור כי פסוקים אלו הובאו בתוך פסקה העוסקת בהר סיני, וברור כי הם מנותקים מן הכתוב לפניהם ואחריהם. גם את החלק המספר על מיתת אהרן יש לקרוא במנותק מן הכתוב לפניו ואחריו, כך:

"וארד מן ההר, ואשים את הלוחות בארון אשר עשיתי, ויהיו שם כאשר ציוני ה'. [ובני ישראל נסעו מבארות בני יעקן מוסרה] (שם מת אהרן ויקבר שם, ויכהן אלעזר בנו תחתיו). משם נסעו הגדגדה, ומן הגדגדה יטבתה, ארץ נחלי מים. [בעת ההיא הבדיל ה' את שבט הלוי" וכו']

כלומר, כשם שאת הפסקה "ובני ישראל נסעו..." יש לקרוא במנותק מן הכתוב לפניה ולאחריה, כך גם את הפסקה שבתוכה "שם מת אהרן..." יש לקרוא במנותק ממנה.

לסיכום: אהרן מת בהור החר. הפסוק המדבר על מיתת אהרן במוסרה, הוא כתוב שלא במקומו. מקומו הנכון הוא ב'פסקא באמצע פסוק' שבדברים ב, ח. משה ראה לנכון להעבירו למקום אחר, מהטעם שהובא לעיל.

נספח "א: האם מת אהרן בארץ ישראל?

בפרק 'המסע לארץ כנען' מיקמנו את הור החר שבו מת אהרן, בסמוך לתל עירא שבנגב. מקום זה נמצא בתוך גבולות ארץ כנען, המפורטים בפרשת מסעי (במדבר לד). כיצד אם כן נאמר על אהרן "לא יבא אל הארץ אשר נתתי לבני ישראל" (שם כ, כד)?

שאלה דומה קיימת גם בנוגע לכיבוש עבר הירדן על ידי משה: עבר הירדן ודאי שאינו 'חוץ לארץ', שהרי אם כך היה, הוא לא היה ניתן לשבטי ראובן וגד. כיצד אם כן יכול היה משה להיכנס לנחלת ראובן וגד, הרי גם לו נאמר: "לא יבא אל הארץ אשר נתתי לבני ישראל"?

ושאלה מעין זו יש לשאול גם על קדש ברנע, שבה ישבו בני ישראל כאשר נאמר להם כי לא יזכו לראות את הארץ המובטחת (במדבר יד, כג. דברים א, לה). גם קדש ברנע נמצאת בתוך גבולות ארץ כנען שבפרשת מסעי (שם לד, ד). כיצד אם כן נאמר להם כי לא יזכו לראות את הארץ, כאשר הם כבר נמצאים בתוכה?

בכדי לענות על שאלות אלו נביא פסוק מפרשת 'נח', המדבר אף הוא על גבולות ארץ כנען, ובו הגבול מצומצם יותר מן הגבול בפרשת מסעי. כך נאמר בפרשת נח: "ויהי גבול הכנעני מצידון בואכה גררה עד עזה. בואכה סדומה ועמורה ואדמה וצבויים עד לשע" (בראשית י, יט).

כאן מובא גבול מערבי שראשיתו בצידון וסופו בעזה, וגבול מזרחי שראשיתו לא מפורשת, וסופו ב'לשע', המזוהה ב'קליריה' שבחוף המזרחי של ים המלח (תרגום יונתן), ומכל מקום היא מצפון לסדום.

לפי הנאמר בפרשת נח יוצא, כי האזור שמדרום לעזה הוא מחוץ לתחום, אף שהם בתוך גבולות פרשת מסעי. הוא הדין לשטחים שמצפון לצידון: הם כלולים בגבולות פרשת מסעי, אך לא בגבולות פרשת נח. כיצד ניתן ליישב את שני הגבולות הסותרים?

התשובה היא: בתוך ארץ ישראל קיים חלק מובחר יותר הקרוי 'הארץ הטובה', או 'ארץ זבת חלב ודבש', שאינו כולל את כל ארץ ישראל, אלא רק את חלקה. אלו הם הגבולות המופיעים בפרשת נח, (הזהים אולי לגבול "מדן ועד באר שבע").

לפי זה מיושבות השאלות שהעלנו: כאשר נאמר לדור המדבר כי לא יזכו לראות את הארץ, הכוונה היתה לחלק המובחר של הארץ, כדברי הכתוב: "אם יראה איש באנשים האלה, הדור הרע הזה, את הארץ הטובה" (דברים, שם). הוא הדין למשה ואהרן, כדברי משה שביקש: "אעברה נא ואראה את הארץ הטובה" (שם ג, כה), ונענה בשלילה.

לכן אין להתפלא כיצד ישבו בני ישראל בקדש ברנע, כיצד הגיע אהרן להור החר, וכיצד הגיע משה לעבר הירדן. משום שמקומות אלו היו כולם מחוץ ל'הארץ הטובה', אף שהשתייכו לארץ כנען המורחבת.

הבחנה זו בין שתי הדרגות של ארץ ישראל, נמצאת בדברי רבי יוסי הגלילי האומר כי אין להביא ביכורים מעבר הירדן, משום "שאינה ארץ זבת חלב ודבש" (ביכורים פ"א מ"י).

[ובאמת קיים גם חלק שלישי, שאינו כלול אף בגבולות פרשת מסעי: "מנהר מצרים ועד נהר פרת" (בראשית טו, יח), "מים סוף ועד ים פלשתים" (שמות כג, לא). והוא הגבול שעליו נאמר: "ואם ירחיב ה' את גבולך כאשר נשבע לאבותיך, ונתן לך את כל הארץ" (דברים יט, ח).]

לסיכום: האיסור על משה ואהרן ובני ישראל להיכנס לארץ כנען, לא היה על כל הארץ, אלא רק על החלק המובחר שבה, ואילו לשולי ארץ כנען הותר להם להיכנס. לכן אין להתפלא על שקבר אהרן נמצא בתוך ארץ ישראל.

נספח י"ב: האם קיימת מצבה לאהרן?

בפרק 'המסע לארץ כנען' זיהינו את 'הור ההר' שעליו מת אהרן עם ההר הסמוך לתל עירא. במקום זה לא קיימת כל מצבה, והדבר מערער לכאורה את הזיהוי. אך יש לציין כי בכל שלשת המקומות שבהם מסופר על מיתת אהרן בהור ההר לא נזכרת קבורה. במקום היחיד שבו נאמר כי הוא נקבר, הדברים נכתבו בצורה המסתירה את שם המקום. (ראה נספח 'היכן מת אהרן'). דברים אלו מרמזים לכאורה כי בדומה למשה, גם קבר אהרן נעלם. חיזוק לכך ניתן לקבל מדברי ה' למשה, המשווים את מות משה בהר נבו למות אהרן בהור ההר: "מות בהר אשר אתה עולה שמה והאסף אל עמך, כאשר מת אהרן אחיך בהור ההר ויאסף אל עמיו" (דברים לב, נ). אם נכונם דברינו, הרי שאין מקום לחפש את 'מצבת אהרן', שכן זו אינה קיימת.

נספח י"ג: מתי חרבה ערד?

בפרק 'המסע לארץ כנען' זיהינו את חורבן ערד בתקופת הבה"ק עם החורבן בימי יהושע. גם את חורבן שאר הערים (יריחו, העי וכו') בבה"ק זיהינו עם החורבן של ימי יהושע. וכאן מתעוררת בעיה: חורבן ערד קדם במאות שנים לחורבן שאר הארץ. כי בעוד ששאר הערים חרבו בתקופת הברונזה הקדומה ג', ערד חרבה בתקופת הברונזה הקדומה ב'. כיצד אפשר לומר שחורבן ערד, שהיה בבה"ק ב', היה יחד עם חורבן שאר הערים, שחרבו בבה"ק ג'?

אלא שעלינו לבדוק: על סמך מה נקבע כי חורבן ערד היה כבר בבה"ק ב'? ראייה לתיארוך לבה"ק ב' משמשים 'כלי אבידוס' צבועים שנמצאו בשכבת החורבן בערד. אלא שהקביעה כי כלים אלו לא התקיימו בתקופת הבה"ק ג' מוטלת בספק. לדברי פר' בן-תור, שתקופה זו היא תחום מומחיותו, הטיפוס שנמצא בערד "אופייני לבה"ק ב' ואולי עובר לבה"ק ג'".⁵⁹⁵ הוא מוסיף ומספר שבעמק שבסוריה נמצאו כלים אלו בשכבת הבה"ק ג'.⁵⁹⁶ הרי לנו שאין ראייה של ממש שחורבן ערד היה כבר בבה"ק ב'.

מאידך, הקנקנים שנמצאו בערד הם מטיפוס השייך לבה"ק ג'.⁵⁹⁷ זאת ועוד, ביישובי הנגב נמצאה קרמיקה 'ערדית' המיוחסת לבה"ק ב' עם קרמיקה מן הברונזה התיכונה א'.⁵⁹⁸ והרי בין שתי התקופות מבדילה תקופת הבה"ק ג', כיצד יתכן שימוש בו זמני בכלים מתקופות שמבדילות ביניהן מאות שנים? הדבר מלמד שהקרמיקה הערדית המתוארכת לב"ק ב', התקיימה לאמיתו של דבר עד סוף ב"ק ג'.

נוסף את דבריו של חוקר שסקר אתרים בדרום, אשר הממצאים הביאו אותו לפקפק בנכונות התיארוך המקובל: "האתרים שייכים לב"ק ב', מחציתם נמשך גם לב"ק א'... דומה שיש מקום לשאלה אם אכן יש לראות כאן חלוקה לשתי תקופות עם פער ביניהן, או שמא לפנינו רציפות כרונולוגית מב"ק ב' לב"ק א'".⁵⁹⁹

רציפות כרונולוגית לב"ק א' יכולה כמובן להתקיים רק מב"ק ג', ולא מב"ק ב' הקדומה במאות שנים. כלומר, התאריך המקובל (ב"ק ב') הוא שגוי, ויש לשנותו לב"ק ג'.

לסיכום: חורבן ערד מתקופת הבה"ק תוארך לבה"ק ב'. הממצא שעליו נבנה התיארוך אינו מוכיח בהכרח את נכונות התיארוך, והוא נסתר מנתונים אחרים. לכן התיארוך הנכון לחורבן ערד (ולכל מקום בו נמצאה קרמיקה 'ערדית') הוא הבה"ק ג', שהוא הזמן שבו חרבו שאר ערי ארץ ישראל.

נספח י"ד: היכן היו 'גוים' ו'חרושת הגוים'?

בפרק 'תקופת השופטים' אמרנו כי דרום הגליל נקרא 'גליל הגוים'. בשורות הבאות ננסה לאתר את הישובים המקראיים הקרויים על שם ה'גוים'.

בסיפור מלחמת דבורה וברק נאמר כי סיסרא ישב ב'חרושת הגוים'. היכן היא? בכדי למוצאה יש להקדים ולשאול: מהו נחל קישון שבו נערכה מלחמת ברק וסיסרא?

מקובל לחשוב שזהו הנחל הגדול הזורם מעמק יזרעאל מערבה אל הים התיכון, (שהוא כפי הנראה נחל קישון הנזכר במעשה אליהו ונביאי הבעל. מל"א יח, מ). אך רבי אשתורי הפרחי (מאה י"ד) כותב כי זהו נחל היוצא מהר תבור **מזרחה** (כפתור ופרח, פרקים ז', י"א).

גם במפה המיוחסת להירונימוס (מאה ה'), ובעקבותיה מפות ימי הביניים, מתואר נחל קישון זורם מהתבור מזרחה.

נחל זה שראשיתו למרגלות התבור, בסמוך לתל של העיר הקדומה **קישון** (יהושע יט, כ), הוא נחל קישון של מלחמת ברק-סיסרא.⁶⁰⁰

⁵⁹⁵ בן-תור, בעיות נבחרות בתקופת הבה"ק שלבים ב'-ג', בא"י, דוקטורט, י-ם תשכ"ט, עמ' 77.

⁵⁹⁶ שם, עמ' 83.

⁵⁹⁷ עופר, הר יהודה בתקופת המקרא, דוקטורט, ת"א תשנ"ג, 2, עמ' 16.

⁵⁹⁸ חדשות ארכיאולוגיות ע"ד-ע"ה עמ' 49, 44, 41, 39. ע"ח-ע"ט עמ' 96, 95. פ'-פ"א עמ' 62, 65. פ"ח עמ' 39.

⁵⁹⁹ אורן, בקעת עובדה – אתרים של ב"ק ב'-ב"ת א', הקונגרס הארכיאולוגי התשיעי בישראל, תשמ"ב, עמ' 13.

⁶⁰⁰ צימבליסט, ידיעות י"ג, תש"ז, עמ' 28-32.

עיון בכתוב מראה כי אכן בנחל זה התקיימה המלחמה המדוברת, ולא בנחל קישון המערבי, ולשם כך נזכיר את עיקרי הדברים:

דבורה הנביאה אמרה לברק להעלות צבא להר תבור, והוסיפה: "ומשכתי אליך אל נחל קישון את סיסרא." הכתוב ממשיך: "ויגידו לסיסרא כי עלה ברק הר תבור, ויזעק את כל רכבו אל נחל קישון. וירד ברק מהר תבור ועשרת אלפים איש אחריו. ויהם ה' את סיסרא לפני ברק" (שם, ז-טו בהשמטות).

מלשון הפסוקים משתמע בבירור כי נחל קישון מצוי ממש מתחת להר תבור, ומיד כשירד ברק מההר, הוא התנגש עם צבא סיסרא המחכה לו בנחל קישון.

דברים אלו הולמים את נחל קישון המזרחי היוצא מהר תבור, ולא את נחל קישון המערבי, המרוחק מהר תבור קילומטרים רבים.

זאת ועוד, הכתוב ממשיך לספר כי במהלך המירדף של ברק אחרי סיסרא הוא פגש את יעל ב'אלון בצעננים' (שם, יא-יז), שהוא מקום ממזרח לתבור (יהושע יט, לג). דבר זה יובן רק אם המערכה התנהלה בנחל קישון המזרחי ולא בנחל קישון המערבי.

גם הכתוב בתהלים (פג, יא): "נשמדו בעין דאר", שעל פי פשוטו מוסב על מלחמת סיסרא, מתאים לנחל קישון המזרחי, שראשיתו על יד עין דור (הקדומה. ק"מ אחד מדרום לתל קישון), ואינו מתאים לנחל קישון המערבי.⁶⁰¹

לאחר שראינו כי מלחמת ברק-סיסרא התרחשה בנחל קישון המזרחי, נוכל למצוא את חרושת הגוים: הנחל היוצא מתל קישון מתחבר לנחל תבור הממשיך מזרחה, והתל הגדול שעליו הוא תל מח'רח'ש, 7 ק"מ ממזרח לתל קישון: "אופיו מעורר את הרושם שכאן שכן היישוב המרכזי".⁶⁰² השם 'מח'רח'ש' משמר את השם 'חרושת'. כלומר, תל מח'רח'ש (היום: תל רכש) הוא חרושת הגוים.

בעקבות זאת נוכל למצוא גם את העיר 'מרוז' אשר "לא באה לעזרת ה' בגיבורים" (שופטים ה' כג). זהו תל מורג'ה (היום: תל מעוג), היושב על הדרך שמן התבור לתל מח'רח'ש, ק"מ אחד ממערב למח'רח'ש, ושמו משמר את שמה של מרוז.

מקום מלחמת ברק נגד סיסרא: החלה בנחל קישון (קישון) הסמוך לעין דור, והמשיכה מזרחה לחרושת הגוים דרך מרוז

לאחר שמצאנו את 'חרושת הגוים' באזור הר תבור, ננסה למצוא גם את העיר 'גוים', אשר היתה בירת מחוז 'גלגל' שמדרום מערב הכנרת, ומלכה נזכר בין 31 המלכים שהוכו בידי יהושע (יהושע יב, כג). אך על אף חשיבותה, אין יודעים לאתר את מקומה:

באזור המדובר יש תל שבו התקיים ישוב גדול בתקופת הברונזה הקדומה ג' (ימי יהושע), שאינו מזוהה עם אחת הערים שברשימת יהושע. זהו תל קישון שמדרום להר תבור, שבו היתה עיר גדולה – כ-60 דונם. מסתבר כי תל זה הוא העיר 'גוים'.

⁶⁰¹ אולי זוהי כוונת הפסוק: "נחל קישון גרפם. נחל קדומים נחל קישון" (שופטים ה, כא). 'קדם' במקרא הוא המזרח, והפסוק בא לומר שנחל קישון שמדובר עליו כאן, הוא המזרחי ולא המערבי.

והפסוק: "אז נלחמו מלכי כנען, בתענך על מי מגידו" (שם, יט), אין כוונתו לומר שמקום המערכה היה במקומות אלו, הרחוקים הרבה מהר תבור. אלא הוא מספר מי הם המלכים שהשתתפו בה. אלו המלכים המולכים בתענך ועל מי מגידו, ששם ישבו הכנענים. ככתוב: "ולא הוריש מנשה... את יושבי תענך... ואת יושבי מגידו" (שופטים א, כז).

זוהי היתה כנראה גם הסיבה לכך שסיסרא היה בחרושת הגוים ולא בעיר הבירה חצור. כי חצור היתה בצפון הגליל, ואילו היישובים הכנעניים העיקריים (מגידו ותענך) היו בדרום הגליל. לכן עיקר הצבא היה בדרום הגליל, ושם גם היה שר הצבא.

⁶⁰² גל, תל רכש ותל קרני חיתין, ארץ ישראל ט"ו, תשמ"א, עמ' 221.

בתל קשיון נערכו חפירות, ותוצאותיהן יכולות להסביר מדוע נקרא המקום בשם 'גוים': בחפירות אלו התגלו מעט מאוד שרידים מן התקופה שקדמה לבה"ק ג', ואילו מתקופת הבה"ק ג' נמצא ממצא עשיר המאופיין בריכוז כלים מטיפוס 'בית ירח'.⁶⁰³

כזכור מפרק 'תקופת השופטים', כלי בית ירח הם הכלים שבהם השתמשו המהגרים 'גוים', ומכאן שההתיישבות העיקרית בתל קשיון החלה רק עם בואם של מהגרים אלו. לכן נקרא תל קשיון, שרק עם הגעת 'גוים' אליו הפך לעיר של ממש, בשם 'גוים'.

תל מח'רח'ש, שאותו זיהינו עם 'חרושת' המקראית, מצוי ממזרח לתל קשיון. גם מקום זה – הסמוך לעיר 'גוים' – נשא עליו את שמם, ונקרא 'חרושת הגוים'.

תל קשיון נעזב בסוף תקופת הבה"ק, ולא שימש יותר כמקום מושבם של 'גוים'. מסתבר שאז חדל המקום מלהיקרא בשם 'גוים', והוא נקרא בשם 'קשיון' (שאפשר שזה היה שמו בטרם בוא 'גוים').

לסיכום: נחל קשיון שלמרגלות הר תבור הוא נחל קשיון של מלחמת סיסרא, תל מח'רח'ש (רכש) שעל נחל תבור הוא חרושת הגוים, תל מורג'ה הסמוך לתל מח'רח'ש הוא מרוז המקראית, ותל קשיון הוא 'גוים' המקראית.

נספח ט"ו: האם ישב יבין בחצור?

בפרק 'תקופת השופטים' הראנו כי התרבות הכנענית המשיכה להתקיים בחצור לאחר כיבוש יהושע, בהתאם לכתוב בספר שופטים שיבין מלך הכנענים ישב בחצור. לעומת זאת, יש מפרשים כי רק אבותיו של יבין הגיעו מחצור, ואילו יבין עצמו לא ישב בחצור אלא בחרושת הגוים, יחד עם שר צבאו סיסרא (רד"ק ועוד).

אך מהכתוב משתמע שיבין ישב בחצור ולא בחרושת הגוים. שהרי ברק רדף אחרי חייליו של יבין עד חרושת הגוים והשמיד את כולם (שופטים ד, טז). אם יבין ישב אף הוא בחרושת הגוים, מדוע לא פגע ברק ביבין עצמו? מדוע רק החלה "יד בני ישראל הלוח וקשה על יבין מלך כנען, עד אשר הכריתו את יבין"?

זאת ועוד, הכתוב מייחס את היציאה למלחמה נגד בני ישראל לא ליבין עצמו, אלא לשר צבאו סיסרא: "ויגידו לסיסרא כי עלה ברק הר תבור. ויזעק סיסרא את כל רכבו" וכו' (שם, יב-יג). אם יבין היה עם סיסרא, סיסרא לא היה יכול לעשות דברים על דעת עצמו. אם סיסרא פעל עצמאית, משמע שיבין לא היה אתו בחרושת הגוים. מסקנה: יבין מלך כנען ישב בחצור ולא בחרושת הגוים.

נספח ט"ז: היכן יצק שלמה את כלי בית המקדש?

מקום יציקת כלי המקדש

בפרק 'תקופת השופטים' זיהינו את העיר המקראית 'סוכות' עם תל אבו-סוס שבעמק בית שאן. סמוך לעיר סוכות גם נוצרו כלי הנחושת של בית המקדש שבנה המלך שלמה, כדברי הכתוב: "בכיכר הירדן יצקם המלך במעבה האדמה בין סוכות ובין צרתן" (מל"א ז, מז). כך גם בספר דברי הימים, בשינוי קל של שם העיר האחרונה: "בין סוכות ובין צרדתה" (דהי"ב ד, יז).

כלי המקדש נוצרו אם כן ב'מעבה האדמה' שבעמק הירדן, בין 'סוכות' לבין 'צרתן'. לאחר שזיהינו את סוכות, נותר לאתר את העיר צרתן/צרדתה, וכך לגלות היכן היא 'מעבה האדמה', שבה נוצקו כלי המקדש.

מיקומה המדויק של צררתה

צרתן/צרדתה מופיעה בסיפור מלחמת גדעון (שם היא נקראת צררתה), כנקודה בנתיב המנוסה של המדינים. משם ניתן להסיק כי היא באמצע עמק בית שאן. זה לשון הכתוב: "וינס המחנה עד בית השיטה צררתה עד שפת אבל מחולה" (שופטים ז, כב).

צררתה נמצאת אם כן בין בית השיטה שמצפון מערב לעמק בית שאן (ג. צ. 189.217), ובין שפת אבל מחולה שבדרום מזרח עמק בית שאן (בימינו 'מעבר פתחלה'. 203.198). כלומר, היא באמצע עמק בית שאן.

קיים איזכור נוסף של צרתן-צררתה המראה אף הוא כי היא היתה בעמק בית שאן, והוא יוכל לכוין אותנו אל מקומה ביתר דיוק. זוהי פרשת מחוזות ניצבי שלמה שבה נאמר: "בית שאן אשר אצל צרתנה" (מל"א ד, יב). מפסוק זה משתמע כי צרתנה היתה העיר הגדולה בעמק בית שאן, עד שבית שאן מיוחסת אחריה.

נתון זה מכווין אותנו אל הגדול בתלי עמק בית שאן – תל א-צארם – 5 ק"מ מדרום לבית שאן (197.207). החפירות שנערכו במקום הראו כי כאן היתה העיר המרכזית של עמק בית שאן בתקופות הקדומות,⁶⁰⁴ מה שמוליך אותנו לזהותה עם 'צרתנה' המקראית. גם שמו של התל – צארם – תומך בזיהוי המקום עם צרתן-צררתה.

⁶⁰³ כהן-ארנון ועמירן, חפירות תל קשיון, ארץ ישראל ט"ו, תשמ"א, עמ' 209; חרשות ארכיאולוגיות סט-עא, תשל"ט, עמ' 39. עח-עט, תשמ"ב, עמ' 18; אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 1430.

⁶⁰⁴ ע' מזר, חפירות תל רחוב, ארץ ישראל כ"ז, תשס"ג, עמ' 143; ע' מזר ופניץ-כהן, על מספר חפצי פולחן ואומנות מתל רחוב, קדמוניות 134, תשס"ח, עמ' 96.

[דברים אלו מעלים שאלה: אם צרתנה היתה העיר הגדולה בעמק, מדוע קרויה הנציבות על שמה של בית שאן הקטנה ולא על שמה של צרתנה הגדולה? התשובה היא: בית שאן אכן היתה קטנה מצרתנה, אך בבית שאן ישב מושל האזור, כפי שמראה הממצא מימי שלטון מצרים: בתל בית שאן נחשפו ממצאים מצריים רבים, ואילו בתל צארם הם נעדרים. מה שמלמד כי המרכז השלטוני המצרי היה בבית שאן ולא בתל צארם.⁶⁰⁵ הסיבה להעדפת בית שאן, היא מן הסתם בשל גובהה הרב, המאפשר לצפות ממנה על כל העמק. מסתבר שיתרון זה גרם לכך שבית שאן היתה בירת העמק, על אף שצרתנה היתה עיר גדולה ממנה.] לסיכום: צרתן-צרתה היא תל צארם שמדרום לבית שאן.

עמק בית שאן

⁶⁰⁵ ע' מזר, תשס"ג, עמ' 143-145.

רחוב

זיהינו את תל צארם עם צרתנה-צרתה. מאידך, הזיהוי המקובל לתל הוא עם העיר הקדומה 'רחוב', הנזכרת בתעודות מצריות. בין היתר היא נזכרת בכתובת המלך שושנק א' (שושלת כ"ב), המונה את ערי ארץ ישראל הכפופות לו, ובה רשומים האתרים בסדר זה: 'העמק' (עמק בית שאן), ולאחריו בא פירוט הערים שבעמק: 'רחוב', 'בית שאן'.⁶⁰⁶ גם אוסביוס מספר על עיר בשם רחוב במקום זה.

שמה של רחוב השתמר באתר בשם 'שייך רחוב', כק"מ מדרום לתל א-צארם, שבו נמצאו חרסים מן התקופה הביזנטית (ימי אוסביוס), ועל פי זה מזוהה תל צארם עם רחוב (וכך הוא קרוי היום: תל רחוב).

זיהוי תל צארם עם רחוב, סותר לכאורה לזיהוי עם צרתנה-צרתה. אך באמת אין כאן סתירה, שהרי היו מספר ערים בשם רחוב, והיה צורך להוסיף שם נוסף בכדי להבדילה מערים אחרות שנקראו 'רחוב'. שם זה הוא 'צרתה' (צרתנה) שפירושו: הסמוכה (או המובילה) לצרר (צרתן). [בדומה לעיר נוספת בשם 'רחוב' שנקראה 'רחוב לבוא חמת' (במדבר יג, כא), והמקרא קורא לה בדרך כלל 'לבוא חמת' בלבד (שם לד, ח. ועוד)].⁶⁰⁷ תל צארם היה קרוי אם כן 'רחוב', אך גם 'צרתה'.

ראיה לדברינו אלו יש בכתובת מצרית, היא כתובת המלך תחותמס ג' (שושלת י"ח), המונה אף היא את ערי ארץ ישראל הכפופות לו (כתובת שושנק א' נחשבת לחיקוי שלה). בכתובת זו רשום כך: 'עמק' (עמק בית שאן), 'סרת', בארת, בית שאן (מס. 110-107). אנו רואים כי מכתובת זו נעדרת העיר רחוב, ובמקומה רשומה עיר אלמונית בשם 'סרת', שלא ניתן לה כל זיהוי.⁶⁰⁸

העיר רחוב היתה הגדולה בין ערי עמק בית שאן. איך ניתן להסביר את היעדרה מן הרשימה? היה מי שרצה לומר כי המילה 'עמק' פירושה: העיר הראשית של העמק, כלומר, תל רחוב.⁶⁰⁹ אך ההקבלה לכתובת שושנק מראה כי המילה 'עמק' היא כותרת לערים שיבואו אחריה ואינה כינויה של רחוב.

יש העונים כי רחוב נמצאת בחלק קדום יותר של הרשימה (מס. 87), אך מן ההקשר ברור כי 'רחוב' ההיא נמצאת בגליל העליון, ואינה רחוב שבעמק בית שאן. לאן אם כן נעלמה העיר רחוב שבעמק בית שאן? לפי דברינו לעיל הענין מובן: בכתובת תחותמס רשומה העיר רחוב בשמה השני: 'צרתה', וזוהי העיר 'סרת' הרשומה בראש ערי עמק בית שאן.

לסיכום: תל צארם הוא העיר הקדומה 'רחוב' המופיעה במקורות המצריים. עיר זו נקראה בנוסף גם צרתנה/צרתה, וכך היא מופיעה במקרא ובאחת הכתובות המצריות.

היכן היתה צרר/צרתן עצמה?

מן האמור עד כה עולה כי 'סוכות' המקראית היא תל אבו-סוס, 'צרתה/צרתנה' המקראית היא תל צארם, ובשטח שביניהן יצק שלמה המלך את כלי המקדש. נתונים אלו נותנים לנו שטח נרחב למדי, שכן בין שני תלים אלו מפרידים כ-11 ק"מ, שבהם מספר לא קטן של תלים קדומים.

נוכל להגיע למיקום מדויק יותר, ולשם כך עלינו לברר נקודה נוספת שהשארנו פתוחה:

בפסקה הקודמת הגענו למסקנה כי שמו העצמי של תל צארם היה 'רחוב', ובכדי להבדילו מערים אחרות בעלות אותו שם הוא נקרא צרתה/צרתנה, על שמה של עיר אחרת הסמוכה אליו. דברים אלו מעלים את השאלה: היכן היתה צרר/צרתן עצמה שעל שמה קרויה העיר רחוב?

אם נחפש באזור אתר המשמר את השם צרר/צרתן נגלה שאחד ממעברי הירדן שממזרח לתל צארם נקרא מעבר 'צירי' (כתיב: צע'יר), המשמר את השם 'צרר'. מעל מעבר-צירי יושב תל קדום: תל אבו-א-ניעג', שמסתבר כי הוא העיר צרר/צרתן המקראית (ממזרח לירדן, נ.צ. 203.204).

אתר זה קרוב הרבה יותר לתל אבו-סוס, כ-6 ק"מ בלבד, ומלשון הכתוב בספר מלכים, הנותן מיקום מדויק יותר: "בין סוכות ובין צרתן" (ולא כמו בספר דברי הימים: "בין סוכות ובין צרתה") מתברר כי בין תל אבו-סוס (סוכות) לתל אבו-א-ניעג' יצקו את כלי המקדש. כאשר נבדוק שטח זה, נוכל לאתר ביתר דיוק את מקום יציקת כלי המקדש, כמו שנראה להלן.

לסיכום: תל אבו-א-ניעג' היושב על מעבר צירי הוא העיר צרר/צרתן המקראית. בינו ובין תל אבו-סוס (סוכות המקראית) נוצקו כלי המקדש.

היכן היא 'אדמה'?

הכתוב אומר כי הכלים לבית המקדש נוצקו "במעבה האדמה". מה הכוונה "במעבה האדמה"? ההבנה הרגילה היא שנעשתה חפירה באדמה שבה נוצקו הכלים, אך רשימת שושנק הנזכרת מעלה בפנינו אפשרות אחרת. ברשימה זו רשומה בסמוך לעיר 'סוכות' (מס. 55) עיר בשם 'אדמה' (מס. 56).⁶¹⁰ אם כן, מסתבר שהכתוב נוקב (או לפחות רומז) את שם העיר 'אדמה' המצויה בין סוכות לצרתן.

⁶⁰⁶ אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא, מהדורה מתוקנת בעריכת י' אפעל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 249.

⁶⁰⁷ אמיר, הגליל בתקופת הברונזה, דן 1999, עמ' 60.

⁶⁰⁸ אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא, מהדורה מתוקנת בעריכת י' אפעל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 129.

⁶⁰⁹ אהרוני, שם, עמ' 249.

⁶¹⁰ קוטשר, ידיעות ב', תרצ"ד, חוברת ב', עמ' 42; נאור, ידיעות י"ג, תש"ז, עמ' 96.

לאחר שזיהינו את סוכות בתל אבו-סוס ואת צרר/צרתן בתל אבו-א-ניעג', יש לבדוק אם קיים שריד לעיר קדומה ביניהם. מתברר כי בין שני האתרים מצוי תל ג'מה (202.201) ומולו מן העבר השני של הירדן תל אל-מעג'מה (203.201), היושבים על הירדן ממש, במחצית הדרך בין סוכות לצרתן.

לאחר שראינו במקורות הקדומים שבאזור זה היו 'אדמה' ותל מע-ג'מה הוא 'מעבה האדמה', מסתבר כי השמות 'ג'מה' ו'מעג'מה' משמרים את שמות אלו. תל ג'מה הוא 'אדמה' ותל מע-ג'מה הוא 'מעבה האדמה' ובו נוצקו כלי המקדש. ואם כך, מקום זה מוזכר בשינוי קל גם במקום אחר, והוא הכתוב המספר על עמידת מי הירדן בימי יהושע: "ויעמדו המים היורדים מלמעלה, קמו נד אחד, הרחק מאד, מאדם העיר אשר מצד צרתן" (יהושע ג, טז). 'אדם' העיר היא העיר 'אדמה' שסמוך לה נוצקו כלי המקדש. ובכדי להבדילה מערים אחרות בעלות אותו שם (גם בעמק הירדן) הוסיף הכתוב "אשר מצד צרתן". לסיכום: תל מע-ג'מה הוא העיר 'מעבה האדמה' שבין סוכות לצרתן. ותל ג'מה שמולו הוא 'אדם' העיר אשר מצד צרתן' שלידה נעצרו מי הירדן בימי יהושע.

סיכום

שלמה יצק את כלי המקדש "במעבה האדמה בין סוכות ובין צרתן" לפי ספר מלכים, או "בין סוכות ובין צרתה" לפי ספר דברי הימים. היכן הם מקומות אלו? 'סוכות' המקראית היא תל אבו-סוס שממזרח למחולה, צרדתה/צרתה/צרתנה היא תל א-צארים (תל רחוב) שבאמצע עמק בית שאן, וצרתן/צרר היא תל אבו-א-ניעג' שעל מעבר צריר שעל הירדן, 6 ק"מ מצפון לתל אבו-סוס. לפי זה 'מעבה האדמה' היא תל מע-ג'מה שעל הירדן, במחצית הדרך שבין תל אבו-סוס (סוכות) לתל אבו-א-ניעג' (צרתן), ובה נוצקו כלי המקדש.

נספח י"ז: באיזו תקופה היתה שושלת י"ב?

בפרק 'ימי דוד ושלמה' כתבנו כי בתקופת 'הברונזה התיכונה ב' בארץ ישראל, שלטה במצרים שושלת י"ב. דברים אלו אינם מתאימים לתיארוך המקובל:

הברונזה הביניימית – שושלות ה'-י"א (2400 – 2000 לפה"ס)

ברונזה תיכונה 2 – שושלת י"ב (2000 – 1750 לפה"ס)

ברונזה תיכונה 2 – שושלות י"ג-י"ז (1550 – 1750 לפה"ס)

יוצא אם כן ששושלת י"ב לא היתה בתקופת הבה"ת 22 כמו שכתבנו, אלא מוקדם יותר, בבה"ת 22. אך בשורות להלן תובאנה ראיות שהתיארוך המקובל אינו נכון, ושושלת י"ב היתה בתקופת בה"ת 22: הפסלים מימי שושלת י"ב לא נמצאו בשכבת ב"ת 22 אלא בב"ת 22: "עד כה נתגלו כל הממצאים המצריים החשובים מימי הממלכה התיכונה בשכבות יישוב מאוחרות".⁶¹¹

בכדי להתאים את הממצא עם התיארוך המקובל ניתנו תירוצים דחוקים: "הועלתה טענה שיש לראות בהם חפצים שסחרו בהם בתקופה מאוחרת יותר... ההשערה על "סחר עתיקות" אינה משכנעת" – לכן מעדיפים החוקרים לתת תירוץ אחר – "מאחר שאלה היו חפצים יוצאי דופן שנחשבו לבעלי ערך רב, הם נשמרו והועברו מדור לדור, וכך שרדו בשכבות מאוחרות בלבד".⁶¹²

אך גם הסבר זה אינו משכנע, מכיון שגם חפצים קטנים שקשה לייחס להם חשיבות, נמצאו בשכבות מאוחרות. כמו שנמצא בתל אל עג'ול (דרומית לעזה): "חרוז, חרפושיות ופסלון מעידים כולם על תקופה זו (שושלת י"ב) אף שנראה שאי-אפשר לייחס שום מבנה (במקום בו נמצאו) לפרק זמן כה מוקדם".⁶¹³

תופעה זו, של חרפושיות (חותמות) מימי שושלת י"ב הנמצאות בשכבה מאוחרת חוזרת במקומות רבים: "המכלול הארכיאולוגי שבו נמצאו מלמד שרובן שייכות לתקופת הביניים השנייה" (כלומר תקופת הבה"ת 22).⁶¹⁴ יתרה מזאת, לא רק שהן נמצאו בשכבה מאוחרת, גם סגנוןן הוא סגנון מאוחר.⁶¹⁵

האתר היחיד שבו התגלו ממצאים מימי שושלת י"ב בשכבת הבה"ת 22 הוא גבל, ועליו נבנתה הכרונולוגיה של כל ארץ ישראל, אך לאמיתו של דבר גם שם מדובר בשכבה המאוחרת לבה"ת 22: "כלי החרס שימרו עדיין אפיונים של השלב המאוחר מתקופת הבה"ת 22".⁶¹⁶ מניסוח זה ברור שלאמיתו של דבר הכלים כבר שייכים לתקופה שלאחר תקופת ב"ת 22, כלומר, מתקופת ב"ת 22. (יש לציין שבגבל חסרה משום מה שכבת ב"ת 22. הסיבה לכך היא ששכבה זו מכונה בטעות ב"ת 22).

בעיה נוספת בתיארוך המקובל היא, שהממצא מלמד שבתקופת ב"ת 22 היתה א"י נתונה תחת השפעה תרבותית מצרית עמוקה. לפי התיארוך הנ"ל יצא דבר מוזר, שדווקא בימי עליבותה הפכה מצרים מודל לחיקוי, כדברי

⁶¹¹ נאמן, ההיסטוריה של ארץ ישראל – כרך א', ירושלים 1982, עמ' 144.

⁶¹² נאמן, שם.

⁶¹³ טפנל, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך עג'ול, עמ' 1152.

⁶¹⁴ נאמן, שם, עמ' 164.

⁶¹⁵ גבעון, עקבות פרעה בכנען, עמ' 25-27.

⁶¹⁶ קמפינסקי, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא, יחידות 6-7, עמ' 38.

קמפינסקי: "מעניין שיעקר ההשפעה חלה דווקא בתקופת הביניים ולא בתקופת הממלכה התיכונה".⁶¹⁷

עוד בעיה בתיארוך המקובל, היא אורכה של תקופת הברונזה הביניימית. ראשית, הזמן שהוקצב לה מבוסס על ההנחה שהיא התקיימה במקביל לתקופת הביניים א' במצרים, ולהנחה זו אין הוכחות.⁶¹⁸ שנית, מתקופה זו (הברונזה הביניימית) לא נותרו כמעט שרידים בנויים. לפי התיארוך הנ"ל יוצא שבמשך מאות שנים לא נעשתה שום התיישבות בארץ, אף שגרו בה אנשים בעלי רמה טכנולוגית גבוהה, שהוא דבר שלא מתקבל על הדעת: "השפע היחסי של כלי המתכת והטכנולוגיה המתקדמת שבה נוצרו, בולטים פי כמה על רקע התדמית העלובה של רוב יישובי התקופה".⁶¹⁹

לכן יש לתארך כך:

ברונזה ביניימית – אמצע שושלת ה'

ברונזה תיכונה 2א' – שושלת ה' – י"א

ברונזה תיכונה 2 ב' – שושלת י"ב – י"ז

בתיארוך זה נעלמות כל הבעיות שהועלו.

מסקנה: תקופת הברונזה התיכונה 2ב' היתה בתקופת שושלות י"ב-י"ז במצרים.

נספח י"ח: אורוות שלמה

בפרק 'ימי דוד ושלמה' הראנו כי ה'מתחמים' שנמצאו במקומות שונים בארץ, הם 'ערי הרכב' של המלך שלמה. לאחר שמצאנו את 'ערי הרכב', נחפש את מקום הסוסים שהיו 'עם המלך בירושלים'. ולפני כן נחפש: היכן עמד ארמון המלך שלמה?

בית המלך שלמה, שבנייתו נמשכה 13 שנה, היה גדול מימדים: היה בו אגף שנקרא 'בית יער הלבנון' שאורכו היה מאה אמה (כ-50 מטר), אולמות נוספים באורך 50 אמה, שאחד מהם הוקדש לבת פרעה, וחצר גדולה (מל"א ז, א-יב).

ירושלים באותם ימים היתה על גבעת 'עיר דוד' אשר מתחת להר הבית, שמידותיה מצומצמות למדי. היכן אם כן נמצא מקום לארמון הענק?

כשנבדק בפסוקים המדברים על בת פרעה (אשר חלק מן הארמון היה מיועד לה), נגלה כי ארמון המלך לא היה בעיר דוד אלא במקום גבוה יותר. שהרי כך אומר הכתוב על שלמה: "ויקח את בת פרעה ויביאה אל עיר דוד עד כלותו לבנות את ביתו", וכשהסתיימה בניית הבית: "בת פרעה עלתה מעיר דוד אל ביתה" (מלכים א' ג, א. שם ט, כד). הרי לנו שהבית היה מעל עיר דוד. היכן בדיוק?

מעל עיר דוד נמצא הר הבית, ומן המקורות עולה שהשטח המקודש של הר הבית לא כלל את כל התחום המוכר לנו כיום כ'הר הבית' אלא רק את אמצעו, בעוד שצפונו ודרומו היו שטחי חולין.⁶²⁰ על פי מסורות קדומות, ביתו של שלמה היה בשטח החולין הדרומי.⁶²¹ מקום זה, שגודלו כ-280X86 מטר, היה בו כדי להכיל את הארמון הענק. מיקום הארמון בדרום הר הבית הולם את דברי הנביא יחזקאל המתרעם על היות בית המלך צמוד לבית המקדש: "מזוזה אצל מזוזה והקיר ביני וביניהם" (יחזקאל מג, ח).

דרום הר הבית, הוא אם כן המקום שבו עמד בית המלך שלמה. במזרח איזור זה יש חלל מתחת לרצפת המתחם המכונה 'אורוות שלמה'. מקובל לומר כי מקור שם זה הוא בתקופה הצלבנית, כאשר 'אבירי היכל שלמה' שיכנו כאן את סוסיהם.⁶²² אך כשנעיין בכתוב נגלה, שכאן באמת עמדו אורוות שלמה המלך. שהרי סמוך לארמון המלך היה מקום לרכב, ככתוב: "ויאסוף שלמה רכב ופרשים... וינחם בערי הרכב ועם המלך בירושלים", וכך גם מוכח מן הפסוק המדבר על המלכה עתליה: "ותבא דרך מבוא הסוסים בית המלך" (מל"ב יא, טז).

מיקום מדויק יותר נותן ספר ירמיהו: "עד נחל קדרון עד פינת שער הסוסים מזרחה" (ירמיהו לא, מ), ומכאן רואים שסוסי המלך עמדו מעל נחל קדרון התוחם את ירושלים ממזרח, כלומר ב'אורוות שלמה'.

לסיכום: ביתו של שלמה עמד בדרום הר הבית, וממזרח לו היה מקום הסוסים, במקום הקרוי עד ימינו 'אורוות שלמה'.

⁶¹⁷ קמפינסקי, א"י וסוריה בשלבה האחרון של תקופת בה"ב 2, דוקטורט, ירושלים תשל"ד, עמ' 5.

⁶¹⁸ גופנא, ההיסטוריה של ארץ ישראל – כרך א', ירושלים 1982, עמ' 121.

⁶¹⁹ גופנא, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא, יחידה 3, עמ' 114.

⁶²⁰ קורן, חצרות בית ה', ירושלים תשל"ז, עמ' 64, 73.

⁶²¹ הורביץ, ירושלים בספרותנו, ירושלים 1964, עמ' 264-263.

⁶²² בן דב, חפירות הר הבית, ירושלים 1982, עמ' 364; שייך, הר הבית בתפיסה הנוצרית בימי הביניים, בתוך: שילר (עורך), ירושלים – מבחר מאמרים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 208.

אורות שלמה

נספח י"ט: מי הם ה'שותו'?

בפרק 'ימי דוד ושלמה' זיהינו את ה'שותו' של הכתובות המצריות עם בני ישראל. לעומת זאת בספרות ניתן למצוא כי המונח 'שותו' מתייחס לעבר הירדן. דברים אלו מקורם בחוקר אולברייט, שזיהה את 'ארץ שת' עם ארץ מואב שבעבר הירדן בעקבות הכתוב: "דרך כוכב מיעקב וקם שבט מישראל ומחץ פאתי מואב וקרקר כל בני שת" (במדבר כד, יז). הוא הסיק מן הפסוק כי 'שת' הוא שם נרדף למואב, ומכאן שה'שותו' של הכתובות המצריות הם בני מואב.

אך פירושו של אולברייט אינו נכון. כי חלקו הראשון של הפסוק מדבר על שני עניינים: א) כוכב – נישא מעל האחרים. ב) שבט – יכה באויביו. בהתאם לכך יש לפרש את חלקו השני של הפסוק המקביל לחלק הראשון: כנגד שבט – "ומחץ פאתי מואב", וכנגד כוכב – "וקרקר כל בני שת".

המילה קרקר היא מילה קשה, אך לפי העניין (כוכב), פירושה שהוא ירומם את עמו הקרוי "בני שת", כלומר את עם ישראל. את הכתוב נהוג לפרש על דוד, והציורים המראים את הכבוד הרב לו זכו בני שת מידי המצרים באותו דור, הולמים אותו היטב.⁶²³

כחיזוק לכך ש'שת' הם בני ישראל, יכולה לשמש העובדה שתואר פניהם של בני ה'שותו' בציורים המצריים, דומה לתואר בני ישראל המצויירים ב'אובליסק השחור' של המלך שלמנאסר.⁶²⁴ לסיכום: 'בני שת' הם בני ישראל ולא בני מואב, וכך גם ה'שותו' של התעודות המצריות.

נספח כ': מהי 'המכמתת אשר על פני שכם'?

בפרק 'בעקבות וליקובסקי' זיהינו את 'מכת' עם שכם הקרויה 'מכמתת'. על כך יש לשאול: הרי מלשון הכתוב: 'המכמתת אשר על פני שכם' רואים שהמכמתת אינה שכם, אלא כפי הנראה אתר ממזרח לה [פני' פירושו ממזרח (קדם)], לעומת המערב הקרוי אחור]. כיצד מתיישבים הדברים?

כדי להכיר מקום זה נבדוק תיאור נוסף של 'פני שכם', והוא בסיפור יעקב שבא לשכם, שבו כתוב: "וַיַּחַן אֶת פְּנֵי הָעֵיר. וַיִּקֶן אֶת חֶלְקֵת הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר נָטָה שָׁם אֶהְלוֹ" (בראשית לג, יח-יט). לאחר מכן נקבר יוסף בחלקה זו: "וַאֲתָת

⁶²³ ומעניין, כי בדומה לפסוק המדבר על כוכב הירדה כחץ, גם הסימון המצרי ל'שת' היה חץ (ראובני, עמי קדם, 1969, עמ' 14).

⁶²⁴ גרינץ, מוצאי דורות, עמ' 187.

עצמות יוסף... קָבְרוּ בְּשִׁכְם בְּחֶלֶקֶת הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר קָנָה יַעֲקֹב" (יהושע כד, לב). רואים אנו שגם חלקת השדה שבה חנה יעקב לא היתה בשכם עצמה אלא ממזרח לה (פני העיר). וזה ביאור העניין: החפירות הראו כי בתל שכם הסמוך לקבר יוסף לא היתה עיר בתקופת האבות (כלקוליתית/ ב"ק). העיר באותם ימים שכנה כארבעה ק"מ מדרום מערב, בעוד שבתל שכם עצמו "לא נתגלו שרידי מבנים, אלא רק אתר חניה גדול".⁶²⁵ רק בתקופת ההתנחלות (ב"ת 2א) נבנתה לראשונה עיר בתל שכם הסמוך לקבר יוסף. שכם אם כן שינתה את מקומה. בתקופת האבות היתה העיר הרחק ממערב לקבר יוסף, ואילו באזור קבר יוסף היה רק אתר חניה. אתר החניה הגדול הוא חלקת השדה שבה חנה יעקב עם מחנהו. לאחר שנכנסו ישראל לארץ, עבר אתרה של שכם לחלקת השדה שקנה יעקב, ומקום זה, שהיה פעם ממזרח לעיר (פני העיר), הפך להיות העיר עצמה.

המכמתת שעל פני שכם היא חלקת השדה של יעקב שהיתה ממזרח לעיר ('פני העיר'). בתיאור הגבול בספר יהושע עדיין נקרא המקום בשמו המקורי (הכנעני?), שהוא 'המכמתת אשר על פני שכם'. לאחר מכן המקום הופך להיקרא 'שכם', כשם העיר הקדומה שהיתה ממערב, אך בכתובת המצרית קרויה שכם החדשה בשמה הקדום: מכמתת.

תל שכם אם כן הוא 'המכמתת'.

נספח כ"א: מדוע עזב ירבעם את שכם?

ירבעם מלך ישראל החל את מלכותו בשכם, אך לאחר מכן עבר לעיר פנואל שבעבר הירדן המזרחי (מל"א יב, כה). מה גרם לו לעזוב את עיר הבירה שבמרכז הארץ ולהרחיק נדוד לשולי הממלכה? סתם הכתוב ולא פירש, אך גם כאן יוכל הממצא הארכיאולוגי לסייע לנו.

בתל שכם נערכו חפירות, ועל התקופה שבה אנו ממקמים את ירבעם וירבעם כותב החופר: "המאמץ העצום להקים יישוב היכול לעמוד בפני כל צר ומתנכל מלמד שהיתה כאן עיר ממלכה. אעפ"כ חרב ונשרף בשתי שריפות אדירות. את החורבנות אפשר לייחס בוודאות לכיבוש המצרי".⁶²⁶

לאור האמור מובן שאת החורבן עשה שישק כאשר כבש את העיר מידי רחבעם. אך המקום נחרב פעמיים, ומכאן שלאחר שישב בה ירבעם נחרב פעם נוספת. בידי מי? התשובה נמצאת בספר דברי הימים, המספר על מלחמה שהתקיימה בין ירבעם לבין אביה מלך יהודה (בנו של רחבעם): "והָאֱלֹהִים נָגַף אֶת יִרְבְּעָם וְכָל יִשְׂרָאֵל לִפְנֵי אֲבִיהָ וַיְהוּדָה. וַיָּנוּסוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל מִפְּנֵי יְהוּדָה וַיִּתְּנֵם אֱלֹהִים בְּיָדָם... וַיַּדְּף אֲבִיהָ אַחֲרָי יִרְבְּעָם... " (דברי"ב, יג, טו-יט).

הכתוב לא אומר זאת בפירוש, אך מהחפירות ניתן להסיק כי במהלך המרדף שניהל אביה בעקבות ירבעם הוא הגיע עד שכם והחריבה. זוהי הסיבה לכך שירבעם נאלץ לברוח לפנואל שבעבר הירדן. החופרים מצאו ככל הנראה את עקבות חורבן שישק ואת עקבות חורבן אביה. ירבעם ברח לעבר הירדן עד יעבור זעם, ולאחר מכן שב ארצה וישב בעיר תרצה (מל"א, יד, יז).

נספח כ"ב: האם קיימת סתירה בין כתובת סנחריב לספר מלכים?

סנחריב מספר כי חזקיהו היהודי שלח לו כמות נכבדה של כסף וזהב, כפי המסופר בספר מלכים (מל"ב יח, יד-טז). אלא שבמקרא מסופר כי את הכסף והזהב שלח חזקיהו לפני המצור על ירושלים, ואילו סנחריב מספר על כך אחרי סיפור המצור על ירושלים.

כלומר, מן המקרא עולה כי סנחריב ביקש לכבוש את ירושלים על אף המשלוח של חזקיהו, ונאלץ לברוח בשל מגפה שהרגה בחייליו, ואילו לפי כתובת סנחריב הוא הסתפק במתנה הכבדה של חזקיהו וחזר לארצו.

קיימת לכאורה סתירה, ויש חוקרים המעדיפים את גרסת סנחריב, לפיה לא ברח מירושלים מוכה כמסופר במקרא, אלא רק בעקבות כניעתו המוחלטת של חזקיהו.

בנושא זה יש לזכור כי לעולם לא נמצא בכתובות מלכי העת העתיקה תבוסות, אלא רק הצלחות, בשונה מן התנ"ך בו מסופרים כשלונות לרוב (כולל של חזקיהו). כך שאמינותה של כתובת סנחריב אמורה להיות נמוכה משל המקרא.

ובאמת, אם נדקדק בכתובת סנחריב, העשויה ממספר לוחות, נראה כי גם ממנה ניתן להסיק שסנחריב לא עזב את ירושלים בגלל המס. שהרי הסיפור על המצור מופיע בלוח אחד המסיים בכך שחזקיהו היה כלוא בעירו. ואילו סיפור המס מופיע בלוח אחר בלא שייאמר בו כלל כי יש קשר בין המס להסרת המצור. אם סנחריב עזב את ירושלים רק בזכות המס, מדוע שותקת הכתובת ולא מספרת זאת?

כלומר, הכתובת האשורית מציגה את הצדדים החיוביים מבחינתו של סנחריב, ואינה מזכירה את המכה שהוכה. אך גם היא לא מרחיקה עד כדי שתאמר בפירוש כי סנחריב עזב את העיר בגלל המס שקיבל.

אין אם כן סתירה בין כתובת סנחריב למסופר בספר מלכים.

⁶²⁵ רייט, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 1524; קמפל, שם, עמ' 1527.

⁶²⁶ רייט, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 1525.

נספח כ"ג: כמה מלכים מנתה השושלת הכושית?

בפרק 'מתי צר סנחריב על ירושלים' הגענו למסקנה כי המצור על שומרון היה בשנת 696 לפה"ס עד לכיבוש העיר בשנת 694 לפה"ס.

התיארוך שנקטנו מעורר שאלה בנוגע לשושלת הכושית במצרים (שושלת כ"ה). שכן לפי מה שהראנו בפרק 'המושיע בימי יהואחז', השושלת הלובית שקדמה לשושלת הכושית מלכה עד לשנה שבה החל המצור על שומרון, כלומר, עד שנת 696 לפה"ס. ומכאן שהשושלת הכושית החלה לא לפני שנת 696 לפה"ס. בשושלת זו היו ארבעה מלכים: המייסד פענחי, שהחל כמלך כוש וכבש את מצרים, בנו תרהקה, שהחל למלוך בשנת 688 לפה"ס, וביניהם שני מלכים נוספים: שבכא ושבתכא, שמלכו 12 שנה כל אחד. לפי דברינו, היכן נותר מקום למלכים שבכא ושבתכא?

לפני שנענה, נזכיר שמן המלכים פענחי ותרקהקה נותר תיעוד רב, ואילו משבכא ושבתכא רק זכר קלוש. התיעוד שנותר משבכא הוא מינויה של אמנ-אר-דיס לכוהנת בנוא אמן, כאשר תעודה אחרת מספרת כי פענחי הוא שמינה אותה.

המסקנה היא, שהשושלת הכושית מנתה רק שני מלכים: פענחי ותרקהקה, ושבתכא היו כנראה שמות לוואי של פענחי.

נספח כ"ד: רשימת מלכי יהודה וישראל

בפרק 'מתי צר סנחריב על ירושלים' העלנו כי אצל חלק ממלכי יהודה וישראל היתה נוהגת שנה קצרה בת ששה חדשים. אלו השנים (לפה"ס) שבהן החלו למלוך מלכי יהודה וישראל (בקירוב) לפי זה:

מלכי יהודה	מלכי ישראל
דוד — 968	
שלמה — 928	
רחבעם — 888	ירבעם — 888
אבים — 871	נדב — 867
אסא — 869	בעשא — 866
יהושפט — 828	אלה — 843
יהורם — 805	עמרי — 842
אחזיהו — 798	אחאב — 831
עתליה — 798	אחזיהו — 810
יהואש — 792	יהורם — 809
אמציה — 753	יהוא — 798
עוזיהו — 737 (בחיי אביו) 726 (בפני עצמו)	יהואחז — 770
יותם — 711	יהואש — 754
אחז — 707 (בחיי אביו) 703 (בפני עצמו)	ירבעם ב' — 739
חזקיהו — 699	זכריה — 718
מנשה — 670	שלום, מנחם — 718
אמון — 642	פקחיה — 713
יאשיהו — 641	פקח — 712
יהואחז, יהויקים — 609	הושע — 702
יהויכין, צדקיהו — 597	חורבן שומרון — 693.
חורבן הבית — 586 (לדעה אחרת — 587)	

תאריכים אלו מעוררים שאלה לגבי גילו של חזקיהו בעת שמלך. כי אחז אביו היה בן 20 שנה במלכו, מלך 16 שנה, ולאחר מכן החל למלוך חזקיהו בהיותו בן 25.

לפי הפירוש הפשוט, אחז מלך 16 שנים מלאות ומת בגיל 36 כשחזקיהו בנו בן 25. לפי זה הוא הוליד את חזקיהו כשהיה בן 11, שהוא דבר אפשרי (בדוחק).

אך לדברינו, אחז מלך רק 8 שנים ומת בגיל 28 כשחזקיהו בנו בן 25. לפי זה הוא הוליד את חזקיהו כשהיה בן 3, שהוא דבר שלא יתכן.

וצריך לומר כי המילים "בן עשרים וחמש שנה היה במלכו" (חזקיהו) כונתן לשנים חצויות, כלומר ל-12.5 שנים. ואז יצא שאחז הוליד את חזקיהו כשהיה בן 13.⁶²⁷

⁶²⁷ בתיארוך מלכי ישראל ויהודה יש המסתמכים על שיטת ח. תדמור. מן הראוי לציין שתדמור כותב בפרוש כי קבע את התאריכים בניגוד לנאמר בספר מלכים (א"מ ד', עמ' 286, שם 258).

נספח כ"ה: רשימת מלכי אשור

בפרק 'מתי צר סנחריב על ירושלים' הראנו כי חלק ממלכי אשור, בתקופה שלאחר תגלת-פלאסר, מנו ששה חדשים כשנה, ולכן יש לקצר את רשימת מלכי אשור ב-27 שנה. עיון בכתובות אשוריות קדומות מלמד כי גם את התקופה שקדמה לתגלת פלאסר יש צורך לקצר ב-14 שנים נוספות.

הכתובות המלמדות על הצורך לקצר את אורך רשימת המלכים הן כתובות המלך שלמנאסר III המזכיר בכתובותיו את המלכים הישראלים אחאב ויהוא. תיארוך כתובת שלמנאסר לימי יהוא אפשרי רק אם מורידים מן המלכים שמלכו אחרי שלמנאסר 14 שנה. רשימת מלכי אשור לא מתחילה אם כן ב-912 לפה"ס, אלא רק ב-869 לפה"ס, וזה סדרה:

אדד-ניררי II	—	848 - 869 לפה"ס
תכלתי-נינרת II	—	841 - 848 לפה"ס
אשורנצרפל II	—	816 - 841 לפה"ס
שלמנאסר III	—	781 - 816 לפה"ס (בשנתו השישית נלחם באחאב, בשנתו ה-18 קיבל מס מיהוא)
שמשי-אדד V	—	768 - 781 לפה"ס
אדד-ניררי III	—	740 - 768 לפה"ס (קיבל מס מיהוא מלך ישראל)
שלמנאסר IV	—	735 (או 730) - 740 לפה"ס
אשור-דן III	—	726 (או 721) - 735 (או 730) לפה"ס
אשור-ניררי V	—	716 - 726 (או 721) לפה"ס
תגלת-פלאסר III	—	699 - 716 לפה"ס (בכתובותיו מוזכרים עזריה מנחם ואחז).
שלמנאסר V	—	696 - 699 לפה"ס

את הכרונולוגיה האשורית בימי בית ראשון מבססים על סמך ליקוי חמה שאירע בחדש סיון בימי המלך אשור-דן. חישוב אסטרונומי מלמד שהיה זה בשנת 763 לפה"ס. חישוב זה סותר לכאורה את השינוי המוצע, אך יש לזכור שבימי חזקיהו אירע שיבוש בתנועה הסדירה של כדור הארץ (מל"ב כ, יא), ועל כן אין אפשרות לחשב ליקויי חמה שקדמו לכך.

נספח כ"ו: מי היו החבירו?

בפרק 'חבירו' היסקנו שה'חבירו-אישגז' הם החתים, שהם מעמי כנען (בראשית י, טו). מאידך, בפרק 'מתי נכתבו אגרות אל-עמרנה' אמרנו שה'אישגז' הם 'אשכנז', שהוא עם אחר, מצאצאי גומר בן יפת (שם, ג). איך יתיישבו שני הזיהויים הסותרים? בכדי לענות על כך נציג את תולדות אסיה הקטנה (טורקיה) בימי קדם:

בימי בית ראשון ישב שם בתחילה העם 'משך' ('מושכי' בתעודות אשוריות, 'פריגים' בפי היוונים), כשהם החתי יושב באותו זמן בצפון סוריה, מפוצל למספר מדינות שאחת מהן היא אללח.⁶²⁸

לקראת סוף ימי בית ראשון עברו מן העולם הן מדינת 'משך' והן המדינות החתיות: המלך האשורי סרגון כבש וביטל את הממלכות החתיות, ובני 'גומר' ('גימיריה' בתעודות אשוריות, 'קימרים' בספרי היוונים) החריבו את ממלכת 'משך', והקימו במקומה את מדינתם.

על מה שקרה לאחר מכן אנו לומדים מן ההיסטוריון הירודוטוס. לפי דבריו הגיעו לאסיה הקטנה הסקיתים הנוודים שנלחצו בידי אויביהם. הם דחקו משם את בני 'גומר' והתיישבו במקומם (הירודוטוס, ד', 11).

כלומר, בתחילה היו בני 'משך', שנדחקו מפני בני 'גומר', שלאחר מכן נדחקו אף הם מפני ה'סקיתים'. בפרק 'חבירו' זיהינו את ה'סקיתים' של הירודוטוס עם ה'חתים', ולפי זה כך התרחשו הדברים: תחילה הגיעו לאסיה הקטנה האשכנזים בני גומר (הקימרים) שדחקו את בני 'משך', ואחריהם באו חתים (סקיתים) בני אללח והשתלטו על האשכנזים. הממלכה החדשה היתה מורכבת מבני שני העמים: האשכנזים והחתים, ומכאן ואילך משמשים השמות 'אישגז' ו'חת' בעירוביה. [בדומה לממלכת פרס ומדי. או השמות אנגליה ובריטניה בזמננו, שמקורם בעם הקדום (בריטים) והכובשים שהשתלטו עליהם (אנגלים)].

זו הסיבה שבחוזים של הממלכה החתית היו נשבעים גם באלי ה'אישגז' וגם באלי אללח. וזה גם ההסבר לדברים שמביא הירודוטוס, כי הסקיתים אומרים על עמם שהוא הצעיר שבכל העמים.

המחקר המקובל המתארך את הקיסרות החתית למאות י"ד-י"ג לפה"ס, לא מקשר אותה עם הממלכות החתיות מן המאה השמינית (אותן הוא מכנה 'נאו-חתיות'), בשל השפה השונה. אך גם הוא לא יכול להתעלם מן הדמיון בכתב ובשמות: "השימוש בכתב החתי (של הנאו-חתים) הוא אחת החוליות המקשרות עם החתים. חוליה אחרת היא נטייתם הברורה של שליטיהם להיקרא בשמות חתיים היסטוריים... אבל עלינו לדעת שהחתים המאוחרים אינם צאצאי החתים".⁶²⁸

לפי דברינו החתים (ה'קדומים' כביכול) הם צאצאי ה'נאו-חתים', וההבדל בשפה נובע מהתבוללותם עם ה'אישגז'.

⁶²⁸ מזר, א"מ ג', עמ' 337.

תיאור זה מסביר פסוק מוקשה בספר יהושע: "כל מקום אשר תדרוך כף רגלכם בו לכם נתתיו... מהמדבר והלבנון הזה, ועד הנהר הגדול נהר פרת, כל ארץ החתים ועד הים הגדול מבוא השמש יהיה גבולכם" (יהושע א, ד). מפסוק זה עולה לכאורה כי רובה של טורקיה כלול בארץ ישראל, שהרי זוהי 'ארץ החתים', וזה כמובן לא יתכן.

אך לפי האמור הענין מובן, כי רק בסוף ימי בית ראשון הגיעו החתים לשלוט על טורקיה, ואילו ארצם המקורית היתה צפון סוריה. זהו גם שם הארץ בתעודות אשוריות: 'חת' (מזר, שם), ועליה מדבר הפסוק בספר יהושע. לסיכום: ה'חבירו-אישגז' הם החתים והאשכנזים שהתבוללו זה בזה.

נספח כ"ז: היכן נמצאה טביעת חותמו של גמריהו בן שפן?

בפרק 'ירושלים בימי אל-עמרנה' הבאנו כי בארמון הגדול שבעיר דוד נמצאה 'בולה' (טביעת חותם) של גמריהו בן שפן, משרי יהויקים. והדבר הולם את הזיהוי שהצענו למקום: 'ארמון יהויקים'. מאידך, לדברי החופר נמצאה טביעת החותם של גמריהו על רצפה שנבנתה מעל חורבות הארמון (לוקוס 967), בשכבה מסוף תקופת הברזל, שהיא שכבה מאוחרת יותר מתקופת אל-עמרנה. הדבר סותר לכאורה את דברינו, אך התרשים המלווה את מאמרו מלמד שהטביעה לא נמצאה על הרצפה של לוקוס 967, אלא ברובד שמתחתיה (לוקוס 1110). כלומר ברובד קדום יותר.⁶²⁹

מדוע כתב על בולה שנמצאה בלוקוס 1110 כי היא נמצאה בלוקוס 967? מסתבר שהסתירה בין תאריך חורבן בית ראשון לפי התיארוך המקובל (סוף תקופת הברזל) לבין תאריך לוקוס 1110 בה נמצאה הבולה (מוקדם יותר מסוף ברזל 2) אילצה את החופר לשייך את הבולה ללוקוס 967 (סוף תקופת הברזל). ולכן כנראה הוסיף משפט זה: "לרצפת הבולות היה תת-שלב נוסף המיוצג ע"י לוקוס 1110",⁶³⁰ ומכיון שמדובר ב'תת-שלב' הוא הרשה לעצמו לא לציין אותו (את לוקוס 1110 שבו נמצאה הבולה) אלא רק את ה'שלב' שמעליו (לוקוס 967), וכך 'התגבר' על הסתירה שבין מקום מציאת הבולה לבין המקום שבו היתה 'צריכה' להימצא.

אמנם, לפי מה שהראנו בחלק ה', חורבן הבית לא אירע בסוף תקופת הברזל, אלא בתקופה מוקדמת יותר. לכן קיימת אם כן כל בעיה במיקום ה'בולה' בלוקוס 1110. מסקנה: טביעת חותמת גמריהו בן שפן נמצאה בחורבות הארמון בעיר דוד, ולא ברצפה שנבנתה מעליו.

נספח כ"ח: 'משא מצרים' של ישעיהו בהקבלה לימי אל-עמרנה

בפרק 'מזבח לה' בארץ מצרים' הראנו כי בימי אחננתון (אמנחתפ ד') עבדו מצרים את ה' אלהי ישראל. כך גם היה בימי יורשו, המלך 'איה', שבימיו ירדו היהודים למצרים.

גם ישעיהו הנביא נשא משא על מצרים, שבו נאמר כי מצרים יעבדו את ה'. הקבלת דברי ישעיהו לתקופת אל-עמרנה מראה עד כמה היא הולמת את דברי הנביא. נצטט חלק מ'משא מצרים':

"ביום ההוא יהיו חמש ערים בארץ מצרים מדברות שפת כנען ונשבעות לה' צבאות, עיר ההרס יאמר לאחת. ביום ההוא יהיה מזבח לה' בתוך ארץ מצרים ומצבה אצל גבולה לה'... ונדע ה' למצרים וידעו מצרים את ה' ביום ההוא... ונגף ה' את מצרים נגוף ורפא ושבו עד ה' ונעתר להם ורפאם... ביום ההוא יהיה... ברוך עמי מצרים" (ישעיהו יט, יח-כה).

פשוטו של מקרא הוא, שתהיה תקופה שבה העם המצרי יעבוד את ה'. מתי יקרה דבר מופלא זה? הכתוב נותן סימן: באותם ימים יהיו חמש ערים שבהם יגורו דוברי עברית הנשבעים בה'. אחת מהערים תהיה 'עיר ההרס', והפירוש המקובל הוא שהכוונה ל'עיר השמש' שיאמרו עליה שתיחרב. ('הרס' פירושו שמש, והכתוב שינה מ'הרס' ל'הרס' כדי לרמז שהעיר עתידה ליהרס).

הדבר המתואר בנבואת ישעיהו אירע בימי ירמיהו שבהם נאמרה נבואת חורבן על עיר-השמש: "ושיבר את מצבות בית שמש אשר בארץ מצרים" (ירמיהו מג, יג).

גם מצב של 5 ערים במצרים שבהם מדברים בשפת כנען (עברית) ונשבעים בה' התקיים בימי ירמיהו. שהרי בימי ירמיהו (ימי חורבן בית ראשון) ירדה שארית הפליטה למצרים, ושם המשיכו במנהגם להישבע בשם ה', ככתוב: "איש יהודה אומר חי ה' אלהים בכל ארץ מצרים" (שם מד, כו).

נזכרים בכתוב ארבע מקומות במצרים שבהם גרו יהודים: מגדול, נוף, תחפנחס, ארץ פתרוס (שם מד, א). כשנוסיף להם את 'עיר השמש' קצרת הימים, יהיו לנו חמש ערים, כמו שאמר ישעיהו.

נבואת ישעיהו מכוונת אם כן לימי ירמיהו, שבהם על פי הנבואה יעבדו המצרים את ה'. הדבר עולה בקנה אחד עם תיארוך אחננתון ו'איה' לימי ירמיהו.

גם הפסוק המדבר על שני מקומות במצרים המיוחדים לה', אחד בתוכה ואחד בגבולה: "מזבח לה' בתוך ארץ מצרים ומצבה אצל גבולה" מובן היטב. כי אחננתון אכן הקים שתי ערים על שם אתון, עיר אחת בגבול מצרים – גם-אתון, ועיר בתוך מצרים – 'אחת-אתון', ושמה אף מפורש בפסוק: "עיר ההרס יאמר לאחת" (-אתון).

⁶²⁹ שילה, קבוצת בולות עבריות מעיר דוד, ארץ ישראל י"ח (תשמ"ה), עמ' 75, ותרשים שם (שים לב לחץ התחתון!).

⁶³⁰ שם.

ישעיהו גם אומר כי מצרים ישובו אל ה', לאחר שה' יגוף (יכה) אותם. הדברים תואמים למה שכתבנו, כי אחננתון החל לבער את האלילים לאחר שהוכה בקרב כרכמיש. כך גם יובן משפט הסיום של משא ישעיהו, שבו קורא ה' למצרים 'עמי': "ברוך עמי מצרים". מילים אלו נראות לא מובנות, שהרי בכל המקרא רק עם ישראל נקרא עם ה'. אך לאור דברינו כי אחננתון היה בן לאם ישראלית, מובן איך המילה 'עמי' יכולה להאמר על מצרים. לסיכום: דברי ישעיהו על "מזבח לה' בארץ מצרים" מוסבים על ימי אחננתון (הוא פרעה נכה) ויורשו 'איה', שעבדו את ה' אלהי ישראל. הפרטים המופיעים בנבואה זו משתלבים היטב עם הידוע לנו על ימיהם.

נספח כ"ט: למה התכוון יחזקאל במילים 'בעשרים ושבע שנה'?

לפי התיארוך שהיצענו עולה כי בשנת 584 לפה"ס נכבשה מצרים על ידי נבוכדנצר, ולאחר מכן החלה שושלת י"ט. בספר יחזקאל יש מקרא הסותר לכאורה תיארוך זה. נציג את המקרא ונראה כי לאמיתו של דבר אין בו סתירה לתיארוכנו:

1. "ויהי בעשרים ושבע שנה בראשון באחד לחדש היה דבר ה' אלי לאמור... הנני נותן לנבוכדנצר מלך בבל את ארץ מצרים". מנין השנים בספר יחזקאל הוא מגלות יהויכין שהיתה בשנת 597 לפה"ס, 11 שנה לפני חורבן הבית. מכאן שהנבואה נאמרה בשנת 570 לפה"ס, ולפי זה כיבוש נבוכדנצר היה רק לאחר מכן, בסתירה למה שאמרנו כי כיבוש נבוכדנצר היה כבר בשנת 584 לפה"ס.

אך באמת נבואה זו נאמרה לא בשנת 27 (570 לפה"ס) אלא כבר בשנת 11 (586 לפה"ס) כמו שמראה סדר הנבואות. שהרי בספר יחזקאל יש חמש נבואות על מצרים (פרקים כט-לב), שנאמרו בתאריכים אלו:

א] שנה 10 י"ב טבת.

ב] שנה 27 א' ניסן.

ג] שנה 11 ד' ניסן.

ד] שנה 11 א' סיון.

ה] שנה 12 א' אדר.

השנים במקרא מתחילות בניסן, ומסדר הנבואות ברור שנבואה ב' נאמרה בשנת 11 שהיא שנת 586 לפה"ס, והדבר הולם את תיארוך כיבוש נבוכדנצר לשנת 584 לפה"ס. מדוע א"כ היא קרויה שנה 27?

יתכן וזה ההסבר: הכיבוש הבבלי הראשון היה בשנת 612 לפה"ס, כאשר נכבשה נינוה, ואז החלו ימיה של האימפריה הבבלית. יחזקאל המנבא כאן לראשונה על כיבוש מצרים בידי הבבלים, מונה את השנים החל מיסוד האימפריה הבבלית, ולכן שנה 11 לגלות יהויכין נקראת 'שנה 27'.

על כל פנים, שנה זו היא שנה 11, כפי שעולה מסדר הנבואות שאחריה, וכיבוש נבוכדנצר התקיים כשנתיים לאחר מכן.

נספח ל': כתובת אכיש בן פדי

בעיר הפלשתית 'עקרון' נחשפה כתובת הקדשה של אכיש מלך עקרון. התיארוך שקבענו לתקופת 'סוף ברזל 2' (ימי שיבת ציון) עונה על תמיהה שהעלתה כתובת זו. זה דבר הכתובת:

הרישומים האשוריים מלמדים כי בימי חזקיהו שלט בעקרון מלך בשם 'פדי', שנשאר נאמן לסנחריב מלך אשור ולא השתתף במרד חזקיהו. בדור שאחריו מלך בנו 'אכיש', שהיה נאמן לאסרחדון בן סנחריב (מאה ז' לפה"ס). בחפירות עקרון התגלה מקדש לאלילה 'פתגיה', ובו כתובת הקדשה מאתו מלך: "בית בנה אכיש בן פדי... לפתגיה אדוניו, תברכו ותשמרו ותאריך ימי ותברך ארצו". (במקור: "בת בנה אכיש בן פדי... לפתגיה אדתה תברכה ותשמרה ותאריך ימה ותברך ארצה").

נוסח הכתובת דומה לכתובות פניקיות (צידוניות), בעוד שכתובות פלשתיות אחרות מתקופת 'סוף ברזל 2' (תקופת ה'יורדה'), דומות לכתובות ביהודה ולא בפניקיה. הדבר הפליא את החוקרים: "הדמיון לנוסח הכתובות הפניקיות מפתיע על רקע ידיעותינו על הכתב הרהוט שנהג בפלשת במאה ז' לפה"ס, שלא הושפע מן הכתב הפניקי, אלא מן הכתב העברי... תמוה איפה הדמיון של נוסח הכתובת שלפנינו ושל לשונה לאלה שנהגו בפניקיה... תמוה ממצא אפיגראפי מפלשת מהמאה ז' לפה"ס המצביע על קרבה לשונית לפניקית".⁶³¹

אך לאחר שהראנו כי תקופת 'סוף ברזל 2' אינה המאה ז' לפה"ס אלא התקופה הפרסית, התמיהה נעלמת. כי אכיש לא חי בתקופת 'סוף ברזל 2', אלא בתקופה קדומה יותר. וממילא אין להשוות את כתובת אכיש לכתובות תקופת 'סוף ברזל 2', אלא לתקופות קדומות יותר, שבהם היתה הפניקית מקור לחיקוי (שם).

[במקדש נמצאו כלים משלהי תקופת הברזל. אך הדבר רק מלמד על תאריך חורבן המבנה ולא על תאריך בנייתו].

⁶³¹ גיטין ודותן ונוה, כתובת הקדשה מלכותית מעקרון, קדמוניות 113, תשנ"ז, עמ' 43.

נספח ל"א: מדוע סמלי המלכות הפרסיים נמצאו דווקא ביהודה?

בפרק 'מיהו המלך' הראנו כי סמלי הכנפיים וה'ורדה' שנמצאו ביהודה, היו סמלי מלכי פרס. זיהוי זה מעורר שאלה: מדוע ביהודה שכיהים כל כך סמלים אלו, יותר משאר המדינות שעליהן משלו מלכי פרס? דומה כי תשובה לכך נמצאת במאמר בתלמוד, המספר שעל השער המזרחי של הר הבית היתה צורת 'שושן הבירה', ומביא לכך שני הסברים: "כדי שידעו מהיכן באו", ו"כדי שתהא אימת מלכות עליהן" (בבלי מנחות צח, א). שילוב שני הפירושים הוא זה: יהודה אינה מדינה נורמלית של עם היושב על אדמתו, אלא של עם שנשאר נאמן לארצו גם כשגלה ממנה, ולכן גם הצליח לחזור אליה. האמונה המשיחית שמכוחה שבו היהודים לארצם אומרת שעתיד לצאת מהם המלך שימשול על העמים, וזכר המלכים הגדולים מימי בית ראשון עזר לשמר אמונה זו בליבם.

עם לא רגיל זה עורר חששות אצל השלטון, כפי שניתן לראות מן המכתב שקיבל המלך מאת צרי יהודה, וממכתב התשובה ששלח אליהם. צרי יהודה כתבו: "ידע המלך, כי היהודים שעלו מאתך לירושלים, בונים עיר מורדת... ידע המלך, כי אם תיבנה העיר וחומותיה יושלמו, מיסים לא ינתנו ואוצר המלך יינזק" (עזרא ה, יב-יג. מתורגם).

על דברים אלו השיב המלך: "צויתי לבדוק, ונמצא כי עיר זו מימות עולם היתה מתנשאת על מלכים ומרירות נעשו בה. ומלכים תקיפים היו בירושלים השולטים בכל עבר הנהר וגובים מיסים. לכן צוו לבטל האנשים והעיר לא תיבנה עד שאצווה. היזהרו מעשיית שגיאות, לכל יגדל הנזק למלך" (שם, יט-כב). ועל כן, בשל הבעיות של יהודה, ביקש השלטון לחזק בה את סימני קבלת מרות הכתר הפרסי. מאידך, גם ליהודים היה ענין להראות את נאמנותם, בכדי להסיר מהן חשד. (בדומה למה שאירע בגולה, כאשר היהודים השתדלו להיות יותר פטריאטים מעם הארץ). זו הסיבה לכך שסמל 'שושן הבירה' היה חקוק בכניסה להר הבית. כדי להזכיר ליהודים להיות ממושמעים לשלטון, שהוא שנתן להם את הרישיון לעלות ולבנות את בית המקדש. [לא התפרש איך נראה הסמל שהיה על שער שושן. אך בהכרחו את סמל המלכות החקוק באמונות מלכי פרס, מסתבר שה'ורדה' היא צורת 'שושן הבירה'].

זו הסיבה לכך שסמלי הכנפיים וה'ורדה' הפרסיים מצויים ביהודה הרבה יותר מבמקומות אחרים. כי כאמור, יהודה היתה צריכה להתאמץ במיוחד כדי להראות את נאמנותה למלכות.

נספח ל"ב: של מי החיצים שנמצאו בשכבת החורבן בירושלים?

בפרק 'מיהו המלך' הבאנו ראיות כי חורבן ירושלים בסוף תקופת הברזל היה חורבן שאירע בתקופה הפרסית, ואינו החורבן שעשו הבבלים בסוף ימי בית ראשון.

בירושלים נחשפו אתרים מאותו חורבן (כדוגמת 'המגדל הישראלי') ובהם ראשי חיצים. מדריכי התיירים יודעים לספר כי אלו חיצים בבליים, והדבר מוכיח לכאורה כי מדובר בחורבן שנעשה על ידי הבבלים, ולא בתקופה הפרסית, ובסתירה לדברינו. אך האם באמת אלו חיצים בבליים?

התשובה היא: לא. שהרי ראשי החיצים שהתגלו הם ראשי חיצים משולשים מברונזה המכונים 'חיצים סקיתיים': 'חיצים מן הטיפוס הסקיתי הם עדות אילמת למלחמה על העיר ערב חורבנה' (שילה, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 622-623). חיצים מסוג זה לא נמצאו בנינו שהבבלים החריבוה, אך נמצאו בכמויות עצומות בבירת הממלכה הפרסית, והם מוגדרים "טיפוס החץ השכיח ביותר בנשק האחמני (הפרסי)". (שטרן, התרבות החומרית של א"י בתקופה הפרסית, ירושלים תשל"ג, עמ' 156). כלומר, החיצים ה'בבליים' הם לאמיתו של דבר חיצים שהיו בשימוש בתקופה הפרסית. והרי לנו סיוע נוסף כי תקופת 'סוף ברזל 2' היא התקופה הפרסית ולא ימי בית ראשון.

נספח ל"ג: מדוע היתה ירושלים כה קטנה?

בפרק 'ספרי עזרא ונחמיה לאור הארכיאולוגיה' היסקנו כי הרחבת ירושלים אל הגבעה המערבית נעשתה רק בימי עזרא. ירושלים של ימי בית ראשון (תק' הבה"ת-ברזל 1) היתה אם כן רק על הגבעה המזרחית ('עיר דוד'). שטח ירושלים בתקופה ההיא היה 50 דונם לפי דעה אחת,⁶³² או 40 דונם לפי דעה אחרת.⁶³³ זהו שטח הקטן משטחן של ערים אחרות בארץ ישראל באותו הזמן. מדוע בירת הממלכה היתה קטנה מן הערים הנתונות לשליטתה?

ההסבר לקטנות העיר הוא היעדר מקורות מים בסביבתה, כמו שכותב גבע: "בסביבת העיר קיימים רק כמה מעיינות קטנים... מקור המים היחיד של העיר, מעיין הגיחון, צמצם את האפשרות לגידול האוכלוסייה".⁶³⁴ רק בימי בית שני נבנו אמות המים המוליכות מים מן המעיינות של 'ברכות שלמה' לעיר, ואיפשרו להגדיל את מספר תושביה.

[מן האמור מובן כי אלף הנשים שהמקרא מספר שהיו לשלמה, לא היו מרוכזות כולן בירושלים, אלא רק חלק קטן מהן.]

⁶³² גבע, אומדן אוכלוסיית ירושלים בתקופותיה הקדומות, ארץ ישראל כ"ח, תשס"ח, עמ' 55.

⁶³³ א' מזר, בירה בת 4000 שנה, שם, עמ' 125.

⁶³⁴ גבע, שם, עמ' 55, 56.

לסיכום: הסיבה שירושלים בימי בית ראשון היתה קטנה על אף היותה בירה, היתה חוסר במקורות מים.

נספח ל"ד: אורך התקופה הפרסית

אורך התקופה הפרסית הידוע לנו הוא 206 שנה (332-538 לפה"ס), ומלכיה הם: כורש (530-538), כנבוז (522-530), דריוש א' (485-521), אחשורוש (465-485), ארתחשטא א' (424-465), דריוש ב' (404-424), ארתחשטא ב' (359-404), ארתחשטא ג' (338-358), ארסס, דריוש ג'.

לעומת זאת, במדרש 'סדר עולם' מוזכרים רק שלשה ממלכי פרס (כורש, אחשורוש, דריוש) ומשך התקופה הפרסית הוא רק 52 שנה: 3 שנים – כורש הפרסי, 11 שנה – אחשורוש המדי, 36 שנה – דריוש הפרסי שנוצח ע"י אלכסנדר מוקדון.

אין להתפלא כיצד נשכחו כל המלכים האחרים, משום שבאותם דורות לא ניתנה חשיבות רבה להיסטוריה כללית, אלא רק לכתבי הקודש.

יש הטוענים כי התקופה הפרסית ארכה אכן רק 52 שנה. לדעתם, כנבוז בן כורש לא היה אלא מלך פרסי הכפוף לאחשורוש המדי. כמו כן, לדבריהם לא היה מלך בשם ארתחשטא אלא זה היה כינויים של דריוש ואחשורוש. גם דריוש ב' וג' לא היו קיימים במציאות.⁶³⁵

הכתובות הקדומות אינן עולות יפה עם רעיון זה: בכתובת דריוש רואים שכנבוז היה מלך גם על מדי, שהרי דריוש מספר שמרדו בכנבוז בן כורש "פרס, מדי ושאר הארצות". הרי שכנבוז מלך גם על מדי, ולא היה כפוף למלך מדי מעליו.

מכתובת אחשורוש רואים שאחשורוש בא אחר דריוש ולא לפניו: "אני אחשורוש, מלך כל הארצות, בן דריוש המלך לבית אחמנש" (אחמנש – אבי בית המלוכה הפרסי).⁶³⁶ הרי שסדר מלכי ראשית התקופה הפרסית הוא: כורש, כנבוז, דריוש, אחשורוש.

גם המשך הרשימה מתאשר מתעודות שנמצאו באי 'יב' שבמצרים: בארכיון אשה בשם מבטחיה נמצאו תעודות של אביה משנת 15 לאחשורוש ומשנת 1 לארתחשטא, שהיא שנת 21 למלך שקדם לו. היא עצמה נישאה בשנת 30 לארתחשטא, ואת ירושתה חילקו בשנת 13 לדריוש.⁶³⁷ מכאן שאחשורוש מלך 20 שנה, לאחריו ארתחשטא שמלך לפחות 30 שנה, ולאחריו דריוש ב'.

בארכיון אחר מוצאים שאדם נשא שפחה לאשה בשנת 16 לארתחשטא, שחררה עם בתה בשנת 38, העניק לבתו מתנה בשנת 1 לדריוש, ונכס נוסף בשנת 3 לארתחשטא.⁶³⁸ הרי לנו שאחר ארתחשטא א' ודריוש ב', היה ארתחשטא ב'.⁶³⁹

נספח ל"ה: מי ביטל את המזבחות בערד ובסביבות ירושלים?

בסביבות ירושלים נמצאו מתקנים פולחניים, אשר כוסו בערמות אבנים ענקיות בתקופת ה'ורדה' ('רגמים'). גם במצודת תל ערד התגלה מזבח, שבוטל בתקופת ה'ורדה', וכוסה בדרך כבוד. מה פשר הדבר? תקופת ה'ורדה' היא התקופה שבה פעל עזרא. לפני בואו היתה שמירת התורה רפויה בעם, וקשה להניח שהאיסור להקריב קרבנות מחוץ למקדש נשמר.

כאשר בא עזרא וראה את מצבו העגום של העם, הוא לימדם תורה והדריכם לשוב אל ה'. מסתבר שחלק ממהלך התשובה שביצע עזרא, היה הגבלת עבודת הקרבנות למקדש בירושלים. כחזקיהו בשעתו וכיאשיהו אחריו, ביטל גם עזרא את כל המזבחות שמחוץ למקדש, ואלו הם מקומות הפולחן שנגנזו בתקופת ה'ורדה'.

[התיארוך המקובל קובע את הרגמים אשר בסביבות ירושלים לסוף ימי בית ראשון, ובעקבות זאת משוייך כיסוי המזבחות ליאשיהו המלך. אך באחד מן הרגמים נמצאו 7 טביעות 'יהוד' מימי בית שני.⁶⁴⁰ מה שמראה כי זמן הרגמים הוא ימי בית שני.]

⁶³⁵ חפץ, מלכות פרס ומדי בימי בית שני ולפניה – עיון מחודש, מגדים י"ד, תשנ"א, עמ' 147-78.

⁶³⁶ זר-כבוד, דעת מקרא – עזרא ונחמיה, ירושלים תש"מ, נספחות, עמ' 10-12.

⁶³⁷ פורטן, יהודים מיב וארמים מסון, עמ' 5, 7, 21, 29.

⁶³⁸ שם עמ' 39, 46, 59, 63.

⁶³⁹ מדרש 'סדר עולם' נחשב ל'דעת חז"ל', וממילא נטיה ממנו היא 'נגד חז"ל'. אך האמת היא שמדרש 'סדר עולם' מייצג דעה אחת בחז"ל, הסוברת שניתן לבנות לוח זמנים מלא מן הכתובים, גם במקום שהדברים לא מפורשים. ולכן הוא מקציב לתקופה הפרסית 52 שנים בלבד, כי זהו מספר השנים שניתן להוציא מן הכתוב.

דעה זו אינה נחלת הכלל, כמו שכבר עמדו על כך: "מדרש סדר עולם כולו הולך בדרך זאת שיש בכתוב רמזים לגלות פרטים מלאים על דיוק הזמנים. והוא חולק בהרבה פרטים על מדרש 'פרקי דר' אליעזר' ההולך במהלך אחר." "שני המדרשים האלה שונים וחלוקים מקצה לקצה בכל סדרי הזמנים." (וינברג, עצם היום הזה במספר וספירה, תשס"ח, עמ' ס"ו, מ"ט).

(וראה עוד: ואלטר, מלכי פרס ומדי, כרם ביבנה תשנ"ה).

⁶⁴⁰ ליפשיץ וואנדרהופט, ירושלים בתקופה הפרסית וההלניסטית לאור ממצאי טביעות 'יהוד', ארץ ישראל כ"ח, תשס"ח, עמ' 108-110; עמ' 110; Greenberg and Cinamon, Stamped and Incised Jar Handles from Rogem Ganim, Tel Aviv 33 (2006), p. 230-231.

מזבח אבנים שנחשף בתל ערד שבוטל בתקופת ה'ורדה'

נספח ל"ו: שנהבי שומרון

על אחאב נאמר כי בנה "בית שן": "וַיִּתֵּר דְּבָרֵי אַחָאָב ... וּבֵית הַשֵּׁן אֲשֶׁר בָּנָה וְכָל הָעָרִים אֲשֶׁר בָּנָה" (מל"א כב, לט), ופירושו התרגום והמפרשים כי מדובר בבית עשוי משנהב (שן של פיל), כדברי הרד"ק: "שן הפיל עושים ממנו מלאכה, ואחאב בנה ממנו בית".

הדברים נראו תמוהים, שהרי שנהב הוא חומר חלש מכדי לבנות ממנו בית, עד שהחפירות בשומרון סייעו להבין את הכתוב. התגלה שם אוצר גדול של קישוטים משנהב, ומהם אנו מבינים ש'בית השן' אינו בית עשוי משנהב, אלא בית מעוטר בשנהב.

ממצא השנהבים ב'ארמון אחאב' תואם את האמור בכתוב. הדבר מוכיח לכאורה, כי הארמון שהתגלה בשומרון הוא אכן ארמון אחאב, וסותר למה שאמרנו (בפרק 'מי היתה עיר הבירה') כי זהו מבנה מן התקופה הפרסית. אך האם באמת נמצאו השנהבים בבית המכונה 'ארמון אחאב'?

התשובה היא שלילית, כמו שכותב נ' אביגד: "השנהבים נמצאו בסטרטיגרפיה מופרעת לגמרי... הם הוזזו ממקומם יותר מפעם אחת... לאחרונה זה היה בתקופה ההלניסטית"⁶⁴¹. לשנהבי שומרון אין אם כן קשר למבנה המכונה 'ארמון אחאב', שהוא לאמיתו של דבר מימי בית שני.

נספח ל"ז: מהי עירו האמיתית של ידון?

בפרק 'מי היתה עיר הבירה' היסקנו כי 'המצפה לכסא פחת עבר הנהר' אינה 'המצפה' הידועה, המזוהה בתל א-נצבא שמדרום לרמאללה.⁶⁴² אלא היא האתר ברמת רחל, שהיה בירת יהודה מימי אחשורוש והלאה.

דברים אלו פותרים קושי המתעורר למקרא הפסוק המספר על בוני החומה בימי נחמיה: "מלטיה הגבעוני וידון המרונותי, אנשי גבעון והמצפה לכסא פחת עבר הנהר" (נחמיה ג, ז): מחלקו הראשון של הפסוק עולה כי עירו של ידון היא 'מרונותי', המזוהה עם חרבת אל-מראן שמצפון לקרית ענבים (פרס), או עם 'מרינה' שעל יד כפר

⁶⁴¹ אביגד, ארץ שומרון, עמ' 75.

⁶⁴² ולדעה אחרת 'המצפה' היא נבי סמואל (מגן וידון), א-נבי סמואל בתקופת הברזל ובתקופה הפרסית, הקונגרס הארכיאולוגי הכ"ב בישראל, תשנ"ו, עמ' 19-20.

עציון (וילנאי). ואילו מחלקו האחרון של הפסוק עולה כי עירו של ידון היא 'המצפה'. מהיכן הגיע אם כן ידון, מ'מרונות' או מ'המצפה'?

התשובה היא: 'המצפה' לכסא פחת עבר הנהר' אינה עיר, אלא קריה שלטונית. ידון היה בן העיר 'מרונות', ותפקיד ממלכתי הביא אותו אל בירת הפחחה, שהיא 'המצפה' לכסא פחת עבר הנהר'.

הפסוק קורא את ידון על שם עירו 'מרונות', ומציין את המקום שבו התגורר באותם הימים, והוא האתר השלטוני 'המצפה' לכסא פחת עבר הנהר'.

לסיכום: הפסוק המספר על 'ידון המרונות' איש 'המצפה' לכסא פחת עבר הנהר', מתפרש יפה רק אם נאמר ש'המצפה' אינה עיר, אלא קריה שלטונית שאינה עיר. ידון היה בן העיר 'מרונות' שהתגורר באתר הממלכתי 'המצפה' לכסא פחת עבר הנהר'.

נספח ל"ח: כמה היה השקל המוזכר בתורה?

ביהודה התגלו מאות משקלות מתקופת 'סוף ברזל 2', ביניהם גם משקלות שעליהן טביעת 'למלך'. ממשקלות אלו עולה כי משקל השקל היה כ-11.33 גרם.

כאמור בפרק 'התקופה הבבלית', בתקופה זו היה השקל בן 24 גרה (= 0.472 גרם). אם השקל בן 24 גרה היה כ-11.33 גרם, נוכל ללמוד כי השקל בן 20 גרה היה כ-9.44 גרם, וזהו משקל השקל הכתוב בתורה.

מידה זו תואמת למידת ה'קדת' (qdt) שנהגה במצרים (שממנה יצאו בני ישראל), אשר "נחשבה ליחידת המשקל המצרית המובהקת"⁶⁴³, והיתה אף היא כ-9.4 גרם.

יש לזכור כי השקל של התורה לא קרוי 'שקל' סתם, אלא 'שקל הקדש'. המידה המצרית המקבילה נושאת שם כמעט זהה ל'קדש' – 'קדת'. מכיון שמוסכם כי השפה המצרית קלטה מילים רבות מן העברית, מסתבר כי מידת המשקל 'קדת' אינה אלא העתקה למידת שקל ה'קדש'.

ואף לאחר ייסוף השקל ל-24 גרה נותר לשקל המקורי זכר. כי בתקופה זו היה קיים גם משקל בשם 'נצף' שמשקלו חמש שישיות השקל (כ-9.44 גרם), המשמר את השקל המקראי בן 20 הגרה.

סיוע לכך שה'נצף' שוה לשקל המקורי נותן משקל שנמצא בשומרון, אשר על צדו האחד נרשם 'רבע נצף', ועל צדו השני 'רבע שקל'.⁶⁴⁴ הכיתובים על שני צדי המשקל נראים סותרים זה לזה, אך באמת אין כאן סתירה. כי ה'נצף' שווה לשקל המקורי בן 20 הגרה, ולכן במשקל זה הושווה השקל לנצף.

מסקנה: ה'שקל' המקראי היה 9.44 גרם, ולאחר הייסוף היה משקלו 11.33 גרם.

נספח ל"ט: משקלות הגרה

בנספח הקודם הראנו כי השקל בתקופת 'למלך' היה כ-11.3 גרם, והגרה היתה 1/24 ממנו: כ-0.47 גרם. היה מי שסבר כי הגרה היתה 1/20 של השקל, כלומר, כ-0.56 גרם, וכראיה לדבריו הביא את 'משקלות הגרה'.⁶⁴⁵ אך באמת אין משם ראיה לדבריו, אלא להפך. מהן משקלות הגרה, ומה הראיה שניתן להביא מהן?

ביהודה התגלו כ-70 משקלות קטנות ועליהן רשומות ספרות (2,3,4,5,6,7,8,10) המסמנות את מספר הגרות (ביהודה השתמשו בכתב עברי, אך הספרות היו בינלאומיות, כמו בזמננו). שקילת המשקלות וחלוקתן למספר הרשום עליהן, אמורה לתת את משקל הגרה. אלו משקלי הגרה הממוצעים שהתקבלו:⁶⁴⁶

משקל הגרה המתקבל	יחידת המשקל
כ-0.51 גרם לגרה	10 גרה
כ-0.53 גרם לגרה	7/8 גרה
כ-0.54 גרם לגרה	5/6 גרה
כ-0.59 גרם לגרה	4 גרה
כ-0.62 גרם לגרה	3 גרה
כ-0.85 גרם לגרה	2 גרה

משקל הגרה לפי 1/24 שקל הוא 0.472 גרם ומשקל הגרה לפי 1/20 שקל הוא 0.566 גרם. במבט ראשון נראה כאילו התוצאות נוטות במובהק לטובת המשקל הגדול, כלומר, שבשקל היו רק 20 גרות.

מבט מעמיק יותר מראה כי ההיפך הוא הנכון, שהרי הטבלה מראה בבירור שככל שהמשקל קטן יותר (וממילא רמת דיוקו קטנה יותר), כך גדל משקל הגרה המתקבל ממנו. תופעה שמצאנו גם במשקלי ה'בקע' (1/2 שקל) ה'פים' (2/3 שקל) וה'נצף' (5/6 שקל), שאף הם גדולים בדרך כלל מן המשקל התקין, ואף בהם, ככל שהמשקל קטן יותר, כך גדלה הסטיה כלפי מעלה: ה'נצף' הממוצע גדול ב-2.8% מן המשקל התקין, ה'פים' גדול ב-

⁶⁴³ דה-סיגני, שיטות המשקל בארץ ישראל, בתוך: קדר ואחרים (עורכים), פרקים בתולדות המסחר בארץ ישראל, ירושלים 1990, עמ' 210, 206.

(בשונה מן השקל, ה'קדת' התמעטה ברבות הימים והגיעה ל-9.1 גרם).

⁶⁴⁴ שטרן, א"מ ד', עמ' 866, 870.

⁶⁴⁵ בראק, משקלות גרה מתקופת הברזל, ארץ ישראל ט"ו (תשמ"א), עמ' 293-294.

⁶⁴⁶ Kletter, Economic Keystones, Sheffield 1998, p. 79.

3.4%, ה'בקע' גדול ב-5.9%, ולפי זה מובן ההמשך: 'גרה' גדול ב-8.9%, 'גרה' גדול בכ-13%, 5-6' גרה' גדול בכ-15.5%, 4' גרה' בכ-25%, 3' גרה' בכ-33.5%, ו'2' גרה' בכ-80%. אם כן, המשקל הגבוה של הגרה המתקבל מן המשקלות הקטנות אינו מוכיח דבר נגד משקל הגרה לפי 1/24 שקל. ולהיפך, הוא משתלב היטב בעקומת הסטיות של ה'בקע', ה'פס' וה'נצף'. מה שלא נכון לומר על המשקל לפי 1/20 לשקל. זאת ועוד, העובדה שמשקלי ה'בקע' (1/2 שקל) גדולים בכ-20% ממשקלי 10' גרה', מוכיחה ש-10 גרה הוא פחות מ-1/2 שקל, וממילא 20 גרה הם פחות מאשר שקל. [דברים אלו מהווים גם תשובה למי שרצה להוכיח כי משקל השקל היה 11.85 גרם על סמך משקל הבקע.⁶⁴⁷ שהרי כאמור, המשקלות הקטנים הם בדרך כלל כבדים יותר מן המשקל הנכון, וממילא אין להביא מהם ראיה נגד המשקל היוצא מן המשקלות הגדולים.]⁶⁴⁸

נספח מ': שלישית השקל

מן האמור בנספחים הקודמים עולה כי השקל המקראי היה בן 20 גרה שהם כ-9.44 גרם, ובראשית ימי בית שני הוא גדל ל-24 גרה שהם כ-11.33 גרם. ייסוף זה לא היה סוף פסוק, והחל משנת 450 לפה"ס (בערך) חל גידול נוסף, כאשר במקום ה'שקל' החלו להשתמש במטבע שיוצר בעיר צור ('השקל הצורי') שהיה כ-14.2 גרם,⁶⁴⁹ כלומר, כ-30 גרה. נתונים אלו מאפשרים לנו להבין פסוק בספר נחמיה המספר על מעמד 'כריתת אמנה' ללכת בדרך התורה: "וְהַעֲמַדְנוּ עָלֵינוּ מִצְוֹת לְתֵת עָלֵינוּ שְׁלִישִׁית הַשֶּׁקֶל לְעִבּוּדַת בֵּית אֱלֹהֵינוּ". פסוק זה מנוגד לכאורה לכתוב בתורה, המצוה לתת מחצית השקל לעבודת המשכן (שמות ל, יג). מדוע בימי נחמיה נתנו שליש שקל ולא חצי? לאור הדברים שאמרנו העניין יובן, שהרי השקל בימי נחמיה (442 לפה"ס) היה גדול ב-50% מן השקל המקראי, ושליש מן השקל החדש היה שווה למחצית השקל של התורה. על כן בימי נחמיה היה די בשליש השקל. [כך כבר כתב הרמב"ן בפירושו לתורה: "ואמר שלישית השקל, כי בימי עזרא הוסיפו עליהם, והיה שלישית השקל עשר גרה" (פירוש לשמות ל, יב), ועל כך כתב ליוור: "השערה זו אין לה אחיזה"⁶⁵⁰. אך שווי המטבע ביום 'כריתת האמנה' היה אכן שווה ל-30 גרות (0.472X30=14.16). לסיכום: ה'גרה' המקראית היתה כ-0.472 גרם. השקל המקראי (20 גרה) – 9.44 גרם. השקל בראשית ימי בית שני (24 גרה) – 11.33 גרם. השקל בהמשך ימי בית שני ('השקל הצורי') – 14.2 גרם. השקל האחרון היה גדול ב-50% מן הראשון, ולכן היה די בשליש ממנו כדי לקיים את מצות 'מחצית השקל'.

נספח מ"א: איך גדל ה'שקל'?

בנספח הקודם סיפרנו כי השקל של התורה היה בן 9.44 גרם. הוא גדל בראשית ימי בית שני ל-11.33 גרם, ובאמצע ימי בית שני החליף השקל הצורי (14.2 גרם) את השקל היהודי. השקל הצורי היה בשימוש עד חורבן הבית, כשבחלק מהזמן תופס את מקומו המטבע היווני 'טטרדרכמה' (כ-17 גרם). בשנים האחרונות לפני החורבן, כאשר מרדו היהודים ברומאים והקימו מדינה עצמאית, הם טבעו מטבעות שנרשם עליהם 'שקל ישראל', ומשקלם היה אף הוא כמשקל השקל הצורי.⁶⁵¹ [אחד ממטבעות אלו ראה הרמב"ן, הכותב כי ראה מטבע קדום שעליו כתוב 'שקל' במשקל 'חצי אונקיה' (כ-14 גרם), ומכאן הסיק כי זהו ערך השקל של התורה. ולא היא, השקל שראה רמב"ן הוא מימי בית שני, והוא מלמד על ערך השקל בימי בית שני, שהיה גדול ב-50% מן השקל של התורה, כמו שכתב רמב"ן עצמו]. לאחר חורבן הבית, נפסק במשנה כי משקל ה'שקל הצורי' (כ-14.2 גרם) הוא משקל ה'שקל' לעניני הלכה. לדוגמא: את מצות 'פדיון הבן', הנעשית על ידי נתינת 5 שקלים לכהן, יש לעשות לפי השקל הצורי (בכורות פ"ח מ"ו). בדורות מאוחרים יותר שבה ועלתה שאלת ערך השקל: רש"י כותב כי משקל השקל הוא כ-14 גרם ("חצי אונקיה למשקל קולוניה"), ואילו הגאונים והרמב"ם קבעו ערך גבוה יותר – כ-17 גרם – וכך נפסק ב'שולחן ערוך': "מצוה לפדות בנו בכור ב-5 סלעים שהם 30 דרהמים" (יורה דעה, ש"ה, א'). 'דרהם' היה מטבע במשקל 2.83 גרם, ומכאן ש-5 סלעים לדעתו הם 85 גרם, והסלע (שקל) שווה ל-17 גרם.

⁶⁴⁷ וייס, מידות ומשקלות של תורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' קפ"ב.

⁶⁴⁸ בנוגע ל'גרה' קיימת טעות נפוצה, כאילו ה'גרה' המקראית היא ה'קראט' (גרעין החרוב), שהיתה מידת משקל זעירה בימי קדם. האמת היא שהגרה לא יכולה להיות שווה ל'קראט', משום שה'קראט' היתה פחות מ-0.2 גרם (שהוא משקל גרעין חרוב ממוצע), ואילו ה'גרה' שקלה לפחות פי 2 ממנה. (על משקל ה'קראט' ראה: וייס, מידות ומשקלות של תורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' ס"ב-ס"ז).

⁶⁴⁹ בן דוד, השקל כמטבע עובר לסוחר בא"י בימי המשנה, דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 251 ואילך; שטרן, התרבות החומרית של ארץ ישראל בתקופה הפרסית, עמ' 217.

המשקל התקני של השקל הצורי היה 14.55 גרם, אך בפועל הוא היה קטן בכ-3%.

⁶⁵⁰ ליוור, א"מ ד', עמ' 809.

⁶⁵¹ וייס, מידות ומשקלות של תורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' קע"ו.

את הסיבה לגידול השקל על ידי הגאונים והרמב"ם יש לתלות בנסיבות היסטוריות: המטבעה שטבעה את השקלים הצוריים נסגרה כ-15 שנה לפני חורבן הבית, ואת מקום המטבעות הצוריות תפס ה'דינר' הרומי. משקל הדינר היה בתחילה כרבע שקל צורי, ולכן בתקופת התלמוד היה ה'שקל' ההלכתי 4 דינר (כבלי בכורות נ' ע"א). אך בערכו של הדינר חלו תהפוכות רבות, ובהגיע התקופה הערבית הוא התייצב על 4.25 גרם, וכך נותר ללא שינוי במשך מאות רבות של שנים. כאמור, בתלמוד נקבע כי ה'שקל' שווה ל-4 דינר, וכאשר הגיע הדינר ל-4.25 גרם, נהיה ה'שקל' 17 גרם.

בטבלאות זמננו, המבוססות על חישובי רא"ח נאה, משקל השקל גדול עוד יותר: 19.2 גרם. הסיבה לכך היא שבתקופה העות'מנית גדל ה'דרהם' מ-2.83 גרם ל-3.2 גרם.⁶⁵² הרא"ח נאה שלא היה מודע לשינוי זה, ערך את חישוביו לפי ה'דרהם' שבימיו, וכך יצא ש'שקל' הוא 19.2 גרם (יותר מכפול מן ה'שקל' המקורי!). לסיכום, אלו משקלי ה'שקל' לדורותיהם:

השקל המקראי הקדום (20 גרה)	9.44 גרם
השקל בראשית ימי בית שני (24 גרה – 'שקל יחזקאל')	11.33 גרם
השקל בהמשך ימי בית שני (30 גרה – 'שקל צורי' / 'שקל ישראל' / 'שקל רש"י')	14.2 גרם
השקל לפי הגאונים, הרמב"ם, השו"ע	17 גרם
השקל בטבלאות זמננו	19.2 גרם

נספח מ"ב: האם היו ערים בארץ ישראל בתקופת הברונזה הקדומה?

בפרק 'תקופת האבות' זיהינו את תקופת הברונזה הקדומה 1 עם תקופת האבות. על זיהוי זה ניתן לשאול: הרי בתקופת הבה"ק 1 עדיין לא היו ערים בארץ ישראל, ואילו בסיפורי האבות מוזכרות ערים? אך באמת לא נכון לומר שלא היו ערים בב"ק 1: "נמצאו ישובי ענק כבר בתקופת ב"ק 1. בנוסף, נמצאו במספר ישובים ביצורים מרשימים".⁶⁵³ היו אם כן ערים בארץ ישראל בתקופת הברונזה הקדומה 1, ושאלה זו בטעות יסודה.

נספח מ"ג: היכן הוא נחל יבוק?

בפרק 'תקופת האבות' זיהינו את סוכות של יעקב אבינו, עם תל צף שעמק בית שאן.⁶⁵⁴ בעקבות זאת, יש גם למצוא את נחל יבוק שאותו עבר יעקב לפני שהגיע לסוכות (בראשית לב, כג), שהרי הזיהוי המקובל – נחל זרקא – לא מתאים, שכן הוא נמצא הלאה מדרום לעמק בית שאן, ולו היה יעקב מגיע עד שם, הוא מן הסתם לא היה חוזר צפונה לעמק בית שאן.

⁶⁵² וייס, מדות ומשקלות של תורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' קל"ט; בנשי, מידות ושיעורי תורה, בני ברק תשס"ז, עמ' רכ"ג, תס"ב.

⁶⁵³ ינאי, ערים לא מבוצרות בתקופת הבה"ק בא"י, בתוך: עמית וקלטר (עורכים), ערים ועיור בארץ ישראל ושכנותיה בעת העתיקה, עמ' 7.

⁶⁵⁴ מלבד 'סוכות' של גדעון ושלמה, שהיתה בעמק בית שאן (ראה פרק ו' ונספח ט"ז), היתה 'סוכות' נוספת המוזכרת ברשימת ערי שבט גד שבעבר הירדן (יהושע יג, כז). עיר זו מזוהה עם תל דיר-עלא שמצפון לנחל זרקא (ירושלמי שביעית ט, ב), ושמה השתמר בתל-חצ'אצ' הסמוך לה (חצ'אצ' בערבית = סוכות).

'סוכות' של יעקב אבינו קרוב לוודאי שאינה 'סוכות' זו, אלא 'סוכות' של גדעון. משום שהן אצל יעקב והן אצל גדעון, התחנה הסמוכה לסוכות היא פניאל. מסתבר על כן שמדובר באותה 'סוכות' שבעמק בית שאן. (זאת עוד לפני הממצא הארכיאולוגי שנחשף שם, התואם את המסופר על יעקב, כפי שהראנו בפרק ל"ד).

נחל יבוק (נחל יאבס)

מסתבר לכן שאת נחל יבוק יש לזהות עם ואדי יאבס, הנשפך לירדן בסמוך לתל צף. ניתן להביא הוכחה שזהו אכן נחל יבוק, מן המסופר על יעקב בטרם עברו את הנחל: הוא הגיע למחניים (בראשית לב, ג), לאחר מכן "וילך שם בלילה ההוא" (שם, יד), באותו לילה עבר את היבוק (שם, כג), ואת המקום הסמוך למעבר קרא בשם 'פניאל' (שם, ל). כלומר, היבוק נמצא ממש על יד מחניים ופניאל, שהיו בתקופות מאוחרות ערים חשובות (מחניים היתה העיר שבה שהה דוד בימי מרד אבשלום, ופניאל היתה אחת מערי המלוכה של ירבעם).

שמן של מחניים ופניאל השתמר בעיירות 'מחנה' (נצ 197.221) ו'אשתפנא' (196.220) היושבות משני צדיו של אחד מיובלי ואדי יאבס (ואדי מקבזית). ומכאן שנחל יבוק שעל יד מחניים ופניאל הוא ואדי יאבס. (או יובלו המפריד בין מחניים ופנואל – ואדי מקבזית).

מאידך, טיעון לכאורה כנגד זיהוי ואדי יאבס עם היבוק, ניתן להביא מן הפסוקים האומרים כי נחל יבוק הוא גבול בני עמון (דברים ג, טז. יהושע יב, ב). והרי ארץ בני עמון לא הגיעה צפונה עד ואדי יאבס.

התשובה לטענה זו היא: 'ארץ בני עמון' המקורית היתה גדולה, והשתרעה על כל עבר הירדן הצפוני. לאחר מכן היא נכבשה על ידי סיחון, שהותיר לעמונים רק חבל ארץ קטן ממזרח. זוהי כוונת הכתוב האומר כי נחל יבוק הוא גבול בני עמון: "סיחון מלך האמורי היושב בחשבון, מושל מערוער... ועד יבוק הנחל גבול בני עמון" (יהושע יב, ב).

זוהי גם כוונת הכתוב: "מערוער... את הכל נתן ה' אלהינו לפנינו. רק אל ארץ בני עמון לא קרבת, כל יד נחל יבוק וערי ההר וכל אשר ציוה ה' אלהינו" (דברים ב, לו-לז). המילים "כל יד נחל יבוק וערי ההר וכל אשר ציוה ה' אלהינו" מוסבים על הארץ שכבשו בני ישראל לאחר שה' ציוה: "ראה החילותי תת לפניך את סיחון ואת ארצו, החל רש לרשת את ארצו" (שם, לא).

לסיכום: נחל יבוק אינו ואדי זרקא, אלא ואדי יאבס.

נספח מ"ד: הקיימת מחלוקת בחז"ל לגבי מקום קבורת רחל?

בפרק 'מקום מיתת רחל' הבאנו מקורות לכך שחז"ל סברו שקבר רחל הוא בנחלת יהודה. יש לכאורה גם דעה שונה, והיא דעת ר' מאיר האומר: "בחלק בנה מתה... ואיזה זה? בנימין" (ספרי דברים לג, יב). הרי לנו שגם אצל חז"ל הייתה דעה שרחל קבורה בנחלת בנימין. אך כשנתבונן נגלה כי אין זו כוונת הדברים, ולשם כך נציג את המאמר בשלמותו:

"בית המקדש היה בנוי בחלקו של בנימין שנאמר: 'ותמת רחל ותקבר בדרך אפרתה היא בית לחם'. רבי מאיר אומר: בחלקו של בנה מתה, שנאמר: 'ואני בבואי מפדן מתה עלי רחל' וגו'. שומע אני בחלקו של יוסף בנה? תלמוד לומר: 'הנה שמענוה באפרתה, מצאנוה בשדי יער' – במי שנמשל כחיתו יער – ואיזה זה? בנימין שנאמר: 'בנימין זאב יטרף'. זכה בנימין שתשרה שכניה בחלקו".

מאמר זה נראה על פניו תמוה ביותר. כיצד ניתן ללמוד מפסוק המדבר על קבורת רחל, שבית המקדש נבנה בחלקו של בנימין? מנין למד רבי מאיר שרחל מתה בחלקו של בנה? ומדוע דבר זה נקרא 'זכה שתשרה שכניה בחלקו'?

בכדי להבין מאמר זה, נצטט מאמר דומה המופיע בבראשית רבה: "הנה שמענוה באפרתה" וגו'. רבי יהודה אומר: בית המקדש נבנה בחלקו של יהודה, דכתיב: "אפרתי מבית לחם יהודה". רבי שמעון אומר: בשל מי שמתה באפרתה, ומי מתה באפרתה? רחל. יכול בחלקו של יוסף שהוא מבניה? תלמוד לומר: "מצאנוה בשדי יער" – בחלקו של מי שנמשל כחית היער. ומי נמשל כחית היער? בנימין, דכתיב: "בנימין זאב יטרף" (בראשית רבה צט, א).

במאמר זה נחלקו החכמים בחלקו של מי נבנה בית המקדש. שניהם מביאים ראיה מהפסוק בתהילים שבו מדובר על מקום למקדש: "...מקום לה' משפנות לאביר יעקב. הנה שמענוה באפרתה..." (תהילים קלב, ה-ו). לדעת ר' יהודה בא הכתוב לומר כי מקום המקדש הוא בחלקו של מי שזכה באפרתה, וזהו יהודה. ולדעת ר' שמעון בא הכתוב לומר כי המקדש הוא בחלקה של מי שמתה באפרתה, וזהו רחל. ואצל מי מבניה? זאת מלמד סוף הפסוק: "מצאנוה בשדי יער" הרומו על בנימין שנמשל כחית היער.

דברי ר' מאיר בספרי כמעט זהים לדברי ר' שמעון בבראשית רבה, ומההקבלה ברור כי המשפט "בחלקו של בנה מתה", היה במקורו "בחלקו של בנה (של מי ש)מתה (באפרתה)", והוא עוסק במקום המקדש. כעת הופך המאמר למובן, ויוצא מכך שגם רבי מאיר סובר שרחל קבורה בבית לחם יהודה, ואין על כך מחלוקת בחז"ל.

נספח מ"ה: היכן נמשח שאול למלך? היכן הוא אלון תבור? ומהי 'גבעת האלהים'?

במקרא מסופר כי שאול נמשח למלך בעיר ששמה לא פורש, המצויה ב'ארץ צוף'. לאחר שנמשח, חזר שאול לעירו 'הגבעה', ובדרכו עבר ב'גבול בנימין בצלצח', ב'אלון תבור' (מישור תבור), שבו מצא אנשים "עולים אל האלהים", וב'גבעת האלהים' (שמ"א י, כ-ה).

חלק מן האתרים הנזכרים זיהינו בספר. את 'גבעת שאול' זיהינו בשכונת פסגת זאב מזרח (בפרק 'ימי שאול'), ואת 'גבול בנימין בצלצח' ב'קצר בנימין' – צליח' שברחוב דרך חברון בירושלים (בפרק 'מקום מיתת רחל'). ננסה עתה למצוא גם את המקומות הנותרים: מיהי העיר בארץ צוף שבה נמשח שאול, ומדוע העלים הכתוב את שמה? מהו 'אלון תבור'? (הרי לא מסתבר שמדובר בהר תבור שבגליל), ומהי 'גבעת האלהים'?

צוף היה אחד מאבותיו של שמואל הנביא (שמו"א א, א). הכתוב מכנה את צוף 'אפרתי' (שם), כלומר מן העיר אפרתה, היא בית לחם. 'ארץ צוף' אם כן היא ארץ בית לחם, והעיר שבה נמשח שאול היא כפי הנראה בית לחם. הדבר מסביר מדוע הצניע אותה הכתוב בסיפור משיחת שאול. שהרי בית לחם היא עירו של דוד, ששאול נדחה מן המלוכה בעבורו, ואין זה כבודו של שאול לומר כי נמשח למלך בעירו של יריבו דוד.

'תבור' הנזכרת בסיפורנו היא ככל הנראה א-דאור. (בימינו: גבעת התחמושת). סמוך ל'אלון תבור' מצפון נמצאת העיר המקראית 'נוב'. [העמק שמצפון לשכונת גבעת המבחר נקרא 'ואדי נוב'. לכן יש מזהים את נוב בגבעת המבחר, ויש המזהים אותה בעיסווייה שממזרח לגבעת המבחר]. במקום זה עמד המשכן בימי שאול (שמו"א פרקים כא-כב), וזהו 'גבעת האלהים'.

שאול יצא מבית לחם צפונה, והמקומות הנזכרים הם אתרים על הדרך ההולכת מבית לחם לעירו של שאול.

מסלול הליכת שאול

נספח מ"ו: האם המזבח שנחשף בהר עיבל הוא מזבח יהושע?

אחד הממצאים המוכרים ביותר בהקשר של מקרא-ארכיאולוגיה הוא המזבח שנחשף בשנות השמונים בהר עיבל. מזבח זה זמנו: סוף תקופת בה"מ / תחילת תקופת הברזל, שהוא התאריך המקובל לראשית התנחלות בני ישראל, ועל כן לדעת החופר (זרטל) ולדעת רבים אחרים, זהו המזבח שבנה יהושע בן נון (יהושע ח, ל-לד). לפי התיארוך שנקטנו בו, המזבח הוא מסוף ימי בית ראשון, כאשר באזור זה גרו שרידי ממלכת ישראל לצד בני עמים שהוגלו אליה מארצות רחוקות (הכותים). ממילא אין זה מזבח יהושע, אלא מזבח המאוחר ממנו בהרבה. אך גם אם נבקש לדבוק בתיארוך המקובל, נגלה כי קשה לראות במזבח זה את מזבח יהושע, כמו שנפרט:

החפירות הראו כי האתר בהר עיבל הוקם בשני שלבים: בשלב א' נתחם השטח שבמרכזו נמצאה רצפה כבושה המלאה אפר ועצמות בעלי חיים, ובשלב ב' נבנה מעל השטח המקודש הקדום מזבח.⁶⁵⁵ כלומר, השימוש במתחם המקודש לא החל בעת בניית המזבח, אלא קדם לו פולחן ללא מזבח, שלא כפי המסופר על יהושע.

יש המסבירים כי שני השלבים באתר הר עיבל מתאימים למזבח יהושע, וזאת על פי הדעה המובאת בתלמוד ירושלמי: "אבנים הקימו אותן מיד, ברכות וקללות לאחר 14 שנה נאמרו" (דעת ר' מנא אליבא דרבי ישמעאל, סוטה פ"ז ה"ג). פירוש הדברים לדעתם הוא כי בראשית ההתנחלות הוקמו בהר עיבל 12 מצבות, ולאחר 14 שנה הוקם המזבח.⁶⁵⁶

אך באמת דעה זו מאחרת רק את קריאת הברכות והקללות, הכתובה בפרשה נפרדת, מהבאת האבנים. אך לא מאחרת את בניית המזבח, הכתובה באותה פרשה של הבאת האבנים. כך שלפרשנות זו אין על מי לסמוך. לסיכום: לפי התיארוך שהגענו אליו בספרנו, המזבח שנחשף בהר עיבל אינו מזבח יהושע, אלא מזבח מסוף ימי בית ראשון. גם לפי התיארוך המקובל, קשה לראות במזבח זה את מזבח יהושע, משום שמדובר במזבח שנבנה באתר פולחן קדום שהתקיימה בו הקרבת קרבנות עוד בטרם נבנה המזבח.

נספח מ"ז: המספרים במקרא

בספרנו השתמשנו בנתונים הכרונולוגיים המופיעים במקרא בכדי לחשב תאריכים. לעומת זאת קיימת שיטה הגורסת כי המספרים המופיעים בתנ"ך (ובפרט מספרים עגולים) הם מספרים טיפולוגיים (צורניים-סימליים) ואין להתייחס אליהם כפשוטם.

במיוחד התפרסם פירושו של וולהאוזן בנוגע לארבעים השנה שהלכו בני ישראל במדבר. לדעתו אין כוונת הכתוב ל-40 שנה, אלא למספר סמלי המציין דור. ומכאן שגם 480 השנה שעברו מיציאת מצרים עד לבנין הבית בימי שלמה (מל"א ו, א), אינם בהכרח 480 שנה, אלא 12 דורות.

דעת וולהאוזן מקובלת מאד בחוגי האקדמיה, והלומדים שומעים ממוריהם כי 40 שנה של המקרא, הם לאמיתו של דבר "בערך 25". אך הרעיון אינו מתאים כלל ללשון הפסוקים, ולהלן מספר דוגמאות המוכיחות שהמספרים הם כפשוטם.

א] "והימים אשר הלכנו מקדש ברנע, עד אשר עברנו את נחל זרד, שלשים ושמנה שנה, עד תום כל הדור" (דברים ב, יד). בני ישראל יצאו מקדש ברנע באמצע השנה השניה לשהותם במדבר, ועברו את נחל זרד באמצע השנה הארבעים. אך אם 40 שנה אינם 40, אלא "בערך 25", כיצד כאשר מורידים מהם שנתיים, נישארים 38? ב] אברהם הוליד את יצחק בגיל 100. גם כאן מתייחסים למספר זה כאל מספר עגול שאינו כפשוטו. אך הוא קשור למספרים נוספים. שהרי לפני סיפור הולדת יצחק, מסופר שכאשר אברהם היה בן 86 נולד לו ישמעאל (בראשית טז), וכאשר ישמעאל היה בן 13 ואברהם בן 99 הוא נימול (שם יז) והתבשר שלאחר שנה יולד לו יצחק (שם יח). האם פירוש הדבר שהרעיון הסימבולי המבוטא במספר 86 בתוספת הרעיונות המסתתרים מאחורי המספרים 13 ו-1 נותנים את הרעיון "מאה שנה"?

ג] "כל הנפש לבית יעקב הבאה מצרימה שבעים" (בראשית מו, כז). גם 70 נחשב למספר טיפולוגי. אך הוא מורכב מ-33 בני לאה, 16 בני זלפה, 14 בני רחל ו-7 בני בלהה (שם, ח-כה). האם 7+14+16+33 אינם 70 כפשוטו?

ד] שישים ריבוא יוצאי מצרים נחשב למספר טיפולוגי. אך הוא מורכב מ-186400 בני דגל יהודה, 151450 בני דגל ראובן, 108100 בני דגל אפרים ו-157600 בני דגל דן הנותנים את התוצאה הסופית 603550 (במדבר ב). סכום מחצית השקל שנתנו יוצאי מצרים הסתכם ל-301750 שקל (שמות לח). האם גם כאן ניתן לומר שהמספרים אינם כפשוטם?

לסיכום: הפירוש הטיפולוגי שניתן למספרים בתנ"ך מנוגד למשמעות הפסוקים, וכוונת המקרא היא למספרים כפשוטם.

נספח מ"ח: האם יכולה הארכיאולוגיה לפתור את חידת השיעורים?

בהלכה ישנן הלכות הקשורות למידות נפח (ביצה, רביעית, סאה וכו'), והלכות הקשורות למידות אורך (טפה, אמה). הקושי להתאים את מידות הנפח למידות האורך הוא נושא שנשתברו עליו קולמוסים רבים, ועדיין מחכה לפתרון. ממצאי הארכיאולוגיה מכוונים אותנו לפתרון לא צפוי, כפי שיוסבר להלן. ראשית נציג את מידות הנפח והאורך שבהן נעסוק:

יחסי המידות

מידות נפח

ביצה ממוצעת
רביעית – 1.5 ביצה
סאה – 144 ביצים

⁶⁵⁵ ורטל, 8 עונות חפירה באתר הר עיבל, קדמוניות 89-90, עמ' 46-43.

⁶⁵⁶ קורן, על מזבח הר עיבל ועל מערת המכפלה, בתוך: חיים ביהודה, תשס"ד, עמ' ק"ז-ק"ח.

איפה/בת – 432 ביצים
שיעור מקוה – 40 סאה – 5760 ביצים

מידות אורך

אגודל ממוצע
טפח – 4 אגודלים
אמה – 24 אגודלים
אמה מעוקבת – 13824 אגודלים מעוקבים
שיעור מקוה – 3 אמות מעוקבות – 41472 אגודלים מעוקבים

אנו רואים כי שתי מערכות המידות נפגשות בשיעור מקוה, הניתן גם במידת נפח (5760 ביצים), וגם במידת אורך (41472 אגודלים מעוקבים), ולפיו ניתן לחשב את יחס מידות הנפח והאורך. זו התוצאה המתקבלת:

מידת הנפח	שוה ל:
ביצה	7.2 אגודלים מעוקבים
רביעית (1.5 ביצה)	10.8 אגודלים מעוקבים
סאה (144 ביצים)	1036.8 אגודלים מעוקבים
איפה/בת (432 ביצים)	3110.4 אגודלים מעוקבים
שיעור מקוה – 40 סאה (5760 ביצים)	41472 אגודלים מעוקבים (3 אמות מעוקבות)

חישוב זה עשה רב חסדא בפסחים קט, ב: "רביעית של תורה אצבעיים על אצבעיים ברום אצבעיים וחצי אצבע וחומש אצבע. כדתניא: "ורחץ במים את כל בשרו..." 'במים' - במי מקוה; 'את כל בשרו' - מים שכל גופו עולה בהן. וכמה הן? אמה על אמה ברום שלש אמות, ושיעור חכמים שיעור מי מקוה ארבעים סאה."

כלומר: רב חסדא מצא כי שיעור רביעית הוא 10.8 אצבעות מעוקבות על ידי חישוב יחס מידות הנפח למידות האורך בשיעור המקוה. 'אצבע' הנזכרת כאן היא אגודל, כמפורש במנחות מא, ב: "אמר רב פפא: טפח דאורייתא - ד' בגודל, ו' בקטנה, ה' בתלתא."

הסתירה בין המידות

כמה הוא שיעור מקוה במידות זמננו? יש שתי אפשרויות לחשב זאת. האחת על פי מידת 'ביצה ממוצעת', שהיא מידת היסוד של מידות הנפח.⁶⁵⁷ והשנייה על פי מידת 'אגודל בינוני', שהיא מידת היסוד של מידות האורך. חישובים אלו נותנים תוצאות סותרות:

'ביצה ממוצעת' היא בעלת נפח של כ-50 סמ"ק,⁶⁵⁸ ומכך עולה ששיעור מקוה (5760 ביצים) הוא כ-288 ליטר. מאידך גיסא, 'אגודל בינוני' הוא לא פחות מכ-2.2 סמ"ק,⁶⁵⁹ ומכאן שאגודל מרובע הוא יותר מ-10 סמ"ק, ושיעור מקוה (41472 אגודלים מרובעים) הוא לפחות 430 ליטר. מהו אם כן 'שיעור מקוה' הנכון, 288 ליטר או 430 ליטר?

השאלה אינה רק לגבי מקוה, אלא לגבי הלכות נוספות התלויות במידה. כוס של קידוש צריך להכיל רביעית הלוג יין - האם זה לפי מידות הנפח (כ-75 סמ"ק), או לפי מידות האורך (לפחות 110 סמ"ק)? על מדוכה זו ישב הנודע-ביהודה, ובספרו צל"ח (פסחים קטזא), כתב שמדד את שיעור חלה (43.2 ביצים) הן לפי ביצים והן לפי אצבעות, ומצא שהמידה לפי האצבעות נותנת תוצאה כפולה מן המדידה לפי ביצים. ומכאן הקביעה בביאור-הלכה (רעא, יג): "צריך עיון גדול בענין השיעורים, שכאשר נבוא לבחינה נראה כי שני השיעורים סותרים."

התירוצים לסתירה

ליישוב הסתירה נאמרו מספר תירוצים:

א. הצל"ח, ובעקבותיו החזון-איש, סברו שההביצים שהיו בימי חז"ל היו גדולות יותר (כ-93 סמ"ק לדעת הצל"ח, 99-112 סמ"ק לדעת החזון-איש), ולפי זה מידות הנפח מתאימות למידות האורך.

⁶⁵⁷ מידת הביצה גדולה במעט מן הביצה הטבעית, שהרי בגמרא (עירובין פג, א) מסופר שרבי מדר ביצים, והתוצאה היתה שמידת ה'ביצה' ההלכתית גדולה בכמעט 5% מהביצים שבהם מדד.

⁶⁵⁸ כיום ביצה ממוצעת (M) היא ביצה שנפחה 53-63 סמ"ק. אך גודל זה הוא תוצאה של שיטות השבחה חדישות הנהוגות היום כדי להגדיל את תפוקת התרנגולות, ואינו מלמד על גודל הביצים בעבר. לפני כ-70 שנה גודל 'ביצים הנמכרות בשוק' (ממקור ערבי) היה 46-53 סמ"ק, ו'ביצי משק יהודי' - 51.2-57.6 סמ"ק (על פי: רא"ח נאה, שיעורי תורה, ירושלים תש"ז, עמ' קנב). כלומר, גודל ביצה טבעית היה כ-50 סמ"ק.

⁶⁵⁹ הנודע-ביהודה מדד באגודל שרוחבו כ-2.35 סמ" (ראה: וייס, 'מידות ומשקלות של תורה' עמ' רלא), ואילו לדעת החזון-איש מידת האגודל היא 2.5 סמ" (קונטרס השיעורים, שבת סי' לט, עמ' 116), או 2.4 (שם, עמ' 118). לדעת ערוך-השולחן (יו"ד רא, ג), ואגרות-משה (או"ח ח"א סי' קלו) מידת האגודל היא כ-2.2 סמ"מ.

ההנחה ש"השתנו הטבעים" מעוררת קושי, וכן קשה מהראייה שמביא הביאור-הלכה (שם) שגם בימי חז"ל הביצים היו שוות לביצים היום: מהגמרא ביומא (פא) עולה שמידת "מלוא לוגמיו" (כמות שאדם יכול להכיל בפיו) היא יותר מרביעית. הוא בדק מספר אנשים ומצא כי פיהם יכול להכיל רביעית הנמדדת בביצים רגילות, אך אינם מסוגלים להכיל בפיהם רביעית הנמדדת לפי 'ביצים גדולות'. ומכאן שהביצים של חז"ל היו ביצים רגילות.⁶⁶⁰

ב. רא"ח נאה (שיעורי תורה, עמ' נא) סבר שרוחב האגודל הממוצע הוא רק 2 ס"מ, וממילא כל מידות האורך המחושבות לפיו קטנות ומתאימות לגודל הביצים הממוצע. הקושי הוא שאגודל ברוחב זה הוא נדיר, וקשה לראות בו 'אגודל בינוני'.⁶⁶¹

ג. לדעת פרופ' גרינפילד מידת 'אגודל' אינה מתייחסת לרוחבו אלא לעוביו, שהוא קצר יותר (כ-1.93 ס"מ). ולפי זה 7.2 'אגודלים' מעוקבים' מתאימים לגודל ביצה ממוצעת (כ-52 סמ"ק).⁶⁶² הקושי בשיטתו הוא שההבנה הפשוטה של מידת 'אגודל' היא לרוחבו ולא לעוביו, כשם שמידת 'טפח' מתייחסת לרוחבו ולא לעוביו.⁶⁶³ לסיכום: הקושי קשה והתירוץ דחוקים. האם יש לארכיאולוגיה מה לומר בנושא זה?

מידות הנפח והאורך שנמצאו בארכיאולוגיה

ממצא ארכיאולוגי יכול ללמד על גודל מידות הנפח בזמן המקרא: נמצא קנקן ענק ועליו רשום 'בת', שהיא מידה השווה ל-432 ביצים (ראה טבלה לעיל). הקנקן הכיל כ-22 ליטר,⁶⁶⁴ ומכאן שביצה היא כ-51 סמ"ק. נפח ה'ביצה' העולה מן הממצא הארכיאולוגי מתאים (בערך) לנפח ביצה ממוצעת. ממצאים אחרים יכולים ללמד על גודל מידות האורך:

בכפר השילוח נמצאה קבוצת קברים מימי בית ראשון המכונים 'בעלי תקרה גמלונית'. קברים אלו סותתו בדיוק רב, וכך כותב עליהם חוקר הקברים (אוסישקין בספרו כפר-השילוח עמ' 250): "התכנון הקפדני והדמיון במידות מלמדים כי האומנים נזקקו למערכת מוסכמת של מידות אורך... האמה הארוכה היתה 52-53 ס"מ... אפשר להוכיח שכל הקברים נחצבו לפיה".⁶⁶⁵

גם הממצאים ממצרים (שממנה יצאו בני ישראל) מראים שהאמה שהיתה נוהגת שם היתה בת 52.5 ס"מ, וכדברי פרופ' שפרבר (אנציקלופדיה-עברית בערך 'מידות ומשקלות', כרך כב עמ' 230): "יחידות האורך המצריות היו האמה המלכותית שארכה 52.4 ס"מ, לפי הפירמידה הגדולה של חופו, או 52.5 ס"מ לפי ממצאים אחרים". וגם בארץ כנען (שאליה באו בני ישראל) נהגה אמה דומה: בתל ירמות (על יד רמת בית שמש) התגלה ארמון, ובבדיקתו נמצא ש"יחידת המדידה בה השתמשו בוני הארמון היתה אמה שאורכה 52-52.5 ס"מ; מידה זו תואמת את מידותיהן של כל היחידות האדריכליות בארמון - חדרים, קירות, פתחים, אומנות והמירווחים ביניהן".⁶⁶⁶ מכאן שגם בארץ כנען היתה נוהגת אמה שמידתה כנ"ל.

מסתבר שאותה אמה (52.5 ס"מ) נהגה גם בימי בית שני, שכן זה היה גודל האמה המלכותית הפרסית (שפרבר, שם עמ' 231), וגם מידות הר הבית מתאימות למידה זו, כדברי גרוסברג (איתור תחומי הר הבית ומקום המקדש, תחומין טז עמ' 501): "התוצאה ההולמת ביותר את כל המקורות מתקבלת משימוש באמה בת 52.5 ס"מ". ומסתבר שזוהי גם האמה של חז"ל.⁶⁶⁷

⁶⁶⁰ ראה נוספת ניתן להביא מן המקוה שנמצא במצדה שהכיל כ-420 ליטר (גרוסברג, המקוה במצדה, תחומין יז עמ' 396). אם 420 ליטר הם 40 סאה, אזי ביצה היא 73 סמ"ק, שהוא הרבה פחות משיעור ביצה לפי דעת הצ"ח והחזו"א. מסתבר גם שכמות המים עלתה על 40 סאה, כדי שלא יחסר המקוה בעקבות התאדות וחלחול. ממילא שיעור הביצה הוא עוד פחות מ-73 סמ"ק.

⁶⁶¹ גם לאחר הקטנת האגודל ל-2 ס"מ, עדיין נותרה מידת הביצה 57.6 סמ"ק, שהיא גדולה מביצה ממוצעת (ראה לעיל הערה 628). על כך תירץ רא"ח נאה: "והוגד לי שהביצים של 18 דרהם (57.6 גרם) מצויים ביותר".

רא"ח נאה נסמך על דברי הרמב"ם בפיהמ"ש (עדויות אב), "הרביעית מחזיקה מן המים קרוב ל-27 דרהם". 'דרהם' היה מטבע במשקל 3.2 גרם, וכיוון שגרם מים שווה לסמ"ק אחד, חישב בהתאם לכך רא"ח נאה (בספרו הנ"ל עמ' קמט) את הרביעית ל-86.4 סמ"ק, ואת הביצה ל-57.6 סמ"ק. אולם וייס (מידות ומשקלות של תורה, עמ' רכג) הראה ש-3.2 גרם היה משקל ה'דרהם' בתקופה העותמנית, ואילו בימי הרמב"ם היה משקלו רק 2.83 גרם. לפי זה רביעית (27 דרהם) איננה 86.4 סמ"ק, אלא רק 76.5 סמ"ק, וביצה - 51 סמ"ק.

כלומר: מידת 'ביצה' לפי הרמב"ם היא כ-51 סמ"ק. כדי להתאים לכך את רוחב האגודל, יש לחשוב כ-1.92 ס"מ, שהוא נמוך עוד יותר מן הרוחב (הקטן) שנתן לו רא"ח נאה.

⁶⁶² תחומין ה', עמ' 393 ואילך.

⁶⁶³ זאת ועוד, 4 אגודלים לשיטתו שווים לטפח ממוצע (גרינפילד, שם). אם 'טפח דאורייתא' שווה לטפח ממוצע, מדוע צריך רב פפא (הנ"ל בריש מאמרנו) לומר שהוא שווה ל-4 אגודלים, ל-6 זרתות ול-5 אצבעות רגילות? די לומר שטפח דאורייתא שווה לטפח, ולא להוסיף דברים אשר רק יכולים להטעות. אדם שמתקשה לחשב את ה'טפח ממוצע', אין טעם להציע לו לחשב לפי מידה קטנה יותר, שהיא מדידה קשה יותר.

⁶⁶⁴ רבן, קנקנים ונפח תקני, בתוך: קלטר (עורך), מדידה ושקילה בימי קדם, חיפה תשס"א, עמ' 15-13.

⁶⁶⁵ יש לקבל את התיארוך שהחופר נתן לימי בית ראשון, על אף שהראינו שהממצאים 'מימי בית ראשון' הם לאמיתו של דבר מימי שיבת ציון. משום שתיארוך הקברים לא התבסס על ממצא חרסים (שלא נמצאו בקברים אלו), אלא על נתונים אחרים, ולכן אין לאחר התיארוך לימי שיבת ציון.

⁶⁶⁶ דה-מירושדגי, חדשות ארכיאולוגיות קג, 1995, עמ' 76.

⁶⁶⁷ יש שהביא סמך לכך שה'אמה' של חז"ל היא כ-52.5 ס"מ מ'תחום שבת', שהוא 2000 אמה (עירובין מטב, ר'מיל' (יומא סז,א)).

האמה היתה אם כן כ-52.5 ס"מ. האגודל לפי זה (1 חלקי 24) הוא 2.1875 ס"מ, שהוא מתאים (בערך) לאגודל ממוצע.

מן הממצא הארכיאולוגי ניתן אם כן ללמוד על גודל הביצה – 51 סמ"ק, ועל גודל האגודל – 2.1875 ס"מ. שתי המידות מתאימות לגודל ביצה ואגודל טבעיים, אך היחס ביניהן שונה מן היחס המופיע בדברי רב חסדא. בעוד שלדברי רב חסדא 'ביצה' היא 7.2 אגודלים מעוקבים, לפי הממצאים הארכיאולוגיים 'ביצה' היא רק 4.88 אגודלים מעוקבים. הא כיצד?

האמוראים נחלקו על יחס מידות האורך והנפח

דברי רב חסדא על היחס בין המידות אינם נחלת הכלל. האמורא רבי יוסה חולק עליו ונותן יחס אחר (ירושלמי שבת פ"ח ה"א, פסחים פ"י ה"א, שקלים פ"ג ה"ב):

"כמה הוא שיעורו של כוס? רבי יוסה בשם ר' יודה בר פזי ר' יוסי בי רבי בון בשם שמואל: אצבעיים על אצבעיים על רום אצבע ומחצה ושליש אצבע."

לפי ר' יוסה 'רביעית' (שיעור כוס) היא 7.33 אגודלים מעוקבים. ולפי ר' יוסה (2/3 רביעית) היא 4.888 אגודלים מעוקבים – אותו יחס שהתקבל מהממצאים הארכיאולוגיים.⁶⁶⁸

יש אם כן מחלוקת בין האמוראים מהו היחס בין מידות האורך והנפח. יש הסוברים (רב חסדא) שביצה היא 7.2 אגודלים מעוקבים, ויחס זה לא מתאים לגודל הביצה והאגודל הטבעיים, ויש הסוברים שביצה היא 4.88 אגודלים מעוקבים, ויחס זה מתאים לגודל הביצה והאגודל הטבעיים. הממצאים הארכיאולוגיים תומכים בדעה השנייה, ואם נקבל אותה תיעלם בעיית השיעורים.

הטבלה הבאה תהיה אפוא טבלתו של ר' יוסה, ובה נראה את מידות הנפח בחז"ל בהתאם לאגודלים מעוקבים, ובהתאם למידות ימינו (בס"מ מעוקבים):

מידת הנפח	באגודלים מעוקבים	בסמ"ק
ביצה ממוצעת	4.888	51.2
רביעית (ביצה ומחצה)	7.333	76.8
לוג (6 ביצים)	29.333	307
קב (24 ביצים)	117.333	1228
הין (72 ביצים)	352	3684
סאה (144 ביצים)	704	7368
בת / איפה (432 ביצים)	2112	22104
כור (4320 ביצים)	21120	221040
מקוה (40 סאה = 5760 ביצים)	28160 (מעט יותר מ-2 אמות מעוקבות)	294720

הים של שלמה לפי דעות האמוראים

סיוע נוסף לטובת דעת ר' יוסה על יחס המידות יש במקרא המספר על הים' שעשה שלמה בבית המקדש (מל"א ז, כג):

וַיַּעַשׂ אֶת הַיָּם מוֹצָק עֶשֶׂר בָּאַמָּה מִשְׁפָּתוֹ עַד שְׁפָתוֹ עָלָּ סָבִיב וְחֲמֵשׁ בָּאַמָּה קוֹמָתוֹ וְקוֹ (כתוב: וקוה) שְׁלֹשִׁים בָּאַמָּה יָסַב אֹתוֹ סָבִיב.

ב'ים' זה ניתן היה לאחסן 2000 'בת' – כאמור בהמשך, בפס' כו: אֲלֵפִים בֵּת יָכִיל. לפי רב חסדא קיים קושי בפסוקים אלו באשר לאפשרות שה'ים' יכיל אלפיים בת. שכן אלפיים 'בת' לפי רב חסדא הם 6,220,800 אגודלים מעוקבים, ולאחר שננכה את עובי דפנות הכלי (טפח השווה ל-4 אגודלים) ניתן לאחסן לכל היותר 5,074,246 אגודלים מעוקבים, שהם הרבה פחות מאלפיים בת. קושי זה אינו קיים לפי ר' יוסה, אשר לפיו מכיל הים' 4,224,000 אגודלים מעוקבים.

בנושא זה נחלקו הראשונים: לדעת רש"י מיל הוא 2000 אמה כפשוטו (יומא שם, ד"ה שבעה); ולדעת ר"ת (שם, תוד"ה וכולן) הוא אלכסון ריבוע 2000X2000 אמה, כלומר כ-2826 אמה. סיוע גדול לדעת ר"ת יש ממחקרי דרך המצויים בחז"ל, המראים ש'מיל' הוא המיל הרומי שאורכו 1481 מטר, לדוגמא: מירושלים עד מודיעין 15 מיל (פסחים צג, ב), מירושלים לעקרבא מהלך יום – 40 מיל (משנה מעשר שני ה, ב). [נראה אצל רייס (מידות ומשקלות של תורה, עמ' שמו) מדוע דווקא עקרבא משמשת אמת מידה, ולא מקומות אחרים].

ה'מיל' של חז"ל היה אם כן 1481 מטר. אם נאמר כרש"י, ש'מיל' הוא 2000 אמה בלבד, נמצאה האמה כ-74 ס"מ, שהיא מידה גדולה לכל הדעות. ואילו לדעת ר"ת ש'מיל' הוא 2826 אמה, האמה היא 52.4 ס"מ, שהוא שיעור סביר [Ajdler, Talmudic Metrology, בתוך: מרצבך (עורך), בד"ד 19, תשס"ח, עמ' 82-83].

⁶⁶⁸ יש שנכנסו לדוחק רב כדי להתאים את חישובו של ר' יוסה לחישוביו של רב חסדא – עי' חכמת-מנוח, חידושי הרש"ש, וחידושי הרא"מ הורוויץ על תוספות פסחים קטא, ד"ה רביעית. אולם מכיון שראינו ששיטת ר' יוסה תואמת את שנתגלה לעינינו, אין צורך להתאימה לדברי רב חסדא.

כדי ליישב את מידות רב חסדא עם הפסוק נאלצים לומר שמידות הכלי אינן כוללות את עוביו: "מגואי קא חשיב" ("מתוכו הוא מחשב"), ובנוסף, לומר שהכלי היה מתרחב כלפי מטה: "ים שעשה שלמה שלש אמות תחתונות מרובעות ושתיים עגולות" (עירובין יד). פירושים דחוקים אלו אינם נחוצים לדעתו של ר' יוסה.

מחלוקת על שיעור מקוה

לפי ר' יוסה נמצא שהמקוה איננו בן 3 אמות מעוקבות, אלא כ-2 אמות מעוקבות, שלא כדעת רב חסדא. ועדיין נותר הקושי, שהרי רב חסדא לא המציא את היחס שבין מידות האורך למידות הנפח מדעתו, אלא הוא נסמך על כך ששיעור מקוה הוא 40 סאה (במידות נפח) ו-3 אמות מרובעות (במידות אורך). שיעור זה מופיע בברייתא המובאת במספר מקומות, ודברים מעין אלו כתובים בתוספתא כלים (כ"מ פ"ה ה"א): "קופות גדולות וסוגין גדולים והן מחזיקין מ' סאה בלח שהם כוריים ביבש... וכמה הן? אמה על אמה על רום שלש".

אם ר' יוסה סובר שהיחס בין המידות שונה מהיחס שנתן רב חסדא, כיצד יסביר את שיעורי המקוה?

אך באמת, גם על שיעור המקוה קיימת מחלוקת, שהרי כאמור לעיל, לפי רב חסדא צריך לפרש של"ם של שלמה' היתה צורה שאין לה רמז בפסוק (מתרחב כלפי מטה), בעוד שלר' יוסה היו מידותיו בחלקו העליון כמידותיו בחלקו התחתון. ומצאנו תנא הסובר בנושא זה כר' יוסה.

בהלכה השניה, שאחרי ההלכה הנ"ל בתוספתא כלים, מובאים דברי ר' יוסי: "בים שעשה שלמה הוא אומר (דח"ב ד,ה): "מחזיק בתים שלש אלפים יכול". במקום אחר (מל"א ז,כו) הוא אומר: "אלפים בת יכול". אי אפשר לומר אלפים, שכבר נאמר שלשת אלפים; ואי אפשר לומר שלשת אלפים, שכבר נאמר אלפים. אמור מעתה: אלפים בלח שלשת אלפים ביבש."

ובגמרא עירובין יד,ב ביארו: "האי גודשה תלתא הוי" - כלומר, בספר מלכים מתייחסים ל'מים', ואילו בספר דה"י מתייחסים למוצרים יבשים. ניתן לאחסן מוצרים יבשים בכלי בכמות העולה ב- 50% על כמות של מים, כיון שאותם ניתן לגדוש. כך ביאר רש"י (שבת לה,א) בקשר לכלים עגולים: "הגודש מחזיק שליש בכלים שלהם שהיו עשויין כים שעשה שלמה גובהן כחצי רוחבן והם עגולים." יחס זה נשמר בדיוק בכמויות שבהם נקטו הפוסקים במלכים ובדה"י - 3000: 2000.

אולם יחס זה קיים רק בכלים עגולים שמידתם בחלק העליון היא כמידתם בחלק התחתון. בכלים שצורה זו אינה נשמרת, אלא הם רחבים יותר בחלק אחד שלהם (למעלה או למטה) שוב לא קיים יחס זה, ואם היה הכרח להסביר לפי רב חסדא שלים של שלמה לא היתה צורה רגילה, אין לנו דרך ליישב את הסתירה שבין שני הספרים.

נמצא שמחלוקת רב חסדא ור' יוסה על שיעור מקוה היא כבר מחלוקת תנאים.⁶⁶⁹ שתנא קמא בתוספתא סובר כרב חסדא, ועל פיו צריך לומר שלים של שלמה לא היתה צורה רגילה, אלא של כלי הרחב בבסיסו יותר מאשר בראשו. ואילו ר' יוסי (התנא) סובר כר' יוסה, שלים היתה צורה רגילה, ומכך יוצא ש-40 סאה של מקוה נכנסות לתוך פחות מ-3 אמות מעוקבות.

שינויים במידות

1. 'אמת המידה' ו'אמה טבעית'

אורך האמה שאליו הגענו לעיל - 52.5 ס"מ - הוא גדול מאורך האמה של אדם ממוצע בן זמננו, שהוא כ- 45 ס"מ. היתכן שאנשים בימי קדם היו גבוהים מאנשים בזמננו? והרי הממצאים מראים את ההיפך! התשובה לשאלה זו נמצאת בספר יחזקאל (מ; ה,ג), שבו נאמר שאמת המידה היא "אמה וטפח" - כלומר, אמה הגדולה בטפח מן האמה הרגילה, המציאותית. מעתה לא ייפלא כיצד יכולה אמת המידה להיות בת 52.5 ס"מ - שהרי היא גדולה בטפח מן האמה המציאותית. גם בדברי חז"ל מוזכרות שתי אמות: בת 6 טפחים ובת 5 טפחים (משנה כלים יז,). האמה בת 6 טפחים (52.5 ס"מ) היא אמת המידה, והאמה בת 5 טפחים (43.75 ס"מ) היא האמה הטבעית.

לאמה הטבעית נותר זכר בממצא הארכיאולוגי: מנהרת 'ניקבת השילוח'⁶⁷⁰ שבעיר דוד, אורכה הוא 533 מטר. בכתובת החקוקה בה נאמר: "וילכו המים מן המוצא אל הברכה במאתיים ואלף אמה".⁶⁷¹ לא ניתן להבין את המספר '1200' אמה' המופיע בכתובת כאשר מחשבים באמה בת 6 טפחים (1200 אמה = 630 מטר), אך הוא מובן כאשר משתמשים באמה בת 5 טפחים, שלפיה הניקבה היתה 1200 אמה בקירוב (1200 אמה = 525 מטר), ואל אמה זו התכוונו כותבי 'כתובת השילוח'.⁶⁷²

⁶⁶⁹ על מחלוקת זו עמד כבר ר"ג וייס בספרו 'מידות ומשקלות של תורה' (עמ' רמד).

⁶⁷⁰ הניקבה מכונה 'ניקבת חזקיהו'. בספר הראנו שניקבה זו נעשתה בימי עזרא.

⁶⁷¹ אחיטוב, כתובות עבריות מירושלים של ימי בית ראשון, בתוך: עמית וגונן (עורכים), 'ירושלים של ימי בית ראשון', עמ' 91-92. סמוך למעיין הגיחון היתה קיימת תעלה קדומה באורך 20 מטר, וממנה נחצבה הניקבה באורך 513 מטר, סה"כ 533 מטר.

⁶⁷² יש שביאר ש-1200 אמה' כוללים לא רק את הניקבה, אלא גם את תעלת העורפים המוליכה מים לשדות, אשר ביחד אורכן 643 מטר (דה-גרוט, מפעלי המים בירושלים בימי בית ראשון, בתוך: עמית וגונן (עורכים), 'ירושלים של ימי בית ראשון', עמ' 133). אך הלשון "וילכו המים מן המוצא אל הברכה במאתיים ואלף אמה" אינו תומך בפירוש זה.

זכר נוסף לאמה הקצרה נמצא באחת משתי מערות קבורה שנתגלו על יד שער שכם בירושלים. כך כתב חוקר המערות: "המערות נחצבו באופן דקדקני, תוך הקפדה על תקני המידות... מערה 1 לפי האמה הארוכה ומערה 2 לפי האמה הקצרה".⁶⁷³

2. 'טפח המידה' ו'הטפח המציאותי'

לאחר שמצאנו שהאמה בזמן המקרא היתה בת 52.5 ס"מ, נותר לבדוק מה היה אורך הטפח המקראי. לכאורה התשובה פשוטה: באמת המידה יש 6 טפחים, ואם אמה היא 52.5 ס"מ, אזי טפח הוא 8.75 ס"מ. אך הדברים אינם כה פשוטים. הטפח הטבעי אינו 8.75 ס"מ, אלא רק כ-7.5 ס"מ, וזה היה טפח המידה הקדום: במצרים היתה אמת המידה (52.5 ס"מ) מחולקת ל-7 טפחים של 7.5 ס"מ, והאמה הקצרה (45 ס"מ) מחולקת ל-6 טפחים כאלו.⁶⁷⁴

טפח בן 7.5 ס"מ נהג גם ביהודה, כפי שמלמד הממצא במערות הקבורה הנזכרות בפיסקה הקודמת.⁶⁷⁵ על גודל הטפח במערות אלו ניתן ללמוד משני דברים:

1. אורך הכרכוב במערות היה 7.5 ס"מ.⁶⁷⁶

2. האמה הקצרה שלפיה נעשתה מערה 2 היתה בת 45 ס"מ, שהיא אמת 6 טפחים של 7.5 ס"מ.

לעומת זאת, בחז"ל לא מוזכרת אמה בת ז' טפחים, אלא רק אמה בת ה' טפחים (האמה המציאותית) ובת ו' טפחים (אמת המידה העיקרית). בגמרא (מנחות צח, א) מפורש שלא היתה אמה גדולה יותר מאמה בת ו' טפחים. משמעות הדבר היא שבימי חז"ל לא רק אמת המידה היתה גדולה מן האמה הטבעית, אלא גם טפח המידה היה גדול מן הטפח האמיתי, והוא היה 8.75 ס"מ.

דברים ברורים על היות 'טפח המידה' גדול מן הטפח המציאותי אנו מוצאים בדברי רב פפא שהובאו לעיל (מנחות מא, ב) על היות 'טפח המידה' ('טפח דאורייתא') שווה ל-4 אגודלים, ל-5 אצבעות רגילות, ול-6 זרתות. והרי טפח מציאותי הוא קטן מ-5 אצבעות, ועל כרחנו צריכים אנו לומר ש'טפח המידה' של חז"ל גדול מן הטפח המציאותי.

בזמן המקרא היה אם כן הטפח 7.5 ס"מ, שהוא הטפח המציאותי, ובימי חז"ל גדל הטפח ל-8.75 ס"מ.

3. למה נעשו השינויים?

בין תקופת המקרא לבין ימי חז"ל בוצע אם כן גידול של שישית במידת הטפח. האם יש במקורותינו רמז לכך? ואם כן, האם נוכל לדעת על ידי מי?

ובכן, לא מצאנו דברים מפורשים על גידול מידת הטפח, אך מצאנו שבתקופה שקדמה לתקופת התנאים הוגדלו בירושלים מידות הנפח המקראיות (בבלי ערובין פג, א). מסתבר כי הגדלת הטפח נעשתה כאשר הוגדלו מידות נפח. מתי זה היה?

המועד הסביר ביותר הוא ימי פעילותו של עזרא הסופר, שחולל שינויים מהותיים באורח החיים היהודי, ובמיוחד השתדל לבדל את היהודים מהנכרים. את שינוי צורת הכתב המיוחס לו, מסבירים ברצונו של עזרא שליהודים יהיה כתב השונה מכתבי העמים השכנים. הגדלת המידות יכלה לשמש לאותה מטרה: כך נוצרו מידות נפח יחודיות ליהודים, טפח יהודי, ואמה חדשה בת 5 טפחים (43.75 ס"מ) שתשמש (רק אצל יהודים) אמה תקנית.

דברים אלו מסבירים את הכתוב בספר דברי הימים (דהי"ב ג, ג) על מקדש שלמה: וְאֵלֶּה הוּסְדוּ שְׁלֹמֹה לִבְנוֹת אֶת בֵּית הָאֱלֹהִים הָאֵלֶּךָ אֲמֹת בִּמְדֵה הָרָאשֹׁנָה אֲמֹת שָׁשִׁים וְחָב אֲמֹת עֶשְׂרִים.

ספר דברי הימים נכתב ע"י עזרא הסופר (ב"ב טו, א), וההדגשה "במדה הראשונה" מלמדת שבזמן שכתב ספר זה כבר נהגה אמה שהיתה שונה מן האמה הקדומה; בימי עזרא היתה האמה היתה 43.75 ס"מ, בעוד האמה הקדומה היתה 52.5 ס"מ.⁶⁷⁷

סיכום

א. על יחס מידות הנפח למידות האורך קיים בתלמוד מאמר של רב חסדא שממנו עולה שביצה ממוצעת שווה ל-7.2 אצבעות מעוקבות, וממקום אחר אנו למדים ש'אצבע' היא אגודל. מכך יוצא שביצה ממוצעת היא בת 75 סמ"ק לפחות, שהם הרבה יותר מן הביצים המוכרות לנו. זוהי 'בעיית השיעורים' הידועה.

⁶⁷³ ברקאי, המגרה והטפחות, שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום י"א, תשנ"ז, עמ' 40-41.

⁶⁷⁴ שטרן, אנציקלופדיה מקראית כרך ד, עמ' 851.

⁶⁷⁵ ברקאי, שם; הנ"ל, קברים וקבורה ביהודה בתקופת המקרא, בתוך: זינגר (עורך), קברים ונהגי קבורה בארץ ישראל בעת העתיקה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 101.

⁶⁷⁶ כרכוב הוא בליטה בראש הקיר בטפח האחרון לפני התקרה. הכרכוב (לשון חז"ל) נקרא בלשון המקרא 'טפחות': "ממסד עד הטפחות" (מל"א ז, ט) - "האבנים שמניחים ראשי הקורות עליהם יוצאים חוץ לכותל כמידת טפח" (רד"ק).

⁶⁷⁷ לפי דברינו עולה שהטפח המציאותי היה 7.5 ס"מ, וטפח המידה (8.75 ס"מ) גדול ממנו בשישית (16.66). אולם רב חסדא אומר שטפח המידה הוא 5 אצבעות רגילות או 6 זרתות. מכיון שטפח מציאותי מורכב מ-3 אצבעות רגילות וזרת אחת, יוצא שטפח המידה (5 אצבעות) גדול מן הטפח המציאותי בלמעלה מ-30%. כיצד מתיישב הדבר עם מה שכתבנו שטפח המידה גדול רק בשישית מן הטפח המציאותי? אך באמת 'טפח' אינו רק 3 אצבעות וזרת, אלא מעט יותר. שהרי האגרוף הקמוץ הוא גדול יותר מאשר 3 אצבעות וזרת (כפי שניתן לראות בעין). אם התוספת היא כ-10% (11.3%), אזי הטפח המציאותי הוא 4 אצבעות רגילות ושתי שביעיות האצבע (סה"כ 30 שביעיות). תוספת של שישית נותנת 5 אצבעות רגילות (35 שביעיות), שהוא גודלו של טפח המידה.

- ב. הממצאים הארכיאולוגיים יכולים ללמד על גודל מידות הנפח והאורך: מידת ביצה היא 51 ס"מ, ומידת אמה היא 52.5 ס"מ. ממידות אלו יוצא יחס שונה מן היחס שנותן רב חסדא, והוא בערך 4.88 אצבעות מעוקבות לביצה.
- ג. רבי יוסה חולק על היחס שנותן רב חסדא, ולדעתו ביצה היא 4.88 אצבעות מעוקבות, כפי שנותנים הנתונים הארכיאולוגיים.
- ד. דעת ר' יוסה מתאימה גם לדברי הכתוב על ה'ים' של שלמה, בניגוד לדעת רב חסדא.
- ה. לפי דעת ר' יוסה נפתרת בעיית חוסר ההתאמה בין שיעורי חז"ל לבין גודל הביצים.

נספח מ"ט: כיצד יתאים הכתוב על ה'ים' של שלמה לידע המתמטי?

בנספח הקודם למדנו שאורך האמה המקראית הוא 52.5 ס"מ, ומידת הנפח 'בת' (איפה) היתה כ 22 ליטר. נתונים אלו יעזרו לנו להבין פסוק בספר מלכים, הנראים בהשקפה ראשונה כאילו אינם עולים בקנה אחד עם כללי המתמטיקה המוכרים לנו.

הצגת הבעיה

כתוב מוקשה שהתלבטו בו רבות, הוא הפסוק המספר על ה'ים' שעשה שלמה: "עשר באמה משפתו עד שפתו עגול סביב, וחמש באמה קומתו, וקו שלשים באמה יסוב אותו סביב" (מל"א ז, כב). מפסוק זה עולה שהים שקוטרו היה 10 אמות, היקפו היה 30 אמה, פי 3 מקוטרו. הדבר אינו תואם את המידות המדויקות, שהרי היקף עיגול אינו פי 3 מקוטרו אלא כ-3.1415, כלומר, הקו שסבב את הים לא היה 30 אמות אלא יותר מ-31 (31.415 אמה). מדוע אם כן כתוב "וקו שלשים באמה"? וכדברי התוספות (עירובין י"ד ע"א, ד"ה והאיכא): "וקשיא, דאין החשבון מדויק לפי חכמי המידות".

יש העונים כי הכתוב נקט במספר עגול. תשובה זו היתה טובה אילו ההפרש היה שבר מספר (פחות מאמה. כעין שאמרו: "כיון דלא הואי אמתא לא חשיב לה". בבלי יומא ל"א ע"ב). אך ההפרש הוא יותר מאמה. מדוע יאמר הפסוק מספר לא נכון?

יש המוצאים סימן ליחס הנכון בין ההיקף לקוטר בשינויי הקרי והכתיב: "וקוה (קרי וקו) שלשים באמה". משום שהיחס בין הגימטריא של המילה 'קר' (106) והמילה 'קוה' (111) הוא תוספת של 4.717%, שהיא בדיוק התוספת שיש להוסיף על היקף השלשים אמה בכדי להגיע ליחס הנכון. זהו רמז נאה, אך עדיין רמז, ואילו פשוטו של מקרא עדיין נזקק לביאור.

הרלב"ג בפירושו למלכים הציע תשובה המיוסדת על כך שעובי ה'ים' היה טפח (טפח=שישית האמה). הוא מסביר שאת 10 אמות הקוטר מדרו מן הצד החיצון של השפה, ואת 30 אמות ההיקף מדרו מן הצד הפנימי, ובאופן זה ההיקף יהיה קרוב ל-30 אמה (30 אמה ושליש). אך זהו דוחק לומר שתחילת הפסוק מדברת על מדידה מבחוץ וסופו על מדידה מבפנים.

הצעת פתרון

לאחר שלמדנו שאורך האמה המקראית הוא 52.5 ס"מ, ומידת הנפח 'בת' (איפה) היתה כ 22 ליטר, נוכל להציע הסבר לדברי הכתוב. כיצד תוכל ידיעת מידות האמה והבת להסביר את הפסוק המוקשה?

התשובה נמצאת בהמשך הפרשה, בפסוק האומר שהים שעשה שלמה "אלפיים בית יכיל" (שם, כו). כלומר, הים נועד להכיל 2000 'בת', שהן כ-44 טון מים (44 מיליון סמ"ק). הדברים נראים לא מובנים, שהרי כלי עגול שגובהו 5 אמות (262.5 סנטימטר) וקוטרו 10 אמות (525 סנטימטר), מכיל כמות גדולה הרבה יותר, כ-57 טון (3.1415X262.5X262.5X262.5=56,823,108).

גם אם נמדוד את 5 ואת 10 האמות מן הצד החיצוני, וכך כמות המים תתמעט מכל צד בטפח (8.75 ס"מ), עדיין תתקבל תוצאה גבוהה מדאי של 51 טון בקירוב (3.1415X253.75X253.75X253.75=51,328,101). בכדי להגיע ל-2000 'בת' שהן 44 טון, יש לחסר מכל צד כ-12.5 ס"מ, וכלי במימדים אלו אכן מכיל 2000 'בת' (3.1415X241.25X241.25X241.25=45,077,091). היקף כלי זה, שקוטרו 500 ס"מ, הוא 1577 ס"מ, שהם כ-30 אמה (1575 ס"מ).

כלומר, הכרת מידת ה'בת' מלמדת כי ה'ים' של שלמה לא היה בעל קוטר של 10 אמות מלאות, אלא מעט פחות מכך. ולכן גם היקפו לא היה 31.415 אמות, אלא רק כ-30 אמות.

לסיכום: הים שעשה שלמה נועד להכיל 2000 בת שהם כ 44 טון. מכך אנו למדים שקוטר הים לא היה 10 אמות מדויקות, אלא כ-25 ס"מ פחות, ולכן הקיפו היה כ-30 אמות ולא יותר, ודברי הפסוק "וקו שלשים אמה יסוב אותו סביב" מובנים ללא דוחק.

סיכום

הפסוק האומר שה'ים' שעשה שלמה קוטרו היה 10 אמות והיקפו 30 אמות לא מובן, שהרי ההיקף של 10 אמות הוא כ-31 אמות ומחצה. התשובה היא שקוטר ה'ים' לא היה 10 אמות מדויקות, אלא מעט פחות, ולכן היקפו היה רק כ-30 אמה ולא יותר. ההוכחה לכך היא שהכתוב אומר שה'ים' הכיל 2000 'בת', וכלי המכיל 2000 'בת' קוטר קטן מ-10 אמות מלאות.

מפתח

קדש מדבר צין	חשבון	נפוליון
באב-א-דרע	עבר הירדן	שמפוליון
ים המלח	עמק הירדן	רולינסון
הור ההר	דיר-עלא	פיטרי
פטרה	פרת	יהושע
ג'בל הרון	מצרים	דוד
אורון	יריחו	שלמה
תל עירא	העי	זרטל
ח' ערה	הר עיבל	ג'וסר
ירדן	ירושלים	אמחתפ
כנרת	גזר	יוסף
גולן	רמלה	אסנת
בשן	סהל	חרדדף
מואב	און	קוויבל
פתור	סקארה	וני
ק'לב	בחר-יוסוף	סנפרו
קויפמן	כנען	חופו
יבין	אל-אשמונין	חפרע
יובב ראובן	שמון	מנכורע
גד	פניקיה	משה
עורב	צידון	מנשה
זאב	שכם	חו-אנ-רע
אבימלך	גרזה	שפסס-כאף
'התנ"ך האבוד'	גושן	נפר-רחו
רחל	פאיום	איפואר
פילגש בגבעה	נילוס	וליקובסקי
דבורה	מוף	אהרן
ברק	טאשה	מנתון
גדעון	פי-החירות	תותימאיוס
אפרים	סיני	אבן-עזרא
יותם	(ה)נגב	מרים
שאול	באר שבע	עוג מלך הבשן
יוסף בן מתתיהו	(ה)ערבה	רד"ק
טיטוס	סנטה קטרינה	גלית
יהונתן	ג'בל מוסא	בלעם
יהודה	ים סוף	סיחון
בנימין	ערד	יפיע
רבי בנימין מטודלה	עמלק	פיראם
קיש	קברות התאווה	הוהם
שמואל	חצרות	אדני צדק
יואב רחבעם	חודרה	דביר
שבע בן בכרי	טבייק	לכיש
שנוסרת א'	קדש ברנע	גבעון
שנוסרת ב'	הר שעיר	ירמות
שנוסרת ג'	ג'בל א-שעירה	הר גריזים
אמנמחת א'	חור הגדגד	א-תל
אמנמחת ב'	ג'בל עדיד	בית אל
אמנמחת ג'	הר כרכום	חברון

צראביט-אל-חדאם	בבל	אמנמחת ד'
גרדינר	גבל	אהרונ
אולברייט	ביירות מיקני	י-ח
גריפס	חתים	שישק
נאביל	חת	ירבעם
ארסה	חתית	אַלְרָם
ארשם	מדון	ססונקסיס
נכתנבו	חצור	יקעם
גויי הים	שמרון	חזקיהו
פלשתים	אכשף	מנשה
ון-אמון	בית ירח	עזרא
פסונזס	בית שמש	מארייט
סא-אמון	חר' שמסין	ברוגש
סת-נחת'	נתניה	לפסיוס
פיצג'ראלד	אף האיילה	ברסטד
מלכת שבא	כרמל	מנס
חיאל בית האלי	ארץ דרי החולות	אלכסנדר מוקדון
אחאב	קבור בני ישראל	רעמסס א'
בית דוד	צור עורב	רעמסס ב'
ליפשיץ	יקב זאב	רעמסס ג'
חזאל	פסגת זאב	רעמסס ד'
מישע	גבעת בנימין	רעמסס ו'
שושנק	בית שאן	רעמסס י'
סוא	מגידו	רעמסס י"א
הושע	גוים	אמנמאפת
אוסורכן	גלגל	פענחי
נחמיה	מסופוטמיה	תהרקה
ישעיהו	טורקיה	תרהקה
שבנא	עמק יזרעאל	שבכא
ניקבת השילוח	עמק בית שאן	שבתכא
מעין הגיחון	חרושת הגוים	נבוכדנצר
תעלת השילוח	מדין	קרתגו
נחל קדרון	סוכות	אוגרית יוון
פיר וורן	מחולה	בית השיטה
הברכה החצוה	טבת	צרתה
מגדל המעיין	אמסיס	תל אבו-סוס
שער העין	הרודוטוס	סאכות
ברכת המלך	תדמור	פצאל
יבנה	דן	מעלה אפרים
מארי	מלארט	עורקאן ארב
אנטוליה	רדפורד	שייח דאיב
אשקלון	קיטשן	אבן האזל
אוגרית	נויגבאור	עזמות
אללח	תלמי	נבי סמואל
מחוז עמקי	קנסורינוס	גבעת שאול
ערקת	תחותמס א'	תל אל-פול
עיבירת	תחותמס ב'	חרבת עדסה
משך	תחותמס ג'	נחל זמרי
עבד-אשרת	תחותמס ד'	ערק-א-דבע
חבירו	עבד-חפה	חיזמא
רבי אלעזר בן עזריה	לבאיו	רמה
מלבי"ם	אמנחתפ א'	צלע
זמרים	אמנחתפ ב'	שילה
פסמתק	אמנחתפ ג'	א-ג'יב
פרס	אמנחתפ ד'	תל דן
ממפיס	יעחמס א'	אבל בית המעכה
סאיס	יעחמס ב' חאתשפסות	חמת
צוען	אגם נאצר	ארץ שת

כרדוניש	כנבוזי	אל-עמרנה
שילה	דריוש	אחת-אתון
גם-אתון	אחשורוש	אפק
מיתני	'למלך'	יב
חבור	'שפת הצווארון'	נוא-אמון
חלח	נבונאיד	שומרון
כרכמיש	ארתחשסתא	מכת
סאי	שלומית אמת אלנתן	רת'נו
סא-אל-חג'ר	זרובבל	ערונא
סאן-אל-חג'ר	מלאכי	נחל קנה
בובסטיס	שמידע	ואדי ערה
פר-רעמסס	נועה	נחל אל-פאח
יפו	חגלה	בית חורון
חארו	אהרוני	מכמתת
פחוות יהוד	ידין	גשר דמיה
בהיסטון	אביגד	כוש
פרספוליס	פוראדא	ערב
מרתון	נפתלי	תימן
נבטים	ברקאי	ארץ שבא
אלישיב	רייני	עמון
כיתי	הגבעה המערבית	חמת
שערי שלמה	החומה הרחבה	ארם
יהוכל	רמת רחל	פלשת
הורדוס	המצפה לכסא פחת	נבופלאסר
אסתר	סאבחה	אשור-אובליט
ברזי	חורבת צווחה	נכו
מרדכי	נטופה	אשור-אחה-אידין
אוטניס	בית הכרם	בורנבוריש
חפץ	ממשת	אישגז
אברהם יצחק יעקב	נטף	עזריה
לוט	עין כרם	עבד-נגו
גמל	ערוער	דניאל
אימים	דימונה	ברוך
זוזים	אידומיאה	ירמיהו
רפאים	בית צור	אלישמע
הם	גוש עציון	מכיהו
אירביד	תל שבע	גמריהו בן שפן
חצצון תמר	זיף	תיי
עין גדי	שכה	רב יהודה
קרגה	דרך הבשמים	סמנכרע
גונן	עזה	תות-ענח-אמון
רחל	מכתש רמון	איה
גבול בנימין	עבדת	חפרע
צלצח	חלוצה	נפרתיתי
חזקוני	חצבה	אשורבניפל
רבי שמעון	מעלה עקרבים	תנת-אמון
קצר בנימין	מעלה דרגות	חרמחב
חירבת צליח	אשדוד	סתי א'
בנימין	קלאי	סתי ב'
קתיסמא	פריגיה	מרנפתח
מרים אם ישו	גורדיון	ספתח
אפרתה	אלישה	תאוסרת
חמורבי	אנקומי	אפריאס
גילגמש	קפריסין	ח-אב-רע
אתנפשתים	נינוה	יחזקאל
אמרפל	ארם נהריים	סטראבון
שמשי-אדד	אשור	הושע
אררט	חניגלבת	כורש

אחז	ניצנה	ארישו
חזקיהו	גרר	אילושומה
מנשה	נחל שקמים	יבני-אדד
אמון	מערת המטמון	צפנת פענח
יאשיהו	צפת	פירמידה
יהואחז	כרתים	פיתום
יהויקים	כפתור	רעמסס
יהויכין	גת	מעדי
צדקיהו	עקרון	גיזה
נדב	אשדוד	טאניס
בעשא	גרריקי	נות
אלה	תל הרור	תל פרע'ה
עמרי	צידון	תל ג'מה
אחאב	לשע	תל שרע
אחזיהו	קליריהי	גילת
יהורם	רבי יוסי הגלילי	חרן
יהוא	בן תור	מסופוטמיה
יהואחז	נחל קישון	תל צף
יהואש	רבי אשתורי הפרחי	אור כשדים
ירבעם ב'	הירונימוס	אורפה
זכריה	קישיון	עיראק
שלום	סיסרא	בעל צפון
מנחם	הר תבור	צפת-א-חנה
פקחיה	יעל	ת'אכו
פקח בן רמליהו	אלון בצעננים	הימה הסירבונית
תכלתי-נינרת	עין דור	אגם מנולה
אשורנצרפל	תל מח'רח'ש	אגם תמסח
אדד-ניררי	תל רכש	האגם המר
אשור-דן	תל מורג'ה	אגם בלח
אשור-ניררי	תל מעוג	מפרץ סואץ
תגלת-פלאסר	גלגל	ואצפת
שלמנאסר	צרתן	ס-חרה
סרגון	צרדחה	ג'בל מרים
סנחריב	מעבה האדמה	חיקסוס
אסרחדון	תל א-צארם	חיאן
אשורבניפל	תל רחוב	פפי
אשכנז	שייך ריחאב	אסי
קימרים	לבוא חמת	מוסרה
סקיתים	סרת	עציון גבר
עיר השמש	צע'יר	ביר משאש
אכיש בן פדי	תל אבו-א-ניעג'	חורבת תימן
המגדל הישראלי	אדם העיר	כונתילת עג'רוד
מבטחיה	קמפינסקי	צור
תל א-נצבא	אורוות שלמה	סוריה
רמאללה	שער הסוסים	עזקה
מרונות	שותו	קוריה
אל-מראן	פנואל	תימא
מרינה	אמנ-אר-דיס	'סלע'
שקל	אבים	סיקואתי
גרה	יהורם	מדי
נצף	אחזיהו	שושן
פים	אסא	כיכר הירדן
רמב"ן	יהושפט	באר לחי ראי
רש"י	עתליה	סדום
רמב"ם	יהואש	תולילאת ע'סול
נחל יבוק	אמציה	דרך שור
נחל זרקא	עוזיהו	ברד
ואדי יאבס	יותם	אל-בארת

צל"ח
חזון איש
רא"ח נאה
כפר השילוח
הר הבית
רבי יוסה
ים של שלמה
אמה
שער שכם
רלב"ג

רבי ישמעאל
וולהאוזן
נחל זרד
ישמעאל
לאה
בלהה
זלפה
רב חסדא
רב פפא
נודע ביהודה

מחניים
אשתפנא
ואדי מקבזית
רבי מאיר
רבי יהודה
רבי שמעון
ארץ צוף
אלון תבור
א-דאור
נוב